

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

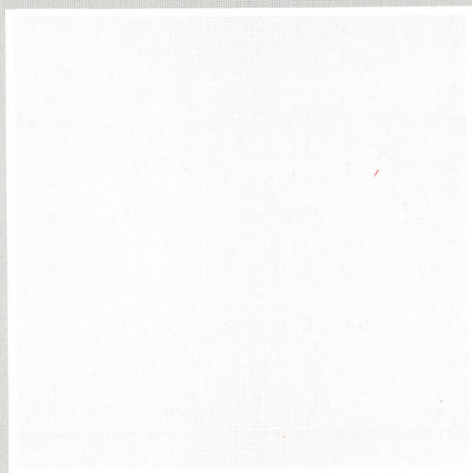
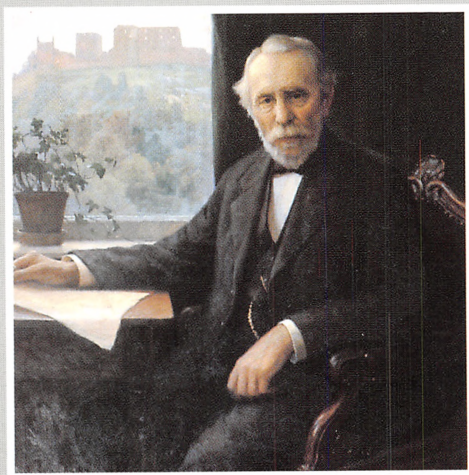
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fortid og Nutid

1995

3 □ Oktober

Side 185-275

Fortid og Nutid udgives af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og Kulturministeriets bevilling til almenkulturelle tidsskrifter.

Abonnement: **kr. 185** årligt for 4 numre
Abonnementstegning og bogsalg: Fortid og Nutid
Landsarkivet for Sjælland m.m., Jagtvej 10, Postboks 661, 2200 København N * tlf. 31 39 66 11 * gironummer 5 08 62 64
Redaktører: arkivar Inge Bundsgaard, tlf. 31 39 35 20
arkivar Michael H. Gelting, tlf. 31 16 62 28
Redaktionsudvalg: redaktør Tommy P. Christensen, tlf. 31 58 58 64; docent Karl-Erik Frandsen, tlf. 31 54 22 11; Tormod Hessel, tlf. 42 81 10 62; arkivar Jørgen Thomsen, tlf. 66 13 13 72.

© 1995 *Fortid og Nutid* og forfatterne

Bøger fra Dansk Historisk Fællesråd:

Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk I-II

Opslagsværket er en uundværlig håndbog for alle, der interesserer sig for dansk kulturhistorie i videste forstand. De to bind består af 600 artikler med ajourførte litteraturhenvisninger og et register på 10.000 henvisningsord, som gør det muligt at belyse et emne fra mange synsvinkler. Værket dækker perioden ca. 1400-1914.

Pris: 750 kr. + forsendelse.

Historie og Lokalsamfund, red. Søren Ehlers

Bogen, der er skrevet af et bredt sammensat forfatterpanel, henvender sig til undervisere i folkeskolen, gymnasium og voksenuddannelse og til museers og arkivers medarbejdere. Blandt bogens artikler kan nævnes: Lokalhistorie i folkeskolen. Gymnasieelever og lokalhistorie. Kulturlandskabet i undervisningen. Familie og hushold. Fattigdom og sygdom. Foreningen og fritiden. Arbejde og lokalhistorie. Velkommen på arkiver og museer. Lokalhistorisk litteratursøgning.

Pris: 75 kr. + forsendelse.

Genoptryk: R.W. Bauer. Calender for årene 601 til 2200

Bauers Kalender er en »evighedskalender«, der omfatter årene 601-2200 e.Kr. For hvert år kan man her få oplyst de bevægelige helligdages placering og søndagenes betegnelse, angivet efter både den julianske og den gregorianske kalender.

Bauers Kalender er et uundværligt værktøj for alle, der arbejder med historie. Det gælder ikke mindst for slægtsforskere og andre, der har brug for f.eks. at dechiffrere kirkebøgernes kronologiske oplysninger.

Pris: 138 kr. + forsendelse

Fortid og Nutid

Oktober 1995 · hefte 3 · side 185-275

Niels Bukhs nationale gymnastikprojekt – psykohistorisk belyst

Aage Hoffmann

Fortid og Nutid oktober 1995, s.187-219.

Niels Bukh, grundlæggeren af Gymnastikhøjskolen i Ollerup og vel den mest markante skikkelse i dansk gymnastik i mellemkrigstiden, er ofte blevet tillagt nazistiske tilbøjeligheder. Aage Hoffmann argumenterer i denne artikel for, at en kombination af historisk og psykologisk metode gør det muligt at nå frem til en helhedstolkning af Niels Bukhs gymnastiske, nationale og politiske virke, baseret på ødipuskomplekset. I denne tolkning er det misvisende at betegne Niels Bukh som nazist. Hans egne, indre konflikter drog ham mod autoritære principper, og både dette og den anerkendelse, der blev ham og hans gymnaster til del i det nazistiske Tyskland, førte ham til at indtage en positiv holdning til de tyske nazister næsten til det sidste. Den samme udbredte type af indre konflikter anses for at have spillet en betydelig rolle for nazismens succes. Men en sådan socialpsykologisk konvergens indebærer ikke, at Niels Bukh eller hans stærkt nationalt betonede gymnastiske virke kunne betegnes som nazistisk.

Aage Hoffmann, f. 1945, er uddannet folkeskolelærer. Siden 1976 lærer ved Lindegaardsskolen i Lyngby-Taarbæk. Kandidatstuderende i historie ved Danmarks Lærerhøjskole. Privatadresse: Kollemosevej 31 A, 2840 Holte.

I 1930'erne var Niels Bukh (1880-1950) den bedst kendte danske idrætspædagog både i Danmark og i udlandet. Han fik afgørende betydning for udviklingen af den danske gymnastik og rejste rundt med gymnastikhold, som gav opvisninger i mange verdensdele, ligesom gymnaster og gymnastikledere fra hele verden besøgte Gymnastikhøjskolen i Ollerup. På den måde blev hans gymnastik som en vigtig del af skandinavisk gymnastiktradition eksporteret til store dele af verden.

Det er hensigten ud fra en psykohistorisk (psykoanalytisk/historisk) synsvinkel at besvare hovedspørgsmålet: Hvorfor blev Niels Bukh i forbindelse med sin gymnastikvirksomhed draget af nazismen, og hvorfor blev han en eksponent for dansk nationalisme under sit forsøg på at danne en dansk national identitet (nationalfølelse)?

I forhold til tidligere undersøgelser har den psykohistoriske teori gjort det muligt at frembringe et mere nuance-

ret billede omkring årsagerne til Niels Bukhs idéer og handlinger, end den historiske analyse alene ville have gjort. Der vil hverken blive tale om ensidigt at fokusere på samfundsforhold eller på det enkelte individ, men på de processer, hvori de griber ind i hinanden i den aktuelle historiske periode. Den historiske analyse må dog sætte det enkelte menneske – altså Niels Bukh – i centrum som en form for prisme, hvorigennem samfundslivets mange nuancer kan udskilles. Det lader sig gøre ved at anlægge en psykoanalytisk synsvinkel. Psykoanalysen er vigtig, fordi den vægter såvel opdragelsen som de ubevidste kræfters motiverende kraft og herved bevæger sig ind på områder i forholdet mellem individ og samfund – i nærværende undersøgelse gymnastikken som et både kropskulturelt, dansk nationalt og historisk fænomen. Og det betyder bl.a., at historieforskningen må betjene sig af psykologiske kategorier. En sådan synsvinkel har som en væsentlig forudsætning, at

det er muligt at skaffe et indgående kendskab til det aktuelle menneskes – altså Niels Bukhs – historie og livsmønster. Tillige er det vigtigt at anvende psykoanalysen på livsmønstre i den eller de grupper i det omgivende samfund, som Niels Bukh virkede i, for at kunne forstå de sociale processer og deres følelsesmæssige baggrunde. Et af de forhold, der forener psykoanalyse og historieskrivning, er ønsket om at bringe det svært tilgængelige eller fortrængte fra bevidstheden frem i da-

gens lys. For såvel historiker som psykolog vil der være tale om en form for konstruktion af fortidige hændelser og erfaringer. Der vil derfor også være tale om et signalement af vor egen tid.

Undersøgelsen bygger først og fremmest på Niels Bukhs 'breve' til gamle elever i årbøgerne fra Gymnastikhøjskolen i Ollerup 1924-1949. Hertil kommer hans lærebøger,¹ avisudtalelser (1933) samt to dokumenter fra privatarkiv.² Litteraturen om Niels Bukh er præget af loyalitet over for

Niels Bukh 1880-1950.
Foto: Det kongelige Bibliotek.

ham, især repræsenteret ved skrevne indlæg eller bøger fra den nære kreds af medarbejdere og elever fra Ollerup.³

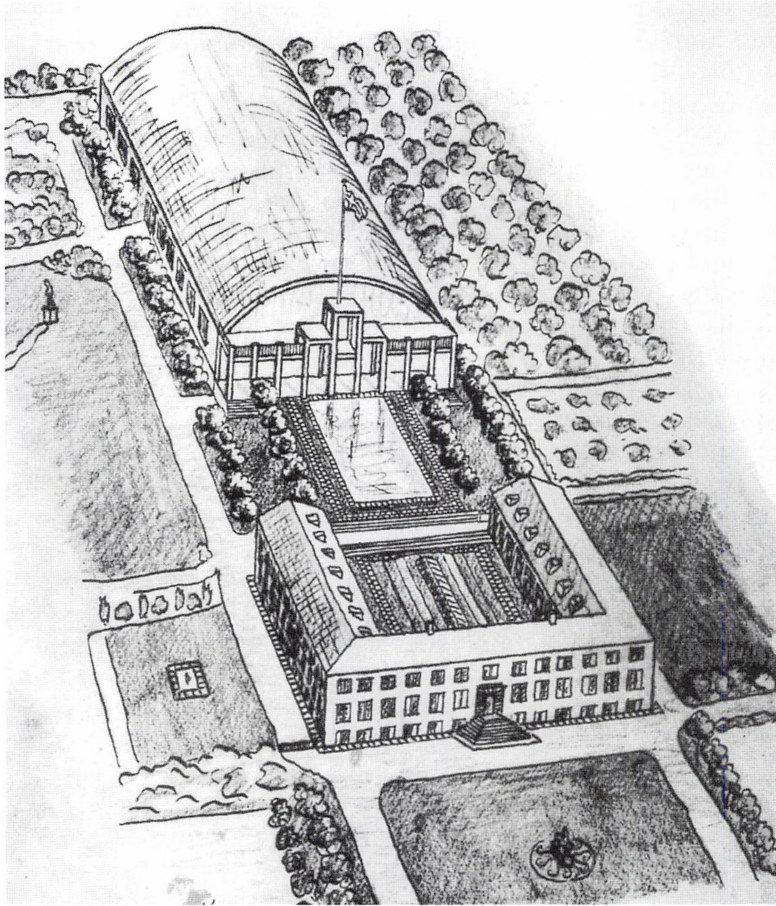
Der er kun udarbejdet få videnskabelige arbejder omkring Niels Bukh. Historikeren Hans Bonde er i 1992 gået i gang med en doktordisputats og har i den forbindelse fået eneret til at anvende Bukh-arkivet på Ollerup Gymnastikhøjskole.⁴ Egentlige videnskabelige artikler om Niels Bukh er udarbejdet af Hans Bonde (1993), Paw Stylsvig Jeppesen (1992), Jørn Hansen (1992) og Søren Damkjær (1989). Her til kommer afsnit i bøger af Ove Korsgaard (1986), Henrik S. Nissen (1992) og Henrik S. Nissen og Henning Poulsen (1963).⁵ Selv om der ikke har været ført nogen egentlig videnskabelig debat omkring Niels Bukh, afslører disse arbejder uenighed om hans nazistiske tilhørsforhold.

Målgruppen for Niels Bukhs gymnastikvirksomhed

Den almindelige opfattelse er den, at gymnastik var for bønder, mens sporten var for arbejdere og det højere borgerskab. Men hvordan forholdt det sig da med de unge, hvis forældre var husmænd eller landarbejdere? En antydning af et svar finder vi i Hans Bondes undersøgelse (1993),⁶ hvoraf det fremgår, at Ollerup Gymnastikhøjskole i tiden fra vinteren 1930/31 til 1934/35 havde en markant gårdmandsprofil. En anden markant gruppe var ifølge denne undersøgelse det bedre borgerskabs børn. Gymnastikhøjskolens årsskrifter er skrevet i en stil, hvori dansk landbokultur er det bærende grundlag. Eleverne på Gymnastikhøjskolen bar landbobetegnelserne *karle* og *piger*, og min egen gennemgang af elevlisterne i årsskrifterne (1924-1954) viser, at der formentlig har været omtrent lige mange mænd og kvinder. Tillige var opholdet tidsmæssigt indrettet såle-

des, at mændene var på skolen i de mindst arbejdskrævende vinterperioder.

Der er ikke foretaget undersøgelser, der giver et tilfredsstillende socialpsykologisk signalement af den landbo ungdom, der deltog i gymnastikfællesskabet på Gymnastikhøjskolen. Men Torben Ankjærgårds socialpsykologiske analyse af samfundsopfattelsen hos bondebevægelsen *Landbrugernes Sammenslutning* (LS),⁷ der blev dannet i 1930 som en reaktion på den internationale økonomiske krise, kunne udgøre et bidrag til en overordnet, samfundsmæssig forståelse bag et sådant signalement. Krisen medførte en tilslutning til LS i 1931 på omkring 100.000 medlemmer, hvilket var mere end halvdelen af alle selvstændige landbrugere. Målgruppen for Ankjærgårds undersøgelse er det *agrare småborgerskab (det mindre gårdbrugs bevægelse med et stærkt mindretal af husmænd og med en tendens til overrepræsentation af store jordbrugere)*.⁸ Og det er hans hovedpåstand, at denne socialgruppe set i et længere tidsperspektiv havde mistet sin samfundsmæssige position (*deklassering*), hvilket blev synligt under 1930'ernes økonomiske krise. Han anser ikke blot 'deklassering' som et udtryk for en økonomisk tilbagegang; begrebet indebærer også en mistet position i politisk, social og kulturel henseende.⁹ Pointen i hans socialpsykologiske teori er den, at *udhulingen af småborgerens ejendom og indflydelse (distancerer) denne mere og mere fra det borgerskab, som han krampagtigt søger at identificere sig med*.¹⁰ Han må undgå at blive integreret i proletariatet, hvilket indebærer en kamp for ejendomsstanken. I denne proces tildeler Ankjærgård den *småborgerlige familie* en vigtig rolle, idet den udgør en produktionsenhed. De familiære bindinger og den seksuelle undertrykkelse medfører en lang række funktionshæmninger. Småborgerens

Niels Bukh formåede at animere sine elever til gratis at opføre et idrætsanlæg uden side-stykke i 1920'ernes og 1930'ernes Danmark, Ollerup Gymnastikhøjskole med Danmarks første indendørs svømmehal, stadion samt kæmpeopvisningshal. Tegningen, der stammer fra Aarskrift 1931, viser de centrale bygninger, hvoraf idrætshallen og friluftssvømmebassinet blev færdiggjort i løbet af 1932. Foto: Tage Ludvigsen, Rigsarkivet.

psyke og bevidsthed kommer herigen-nem til at udgøre *en frugtbar jord for fascismens forenklinger, dens vage antikapitalisme og dens klarere antisocialisme*.¹¹ Resultatet af den socialpsyko-logiske proces gav sig bl.a. udtryk i føl-gende karakteristika for småborger-skabet: *Individuel restriktion af konsu-met, sparsommelighed, ordenssans, pligt, ære, punktlighed, pedanteri, ger-righed og ærgerrighed*.¹² Disse forhold må ses i sammenhæng med den cen-trale rolle, Ankjærgård tildeler den 'småborgerlige' familiestruktur i dan-nelsen af en fascistisk tankegang.

Det er ikke usandsynligt, at mange af de socialpsykologiske karakteristi-ka, Ankjærgård nævner, måtte være at finde hos en del af eleverne på Gym-nastikhøjskolen i Ollerup. I det mind-

ste må man konstatere, at der på en lang række punkter var overensstem-melse i samfundsopfattelsen og på det idémæssige plan mellem LS-bevægel-sen og Niels Bukh. Det er da heller ik-ke overraskende, at LS i sin propagan-da kunne omtale Gymnastikhøjskolen i positive vendinger.¹³ Der er intet be-vis for, at der havde fundet et samar-bejde sted imellem LS og Niels Bukh. Men en kendsgerning er det, at såvel LS som Niels Bukh inden for hver de-res virkefelt betjente sig af en pædago-gik og fremsatte ideologiske synspunk-ter, der faldt i særdeles god jord hos mange landboer og deres sønner og døtre. Niels Bukhs tankeunivers og handlinger var ganske givet afhængige af og udviklede sig i et samspil med den socialpsykologiske struktur, der

var dominerende i dele af den patriarkalske bondekultur.

Barndom og ungdom

Niels Bukhs svoger Lars Bækthøj skriver om Bukh-slægten, at alle havde været bønder, men ingen havde læst. Faderen Peder Bukh havde fra 1881 virket som højskolelærer i Vallekilde efter et tidligere, utilfredsstillende arbejdsliv som henholdsvis landmand og brugsuddeler. Niels Bukh, der var den yngste af fire søskende, voksede op i Vallekilde. Hans barndom var præget af sygdom, og hans mor levede i stadig bekymring for, hvordan det siden måtte gå ham. Han havde problemer i forholdet til kammeraterne og måtte ofte søge moderens beskyttelse.¹⁴ Siden kom Niels Bukh og hans søskende i en lille, nyoprettet friskole, der blev ledet i grundtvig-koldsk retning uden lektierperi og udenadslære. Forholdet til kammeraterne bar nu (ingen aldersangivelse) præg af Niels Bukhs stærkere dominans, der i gymnastiktimerne kunne give sig udslag i en truende adfærd. Bækthøj finder, at børneflokket i Vallekilde levede et barne- og skoleliv nær idealet. Der var ingen tvang, eller så lidt som muligt. Hos Peder Bukhs fulgtes mottoet: *Lysten som drivkraft; glæden som frugt!*¹⁵ Dette betød bl.a., at forældrene ikke ønskede at bestemme børnenes uddannelse. Konkrete eksempler på forholdet mellem faderen og børnene giver Bækthøj ikke. Blot at faderen havde en del tid til overs med børnene i de fire måneder, der ikke var skole.

Som 16-årig besluttede Niels Bukh at blive landmand, mens han sideløbende uddannede sig til gymnastiklærer. Det indebar ophold på forskellige høj- og landbrugsskoler. Han traf således Lars Bækthøj under det første vinterophold på Vallekilde Højskole. Her fandt han kammerater, der blev

ham hengivne. *Og det var tydeligt, at dette at være samlingspunkt i en flok unge, var noget af det bedste for ham.*¹⁶ Bækthøj ved ikke, om social anseelse og velstand spillede nogen rolle for Niels Bukh ved valg af livsgerning. Når han derfor i første omgang blev landmand, så skyldtes det, at hans far ikke havde penge til at bekoste en videre uddannelse for ham.

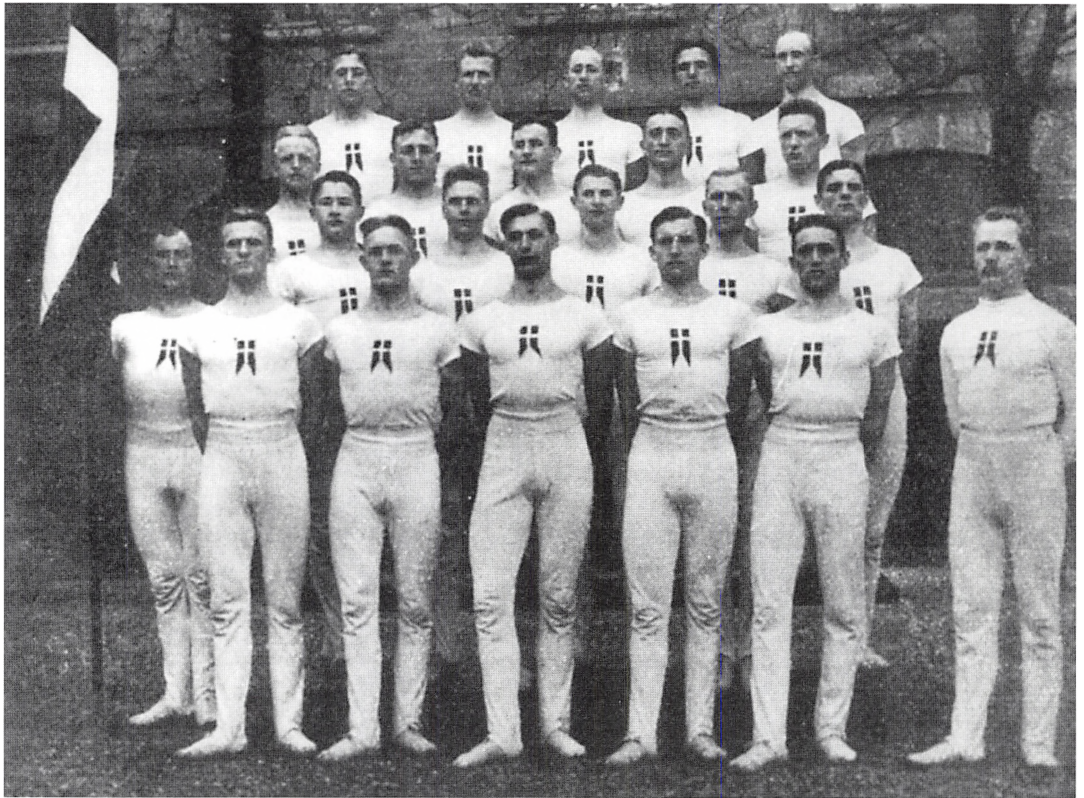
I 1902 forpagtede Niels Bukh Strandgården ved Lammefjorden, hvor han blev efterspurgt som gymnastikleder i omegnens skytteforeninger. Det medvirkede til, at han på ny overvejede en uddannelse som højskolelærer. Bækthøj finder, at han havde fået *et levende indtryk af den fejl, hans far havde begået ved i sin ungdom ikke at have skaffet sig en grundig uddannelse. Denne fejl ville han ikke gentage.*¹⁷ Det medførte, at han i 1908 opgav landbruget til fordel for gymnastikken, gennemgik statens etårige kursus i gymnastik og samtidig tog Teilmanns Kursus i Sygegymnastik og Massage. I 1912 fik han lærereksamen fra Vordingborg Seminarium. I 1914 købte han sammen med svogeren Lars Bækthøj Ollerup Højskole og oprettede en delingsførerskole, 'Borgen'. I 1920 åbnede han i Ollerup Danmarks første gymnastikhøjskole, der i de næste 30 år blev udgangspunktet for hans gymnastikpædagogiske virksomhed. Lars Bækthøj afslutter med nogle spekulationer over, hvordan Niels Bukhs liv ellers kunne have formet sig. Eksempelvis hvis han i sin ungdom havde mødt en kvinde, med hvem han kunne have bygget et hjem. *Nu fandt han ikke sådan en kvinde. Og måske var hans uafhængighedstrang også for stor til, at han kunne give et andet menneske plads ved sin side. Og derfor måtte han nu savne hjemlivets lykke.*¹⁸

Skønt Bækthøjs beskrivelse er kortfattet og bærer præg af ønsket om at give et positivt billede af Niels Bukh, giver den grundlag for en forsigtig konklusion: Niels Bukhs opdragelse i hjem

og skole forekommer at stå i et modsætningsforhold til det omgivende bondesamfunds patriarkalske og autoritære opdragelsesmønster, bl.a. som Ankjærgaard beskriver dette.¹⁹ Han var tilsyneladende nært bundet til moderen i de tidligste år, mens forholdet til faderen i det mindste var kompliceret ved, at han senere opfattede ham som en dårlig identifikationsmodel for sit eget fremtidige arbejdsliv. I de tidligste år var hans forhold til kammeraterne ikke uden problemer, mens han i ungdomsårene følte sig godt tilpas ved at være en central figur blandt dem.

De ord, Niels Bukh har efterladt sig om sin barndom og ungdom, findes spredt i årsskrifterne. I et 'brev' til gamle elever (1936) beskriver han, hvorledes børnene i Vallekilde marche-

rede sidst i de store syngende Gymnastikhold med de fuldskæggede fædre paa højre fløj. *Her i Gymnastiksalen paa en dansk Folkehøjskole tændtes der i mit Barnesind en Gnist, der holdt sig brændende helt op gennem Manddomstiden og gav mig Tro paa, at en Gerning blandt Ungdom, der med Interesse samledes ogsaa om Gymnastik, nok kunde være Livet værd.*²⁰ Ordene giver i det mindste et indtryk af, at Niels Bukh besad en bevidsthed om, at hans barndom ikke var uden indflydelse på den gymnastikvirksomhed, han nu var i gang med. Det er karakteristisk, at det er en af de få gange, han nævner sin far – og det i anonyme vendinger. Seks år senere skriver han, at det også fik betydning for hans gymnastikvirksomhed *at høre gode Mænds Tale om,*

I 1912 optrådte Niels Bukh første gang som gymnastikleder. Det skete ved De olympiske Lege i Stockholm, hvor hans hold vandt sølv. I 1913 var han leder af et dansk gymnastikhold på en opvisningsrejse til Antwerpen, Bruxelles, Paris samt flere steder i England. Billedet, der stammer fra Aarskrift 1937, viser Pariserholdet 1913. Foto: Tage Ludvigsen, Rigsarkivet.

hvor sundt og værdifuldt det var at faa en rank og smuk Holdning.²¹ Til disse forklaringer føjer han de kriser, han i sin ungdom måtte igennem. Bl.a. var han utilfreds med sit arbejde ved landbruget, der hindrede ham i at komme i gang med sin livsopgave, som han dog endnu ikke kendte.²² Et års tid senere var han nedtrykt over at blive afvist som gymnast til Danmarks olympiske hold i 1908: *Jeg var mere forknyt, end Sagen var værd, men dette skyldtes sikkert en uklar Formodning om, at det var i den frivillige Gymnastik, min egentlige Gerning lå gemt.*²³

Moderen og faderen

I et forsøg på at underbygge analysens påstande skal jeg nærmere redegøre for dens teori- og begrebsapparat, der først og fremmest er hentet i Ole Andkjær Olsens fortolkning af Freud i *Ødipus-komplekset*.²⁴ Men det skal nævnes, at materialet omkring Niels Bukh i sig selv giver næring til dette teorigrundlag. De fleste forskere er enige om, at Ødipuskomplekset først og fremmest hører barndommen til, og at det opstår som en bestemt konstellation af de følelsesbindinger, hvormed barnet knytter sig til forældrene. Der synes at være tale om en konflikt mellem barn og forældre, men reelt er komplekset en psykisk konflikt i barnet selv, en konflikt mellem de indgående følelsesbindinger. Komplekset kan henføres til den lille drengs ønske om at besidde moderen seksuelt og rydde faderen af vejen samt til hans efterfølgende angst for faderens straf.²⁵

I undersøgelsen vil det psykoanalytiske udgangspunkt være den østrigske psykoanalytiker Wilhelm Reich (1897-1957), der var samtidig med Niels Bukh, bl.a. som hans teorier fortolkes af Andkjær Olsen. Reich mente, at menneskets indre konflikt havde sin årsag i en modsætning mellem drifts-

krav og omverden. Seksualiteten havde sin egen struktur, som samfundet enten kunne bekræfte eller undertrykke.²⁶ Reich mente, at fascismens fremkomst og succes havde sin baggrund i, at den kunne spille på bestemte modsigelser hos masse mennesket (det 'massepsykologiske' synspunkt). I mellemkrigstiden støttede Reich den opfattelse, at Ødipuskomplekset var et produkt af den patriarkalske familief orm. I sin bog *Fascismens Massepsykologi*²⁷ beskriver han, hvorledes den patriarkalske og autoritære kernefamilie danner en højere enhed med det kapitalistiske, fascistiske samfund. Under fascismen og stalinismen så den autoritære personlighed, som Reich havde advaret imod, dagens lys. Det er ud fra denne teoriramme, Niels Bukhs tankeunivers og handlinger skal analyseres, idet der skal lægges vægt på familiens betydning for Ødipuskomplekset og på relationerne mellem familie og samfund.

Årsskrifterne giver flere eksempler på Niels Bukhs nære forhold til moderen. I 'brev' til gamle elever (1936) skriver han i anledning af hundredårsdagen for hendes fødsel, at *Hun var det kæreste Menneske for mig, og jeg mindes hende med større Taknemmelighed end nogen anden. De sidste Ord, jeg husker, hun sagde til mig var, at al vor Kraft til god Handling kom fra Gud, og at vi intet har af os selv, men skylder ham Takken og Æren for alt.*²⁸ Og i årsskrift fra 1942 bekræfter han dette nære forhold: *De lyseste Minder, jeg har, fra jeg var Dreng og Ung, knytter sig til godt Kammeratskab under Gymnastik og lignende Foretagender, men dog i endnu højere Grad til min Mor, som jeg holdt meget af, og som hjalp mig ind i et barnligt og godt Forhold til Gud.*²⁹ Karakteristisk for Niels Bukhs beskrivelser af forholdet til moderen er den nære sammenkædning med hans religiøse forestillinger. Hun døde i 1924, men på det symbolske plan var

hun repræsenteret i hans religiøse verden. Drivkraften bag de gode handlinger var ikke kun det forhold, han betragtede som værende uden for sig selv, nemlig hans opfattelse af Gud. Hans Guds billede var tillige nært knyttet til hans forestillinger om den betydning, hans mor havde haft for ham.

Niels Bukhs bundethed til moderen fik indflydelse på, at han aldrig fik etableret et fast seksuelt forhold til det modsatte køn. Men hvilken forklaring giver han selv omkring dette spørgsmål? I 'brevet' fra 1942 skriver han: *Saa vidt jeg kan skønne, har mange den Mening, at hvis de ikke bliver gift med den, som de i Ungdommen fatter Kærlighed til, saa er Livets Lykke dermed tabt. Samme Mening laa mig nær, da den Kvinde, jeg gerne vilde dele Livet med og derfor prøvede at vinde, giftede sig med en anden Mand. Men den Opfattelse skal imidlertid ingen af Jer blive i, hvis I staar – eller stilles – ene. For ethvert Menneske, der vil arbejde og bede, banes Vejen altid fremad til andre Former for Lykke og Glæde, som kan gøre Livet lyst og indholdsrigt at leve.*³⁰

Den form for åbenhed omkring sit eget følelsesliv, som Niels Bukh således lagde for dagen, var ganske givet fjernt fra det sociale mønster, der var bærende i den almindelige patriarkalske landbofamilie, som Niels Bukh i det mindste på det idémæssige plan havde stor sympati for. På den anden side er der grund til at tro, at hans egen, grundtvig-koldsk prægede opdragelse måtte trække i modsat retning. Hertil skal lægges, at Niels Bukhs åbenhed tillige kom til udtryk i private korrespondancer. Det viser den samtale, jeg havde med en af Niels Bukhs tidligere elever.³¹ For hende var disse breve så personlige, at hun ikke ønskede at give andre indsigt i dem. I stedet skal jeg kort referere indholdet i et brev, som Niels Bukh i 1928 skrev til Else Sørensen, der siden blev gift med en af hans

nære medarbejdere, Kristian Krogshede.³² Hans motivering for at skrive brevet var, at han ønskede Else til Gymnastikhøjskolen, da Kristian var nedtrykt og savnede hende. Brevet rummer en meget rosende omtale af Kristian for at overbevise Else om den hengivenhed, Niels Bukh nærede for ham. Det udtrykker en betydelig selverkendelse fra Niels Bukhs side omkring de kontaktproblemer, han havde med sine nære omgivelser, og om sin egen ensomhed.³³ Hensigten med brevet var formentlig Niels Bukhs ønske om, at Else skulle råde bod på hans eget tab af et traditionelt familieliv. Hun tildeles den rolle som kvinde og autoritet at formidle følelser og være værtinde. Det er en faktisk del af familielivet, som kvinden må tage sig af, og som Niels Bukh gerne ville have del i. Brevet viser også, at Niels Bukh i virkeligheden ikke formåede at vise blot et minimalt register af følelser over for Kristian. Min fortolkning finder støtte i den omstændighed, at Kristian Krogshede og hans kone Else i 1936 totalt brød med Niels Bukh for derefter at starte Idrætshøjskolen i Gerlev. Med nogen bitterhed har Krogshede beskrevet dette brud, som han tillægger sin egen manglende indflydelse på udviklingen i Ollerup på grund af Niels Bukhs dispositioner.³⁴

Det er utvivlsomt, at den binding, Niels Bukh havde haft til sin egen mor, prægede hans mellem menneskelige kontakt og formentlig også hans gymnastikvirksomhed. Men hvordan havde hans forhold til faderen været? Det er karakteristisk, at Niels Bukh kun få gange direkte nævner faderen i årsskrifterne. Og den korte karakteristik, han giver af faderen ved dennes død i 1924, er snarere præget af følelsesmæssig afstand end af taknemmelighed over for ham som fader og opdrager.³⁵ Derimod er årsskrifterne krydret med positive beskrivelser af en lang række mandlige autoriteter, bl.a. inden

Niels Bukhs mor døde i 1924. Billedet, der stammer fra Aarsskrift 1924, var ledsaget af bl.a. følgende tekst: »Mo'r var det kæreste jeg havde her paa Jorden, hun har lært mig Kærligheden at kende og lært mig at Tro paa Kærlighed som den evige Magt, den vi skal værne om og tjene, og den hvori vi skal samles og leve evigt, naar vi er færdig med vort Arbejde her«. Foto: Tage Ludvigsen, Rigsarkivet.

for gymnastikverdenen. At faderen dog indgik i Gymnastikhøjskolemiljøet giver Rask Nielsen et eksempel på i forbindelse med grundstensnedlæggelsen på Gymnastikhøjskolen i 1919 og ved dens indvielse i 1920, da faderen ved begge lejligheder var blandt talerne.³⁶ Indholdet i de to taler giver ikke udtryk for et nært forhold mellem fader og søn.

I Wilhelm Reichs teorier finder vi en mulig forklaring på det komplicerede forhold til sin mor og far, som Niels Bukh havde udviklet gennem sin opvækst, og som siden kom til at præge hans tankeunivers og handlinger. I socialiseringsprocessen er familien således at opfatte som samfundets repræsentant i undertrykkelsen af barnets seksualitet. Familiefaderen optræder i hver enkelt familie som undertrykker af såvel kvinders som børns bevidsthed om at være seksuelle væsener. Kvinden må således kun optræde som mo-

der til diverse børn.³⁷ Ødipuskomplekset er et resultat af barnets fiksering på moderen. *Bindingen til moderen kombineret med undertrykkelsen af alle dens sanseligt seksuelle sider medfører en stærk idealisering af moderfiguren (...) Moderen anbringes på en piedestal, som skal værnes og beskyttes, og som giver anledning til ubehersket sentimentalitet.*³⁸

Det forhold, der skaber usikkerhed, er først og fremmest vort manglende kendskab til faderens rolle som opdrager og familiefar og dernæst den tidligere fremsatte antagelse, at Niels Bukh blev opdraget mindre autoritært, end det var sædvane i det patriarkalske bondesamfund. Meget taler for, at forholdet til faderen ikke forløb uden følelsesmæssige komplikationer, og at Niels Bukh følte sig deklasseret i den forstand, at det ikke lykkedes for ham at skabe et 'normalt' familie- og hjemmeliv. I den sammenhæng må man for-

stå den intimsfære, han som erstatning skabte omkring sig på Gymnastikhøjskolen, og som havde det nære bondesamfunds familiestruktur som sit forbillede. Nøglen til en forståelse af den socialpsykologiske (og indre psykologiske) karakter, han udviklede, og den centrale samfundsposition, han senere indtog, skal måske søges i spændingsfeltet mellem et autoritært opdragelsesmønster og de tiltag til pædagogisk nytænkning, som også var repræsenteret inden for højskolebevægelsen. Hertil kom en stærk mindreværdsfølelse hos ham på grund af sin egen statur, der lå langt fra den tids dominerende kropskulturelle idealer.

Mandlighed og kvindelighed

Niels Bukh udviklede sin gymnastik bl.a. på den historiske forudsætning, at den danske sportsverden frem til århundredskiftet var præget af en kvalitativ og kvantitativ maskulin dominans. Dette forhold var medvirkende til, at kvinderne nu frem for at vælge sporten tog gymnastikken til sig. For gymnastikken byggede på en æstetisk og sundhedsmæssig indfaldsvinkel, som bedre var i overensstemmelse med det romantiske kvindeideal end sportens præstationskultur. I en undersøgelse fra 1987 har Hans Bonde påvist, at den svenske gymnastik, der var bøndernes dominerende kropskultur, ikke bør opfattes som kønsneutral, men havde et stærkt præg af mandlighedsdyrkelse, hvilket var et udtryk for de kønskulturelle normer.³⁹ Den svenske gymnastikform, der byggede på et militærpræget, maskulint kropssprog, kunne ikke tilfredsstillende gymnastikkvindernes søgen efter at udtrykke deres egen, kulturelt farvede kønsidentitet i gymnastiske bevægelser. I den sammenhæng må man forstå, at Niels Bukh – ud over en inspiration fra den mandlige, franske gymnastikpædagog

Hébert – lod sig påvirke af den finske gymnastikpædagog Elli Björksténs ændring af den svenske gymnastik fra stillings- til bevægelsesgymnastik. Herigennem kom kvindegymnastikken til at sætte sit præg på mændenes gymnastik. Og det sætter spørgsmål ved, i hvilken grad såvel det maskuline som det kvindelige kropssprog ændrede sig i forhold til den svenske gymnastik og gav plads for nye, psykologiske og socialpsykologiske karakteristika, og om det ud fra de gymnastiske udtryksformer er muligt at foretage en nærmere personlighedskarakteristik af Niels Bukh.

Det er en kendsgerning, at kvindegymnastikken i Ollerup var underlagt det forhold, at kernen i miljøet på skolen var et mandefællesskab, som blev båret af en ideologi, hvori kammeratskab og arbejdsomhed var centrale begreber. Dette blev synliggjort gennem en særlig gruppe blandt eleverne, de såkaldte 'bisser', som udgjorde en betydelig arbejdskraft, hvilket skabte grundlaget for Gymnastikhøjskolens fysiske rammer. Tillige udgjorde 'bisserne' skolens mandlige elitegymnastikhold, der repræsenterede den uadtil. I sin lærebog fra 1924, der var tilrettet de danske delingsførere, prioriterer Niels Bukh da også mændenes rolle højere end kvindernes.⁴⁰ Tillige var han bevidst om, at modsætningsforholdet mellem land og by ikke kun var et kropskulturelt anliggende. Det var mændene, der blev tildelt den rolle at tage kampen op ved at bevæge sig ind på sportens område, mens kvinderne skulle holde sig fra sporten og alene markere fortrinen ved landbokulturens kvindeideal i forhold til byerne gennem gymnastikkens forskellige udtryksformer. Men hvorledes oplevede Niels Bukh den ungdom, han som et væsentligt led i sin fremtidsvision ønskede at omforme? Og hvorledes så han på relationerne mellem delingsførerne og gymnasterne i de lærepro-

cesser, der skulle opfylde målsætningen?

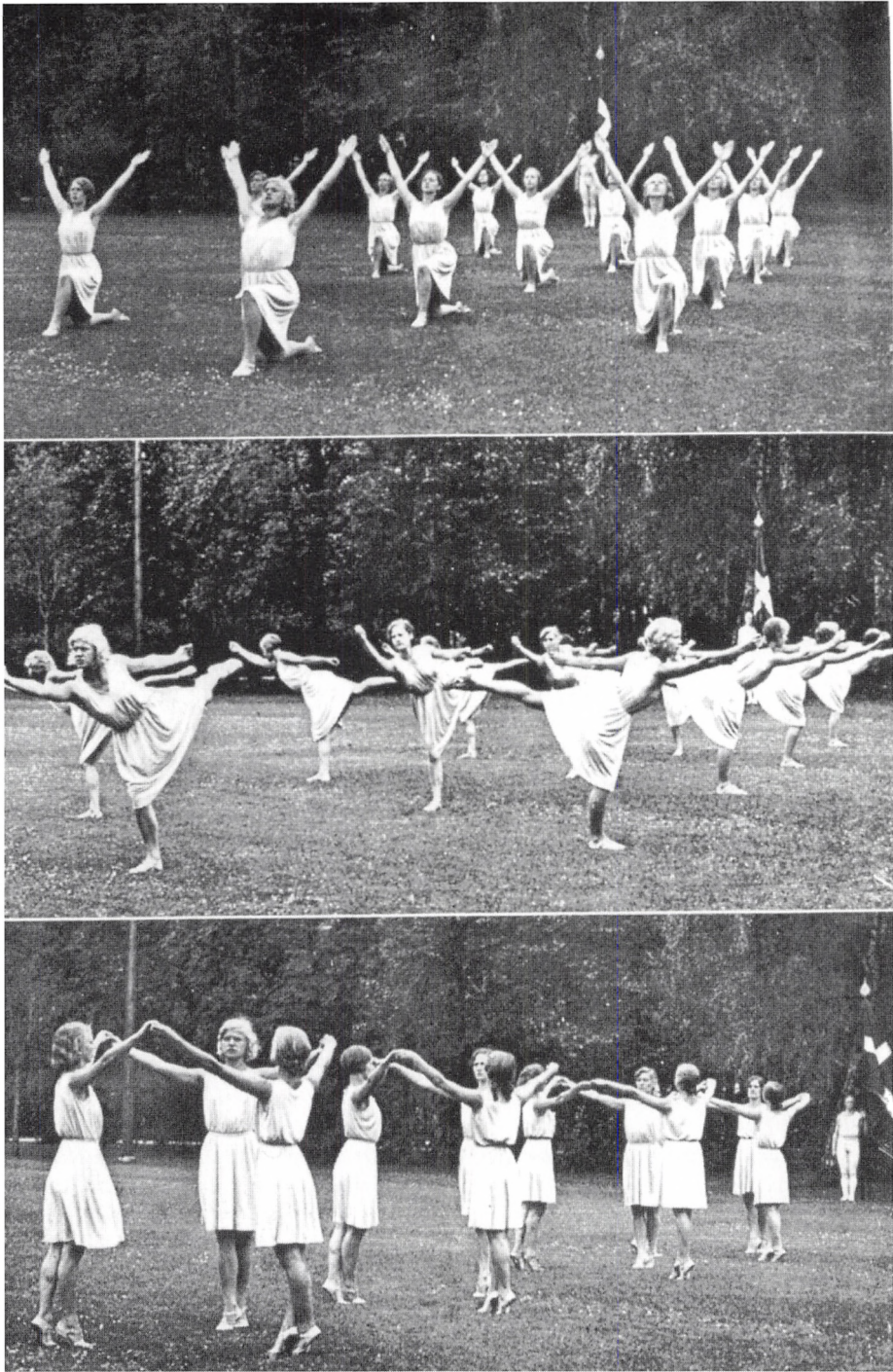
I bogen fra 1924 tildeler han ikke eleverne noget selvstændigt initiativ, og han har ingen overvejelser om, at pædagogikken kunne udformes i et dialektisk forhold imellem lærer og elev.⁴¹ Når det drejede sig om familie og arbejde, gik han formentlig ind for, at kvinderne burde tildeles en større rolle i opdragelsen af børnene og i produktionslivet. Og vedrørende truslen fra sporten lå han på linie med den generelle holdning i folkehøjskolen, som højskolegymnastikkens chefideolog i 1930'erne og 1940'erne, Jørgen Bukdahl, repræsenterede ved bl.a. at udtrykke sportens skadelige virkning ikke mindst på kvinderne.⁴²

I sit 'brev' til gamle elever fra 1942 redegjorde Niels Bukh nærmere for valget af nye gymnastiske øvelser.⁴³ Han ville først være sikker på, at det nye virkede bedre og kønnere end det gamle. Derfor var der sjældent tale om nogen fornyelse i programmerne. Forskellen på, hvad de kvindelige elitehold og de store skolehold ydede, skulle søges i *skønhedsudtrykket*. Derimod var forskellen på de mandlige eliteholds idrætsgymnastik og de store vinterholds opvisningsprogram stor. Niels Bukh anså begrebet 'fornyelse' for at være et sundhedsmæssigt anliggende, der vedrørte både legeme og karakteregenskaber. Og det var hans mål, at den danske ungdom – både mænd og kvinder – skulle overgå *verdens øvrige ungdom* i dygtighed.

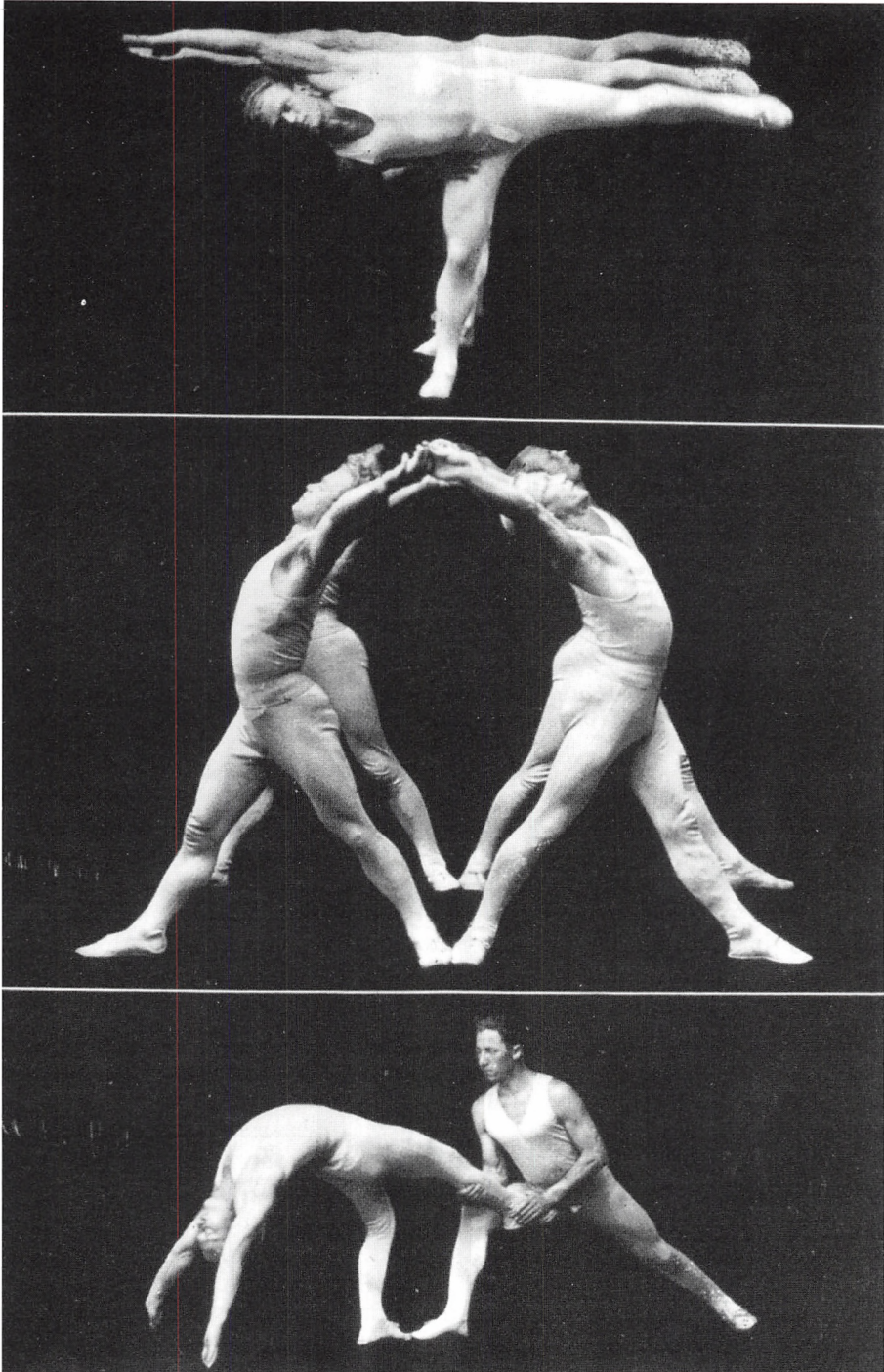
Selv om Niels Bukh på en række områder revolutionerede mandegymnastikken i Ollerup, så var det ikke et klart og entydigt nybrud i forhold til den svenske gymnastik, når det drejede sig om de indre psykologiske og socialpsykologiske karakteristika ved kropssproget. Mange af øvelserne var snarere udtryk for en opspænding af kroppens muskulatur og åndedræt (: seksuel undertrykkelse) end en af-

spænding.⁴⁴ Og der var heller ikke tale om en kvalitativ forskydning i prioriteringen mellem den mandlige og den kvindelige gymnastik.⁴⁵ Men de blev begge tilført et flor af nationale symboler i såvel ord som handling.

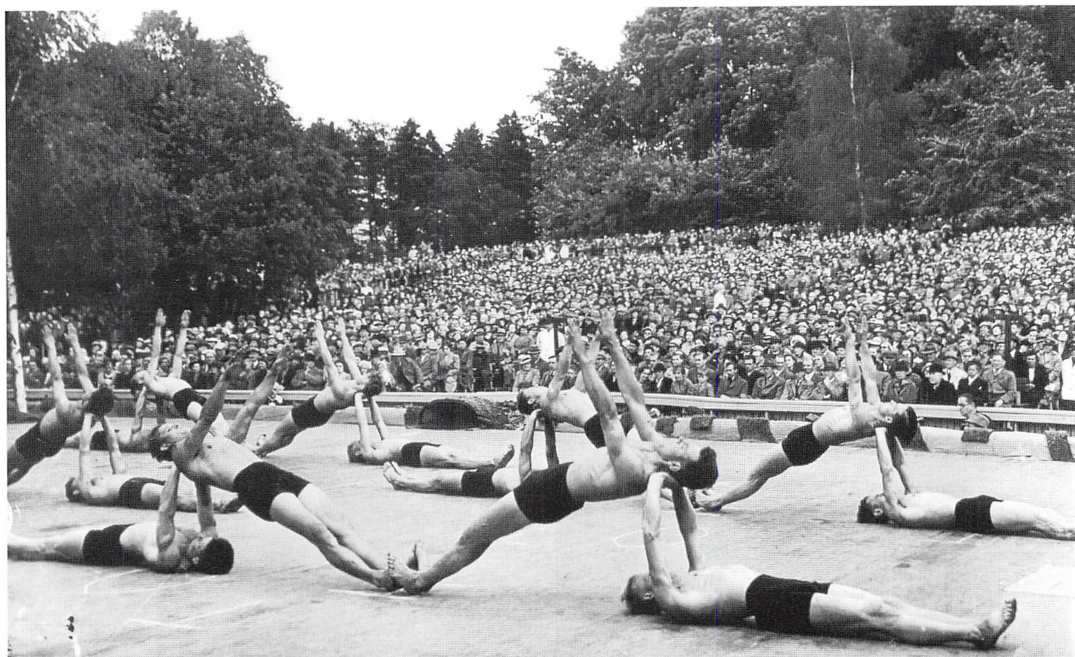
Det forhold, der tydeligst markerede en forandring i forhold til den svenske gymnastik, var Niels Bukhs fascination af den maskuline udtryksform og skønhed. Han omformede den traditionelle svenske bondegymnastik ved at lade sine mandlige elever optræde mere afklædte end normalt. De var iført 'små sorte', hvilket var betegnelsen for et par gymnastikbukser. De rørte hinanden i et omfang, der vakte opsigt. De bar på hinanden, sad på hinanden og holdt hinanden i hænderne. Der var tale om en maskulin gymnastikramme bestående af kraftige, muskuløse mænd, der udførte lineære bevægelser med stor energi og styrke. Disse seksuelt betonedede symbolske relationer mellem mænd vakte modstand i den ældre generation, der netop opfattede gymnastikken som en garanti for kyskhed. Kristian Krogshede har beskrevet en gymnastikopvisning fra 1920 således: *Vi viste primitiv gymnastik kun iklædt »små sorte«. Mange af tilskuerne var forfærdede over at se de bare kroppe og det sveddryppende arbejde. Men efter arbejds-gymnastikken viste vi stillings-gymnastik og spring iklædt hvide dragter. Denne stilfulde opvisning betog folk, og når Niels Bukh så forklarede, at de smukke resultater skyldtes arbejds-gymnastikkens kraftige virkning, summede hele salen af forståelse og beundring, man forstod pludselig meningen med det hårde arbejde.*⁴⁶ Jeg mener, at disse ord er rammende og nærmest kan tages som et argument for, at der ikke var tale om en gymnastikform, der på det bevidste plan skulle udtrykke en seksuel frigørelse. Snarere var der tale om at udtrykke det maskuline som rå arbejdskraft, holdt sammen af samarbejdets og fællesskabets nødven-

De kvindelige elitegymnaster, der jo ikke kunne blive 'bisser', blev ikke alene valgt ud fra deres gymnastiske egenskaber, men også på baggrund af deres ydre så som hårfarve (blondhed) og øjenfarve (blå). På denne måde kunne Niels Bukh udtrykke det dansk-nordiske ved sine holds fremtræden. Og det var formentlig medvirkende til, at gymnasterne opnåede en så stor tiltrækningskraft i det nazistiske Tyskland, der således oplevede gymnasterne som en kropsliggørelse af idéen om den ariske race. Fra Niels Bukh: Primitiv Grundgymnastik, 1962. Foto: Tage Ludvigsen, Rigsarkivet.

Mændenes stillingsgymnastik foregik i hvide gymnastikdragter og skulle udtrykke idealer som samarbejde og fællesskab. Fra Niels Bukh: *Primitiv Grundgymnastik*, 1962. Foto: Tage Ludvigsen, Rigsarkivet.

Før stillingsgymnastikken kom ofte den anden gymnastikform, arbejdsgymnastikken, »primitiv gymnastik«, der var indbegrebet af maskulinitet forstået først og fremmest som rå arbejdskraft. Her opvisning ved Bellahøj i 1938. Foto: Det kongelige Bibliotek.

dighed, frem for at følge tidens krav om nøgenhed og 'naturlighed'. I det mindste kunne de hvide gymnastikdragter og den mere individuelle stillingsgymnastik, der fulgte efter arbejdsgymnastikken, på det ubevidste plan være en bodens handling. I denne noget yderliggående fortolkning kan hele gymnastikopvisningen opfattes som et udtryk for den indre psykiske konflikt og seksuelle selvundertrykkelse hos Niels Bukh.

Den kvindegymnastik, Niels Bukh udviklede, havde mange fællestræk med mændenes, selv om den efterhånden fik sit eget særpræg. Således sang kvinderne meget og udførte små hop og dansetrin, mens kraft, hastighed og spring havde en mindre prioritering. Men Niels Bukh opretholdt sin tro på landbokvindens styrke og rejste en statue af en ridende amazone foran skolen. Det var et ideal, der stod i modsætning til borgerskabets billede af hjemmets skrøbelige overklassekvinde, og i

den forstand kunne statuen opfattes som en provokation over for dette borgerskab i den standende konflikt mellem land og by. En mere yderliggående fortolkning finder vi i Søren Mørchs og Ritt Bjerregaards opfattelse af, at Gymnastikhøjskolen med tilhørende statuer nærmest udtrykker en fascistisk byggestil.⁴⁷ Dette synspunkt imødegås af idrætsforskeren Jørn Hansen: *Vel gjorde både Hitler og Mussolini brug af klassicismen, men der var tale om en generel trend i mellemkrigstiden.*⁴⁸

I forsøget på at få indkredset Niels Bukhs socialpsykologiske (og indre psykologiske) karakter skal jeg nævne påstanden om hans homoseksualitet. Hertil skal lægges, at Niels Bukh gennem sine gymnastikprogrammer viste en hidtil uset fascination af den mandlige udtryksform. Omkring baggrunden for homoseksualitet skal jeg blot nævne, at begge forældrene både for drengen og pigen kan indtage alle Ødi-

puskompleksets roller: det foretrukne kærlighedsobjekt, det beundrede og imiterede ideal, den forhadte konkurrent og den frygtede autoritet. Herved kan man forstå Ødipuskompleksets lejlighedsvis udgang i homoseksualitet.⁴⁹ Snarere end at forfølge påstanden om Niels Bukhs homoseksualitet vil jeg kort præsentere det psykoanalytiske begreb 'faderlængsel' (autoritetslængsel). Begrebet henviser til barnets behov for at have en autoritet at udvikle sig i forhold til. Hvis barnets autoritetsstruktur efterlades på et primitivt udviklingstrin, er den pågældende dømt til at lede efter autoriteter, der bedst kan betegnes som primitive.⁵⁰ Disse synspunkter udgør et godt teoretisk udgangspunkt til en forståelse af Niels Bukhs religiøse forestillinger og deres bundethed til billedet af moderen og af en række mandlige autoriteter. Og dermed også til en forståelse af hans fascination af dele af nazismen.

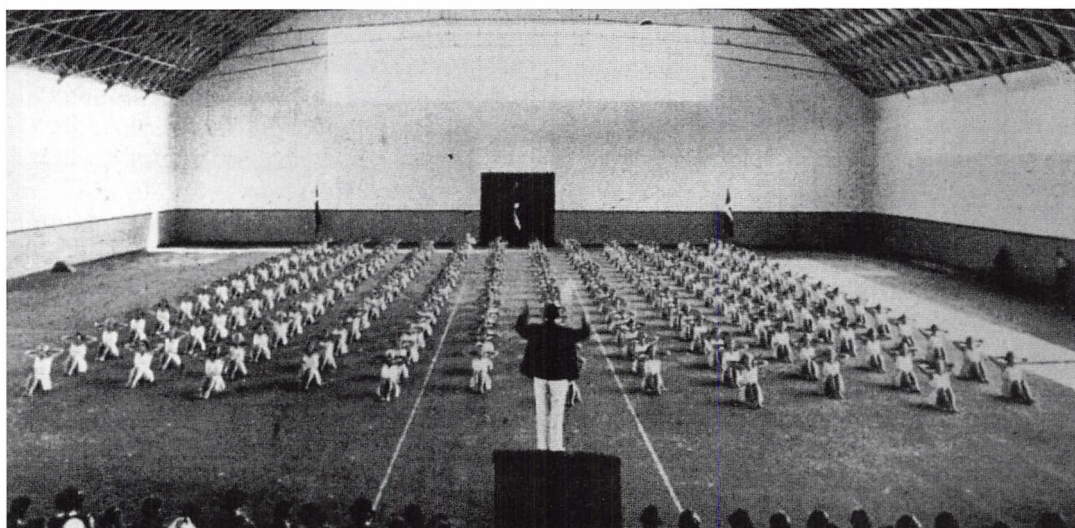
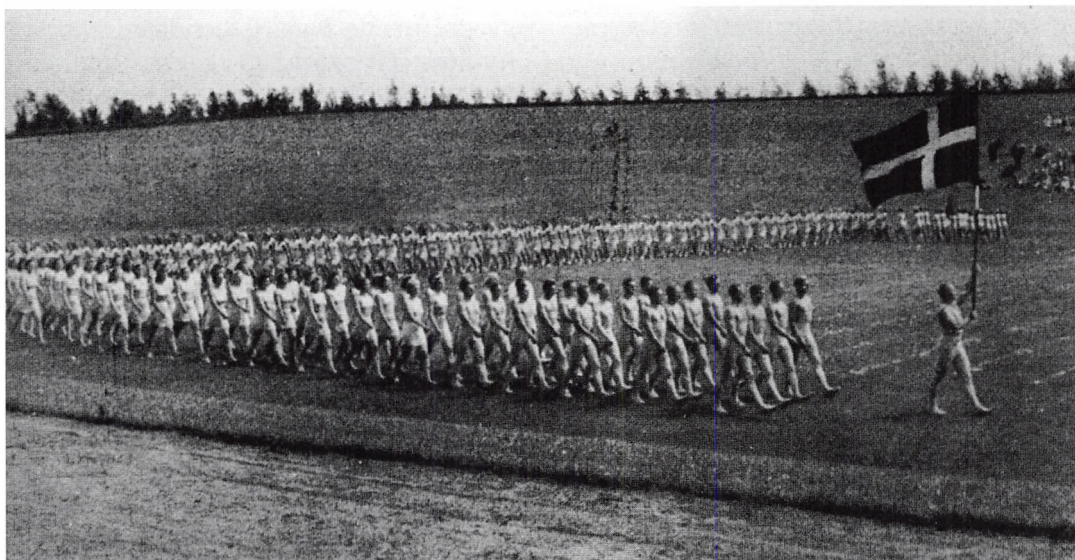
Den religiøse verden

Rask Nielsen skriver, at Niels Bukh (*denne dybt religiøse mand*) fortalte sine elever om sine livserfaringer på en måde, så de følte, at han også kendte til bønnens magt og rettede sin tak til Gud for alt, hvad der var givet ham.⁵¹ Disse ord antyder, at Niels Bukhs gymnastikvirksomhed og religiøse verden udgjorde en tæt forbundet enhed. Niels Bukh og hans elever kunne mødes omkring deres fælles forestillinger, og det måtte lette formidlingsprocessen for ham og give hans ord større vægt, når gymnastikkens fortræffeligheder var indhyllet i et religiøst flor. Set i dette perspektiv griber analysen af Niels Bukhs forestillinger dels ind i relationerne til hans nære omgivelser, dels ind i relationerne mellem disse forestillinger og samfundet.⁵² Samfundet synliggøres bl.a. derved, at såvel gymnastik som religion udgjorde væsentli-

ge kulturelle baser i bondesamfundet, hvilket for gymnastikkens vedkommende indebar en politisk accept som samfundsinstitution med tilhørende bevilling af statsmidler. Når vi betænkter, at Niels Bukh lod sig stærkt påvirke af 1930'ernes forandringer med økonomisk kaos, politisk ustabilitet samt fremspirende fascisme og nationalsocialisme, forstår vi hans vigtige rolle både som den opdragne og som opdrager.⁵³

Allerede i sit 'brev' til eleverne i 1922 giver Niels Bukh udtryk for *den negative samvittighed* i forbindelse med sin religiøse forestillingsverden, hvori hans forældre har en central placering i forhold til begreberne 'Gud' og 'kærlighed'. Først når man har fået sine forældres tilgivelse for sine synder, er man i stand til at leve i og føle deres kærlighed. Men Niels Bukh siger ikke, det er imod opdragende mennesker eller mod en dømmende Gud, man i egentligste forstand synder. Det er imod kærligheden. Krogshede mener, at alvoren i Niels Bukhs 'prædiken' *stammer fra de hårde prøvelser, han selv havde været igennem som ung, og de brydninger han havde med sit vanskelige sind, der brusede over, hvis det ikke blev mættet i handlinger.*⁵⁴

Næsten alle årsskrifterne fra 1930 til 1945 er krydret med Niels Bukhs religiøse forestillinger, hvoraf en stor del viser eksempler på, at faderen og moderen på det ubevidste plan indtager mange af Ødipuskompleksets roller så som det beundrede ideal ('faderlængsel'), den frygtede autoritet ('fjendebillederne') og det foretrukne kærlighedsobjekt.⁵⁵ En gymnastikopvisningsrejse til Sovjetunionen i 1931 fremkaldte et væld af fjendebilleder i Niels Bukhs bevidsthed. Som pædagog og formidler af det kristne budskab faldt det ham svært at acceptere kirkernes omdannelse til antireligiøse museer.⁵⁶ Og i sit brev fra 1932 fremmaner han endnu en gang Sovjetunionen som et

Niels Bukh opfattede gymnastikken som et velfungerende socialt system, der kunne tjene som en model for hans ideer om samfundets opbygning. Til denne model var bundet begreber som fællesskab, religion og sundhed som styrende regler individerne imellem, men underordnet samfundets ledende autoriteter. Øverst eliteholdets indmarch til opvisning ved Gymnastikhøjskolens elevmøde. Nederst sommerskolens opvisning ved idrætshallens indvielse. Foto: Tage Ludvigsen, Rigsarkivet.

fjendebillede, idet han bringer den danske ungdoms antikristne holdning ind i diskussionen. Men det er ikke de unge, der bærer skylden. Det er den politiske dagspresse, politikerne og de ældre, der bærer skylden for, at ungdommen nu har sværere ved at samles om *Ordets Førere* end tidligere. *Inderst*

inde er ungdommen god og tillidsfuld, siger Niels Bukh.⁵⁷

Bag disse ord gemmer 'den frygtede autoritet' sig på det ubevidste plan.⁵⁸ Men Niels Bukhs gymnastikverden var også en arena for hans *beundrede idealer* ('faderlængsel'), blandt hvem provst Viggo Clausen fra Ollerup bi-

drog til gymnastikmiljøets fælles forestillinger. Således citerer Niels Bukh udførligt fra Clausens religiøse taler ved gymnastikstævner i 1934 og 1935. Og han omtaler ham i positive vendinger i brevet fra 1937.⁵⁹ I Niels Bukhs og Clausens univers var den jordiske lykke underordnet fantasien om den himmelske lykke. Og for Niels Bukh fremstod Clausen næsten som det personificerede faderideal, der ligesom Gud måtte mødes med ærbødighed og tak.⁶⁰

Trods sine kriser bukkede Niels Bukh ikke under. Kompensation for sine uopfyldte driftsbehov fandt han i sin gymnastikvirksomhed, mens indholdet i hans religiøse verden tilbød ham 'trøst', men ingen midler, der kunne forandre hans virkelighedsbilleder og løse hans indre konflikter. I sit 'brev' fra 1936 skriver han bl.a.: *Der er sikkert flere Unge nu om Dage, end man ret gør sig klart, hvis Mødre ikke satte sig paa deres Børns Sengekant med de smaa foldede Hænder i deres og kaldte Barntroen til Live i Sjælene paa enfoldig, men naturlig og god Maade. – De af os, der var saa lykkelige ad denne Vej at blive draget ind i Kristenlivet fra vor Barndom, tror jeg ikke just skal have Livet forvandlet ved Menneskers hjælp. Noget bedre at leve paa end vor Barntro, faar vi næppe. Men mere Fasthed i vor Tro og større Kraft og Vilje til at tjene det gode kan vi derimod godt faa ved Menneskers Hjælp.*⁶¹

Det er påfaldende, at Niels Bukhs fader er gemt bort fra bevidsthedens lag eller i det mindste ikke ofres nogen spalteplass hverken i denne eller i andre sammenhænge. Niels Bukh var ikke i tvivl om, at hans gymnastik havde placeret ham højt på den sociale rangstige. Hvorfor det var gået ham sådan, giver han med stor åbenhed udtryk for i 1942 i en 'stil' tilegnet eleverne. Han opfatter det således som afgørende, at moderen med sin religiøse indstilling havde hjulpet ham igennem en af pu-

bertetens seksuelle kriser. Han er bevidst om, at de seksuelle drifter, som han kalder *den saakaldte Arvesynd*, er forbundet med ubetinget skyldfølelse og skam. De ældre burde da give den vejledning til de *uvidende* unge, at de ikke er *værre end alle andre og ej heller ene om Skyld og Skam, men at dette netop er en Arv, som alle maa dele.*⁶² Formen i denne argumentation giver nærmest det indtryk, at Niels Bukh opfatter seksualdrifterne som negative og syndige. Videre beskriver han, hvorledes en religiøs oplevelse (da han var 27 år) nært forbundet med billedet af moderen fik betydning for hans succes i gymnastikverdenen. Udgangspunktet for oplevelsen var frygten for, at moderen skulle dø, da han ikke kunne leve uden hende. Efter en bøn for moderen i kirken forandredes alt omkring ham. *Menneskene forsvandt, og Kirkerummet blev stort og skønt som en Himmelhvælvning med en saa forunderlig Lysvirkning og straalende Herlighed, at intet paa Jorden kan sammenlignes med det, der her fandt Sted. Jeg følte ingen Angst under denne Oplevelse, men derimod en ubeskrivelig Glæde og Tryghed for, at hvad jeg havde bedt om, det maatte ske.*⁶³

Jeg opfatter oplevelsen og beskrivelsen af den i 'brevet' 35 år senere som et forsøg fra Niels Bukhs side på – i religionens skær – at løse den konflikt (kampen mellem det gode og det onde i hans forestillingsverden), der måtte herske i ham på grund af bundetheden til moderen. Begge gange blev resultatet snarere en fortrængning af problemet. Men hvor placerede gymnastikken sig i den sammenhæng? Det gav Niels Bukh et klart svar på i 1940: *Den gode Holdning kan med Rette nævnes som det, Gymnastikken fysisk set stiler imod, og den er tillige i nogen Maade et Udtryk for det egentlige Maal, – Maallet, som ikke alene Gymnastikken, men hele Ungdomsarbejdet har: at drage Ungdommen opad. Spørges der imod*

*hvad, saa vil vi vist alle tænke – om ikke svare – at det er opad imod Gud, vi efter bedste Evne vil drage de Unge, vi faar at lede.*⁶⁴

Jeg vil konkludere, at religionen kom til at fungere som moderens 'stedfortræder' i Niels Bukhs indre psykologiske struktur og således blev en del af hans egen, indre moralske autoritet (over-jeg'et), der livet igennem satte grænserne i hans vurdering af, hvad der var godt og fortjenstfuldt, og hvad der var ondt og syndigt. Hans billede af hende som udøver af ubetinget kærlighed, medfølelse og barmhjertighed kombineret med opfattelsen af en 'svag' faders betingede kærlighed og svigten udviklede hans længsel efter en stærk personlighed, der kunne lede samfundet ind i faste og overskuelige sociale rammer. I denne samfundsopbygning skulle gymnastikken, der på det psykologiske plan formentlig var betinget af en blanding af lyst- og tvangsbetonet sublimering,⁶⁵ og som udgjorde en integreret del af hans religiøse univers, tildeles en central funktion. Indadtil var Ollerup-gymnastikken styret af en række fælles forestillinger af både religiøs og kropskulturel karakter, der fik den til at fremstå som et velfungerende socialt system. Til dette system havde begreber som solidaritet, fællesskab, tro, bøn, arbejde, sundhed og kropsskønhed bundet sig som styrende regler mellem hvert enkelt individ, men underordnet den struktur, hvori Niels Bukh udøvede en formel beslutningsmyndighed ud fra sine egne mere eller mindre bevidste målsætninger. I det daglige arbejde førte han disse målsætninger ud i livet med en mærkbar blanding af aggressivitet og venlighed (kærlighed), der kunne virke frastødende på udenforstående tilskuere.⁶⁶ Min undersøgelse af 'brevene' viser, at Niels Bukhs religiøse opfattelser (sammen med andre af hans synspunkter) indgik i et så fast etableret mønster af gentagelser, at

eleverne måtte opfatte dem som indlysende selvfølgeligheder, som om de var fundamentale sandheder. Desuden fremviste han en tydelig evne til at fornægte tilværelsens kompleksitet, således at hans argumenter for den øvede iagttager måtte fremstå som overfladiske holdninger. Denne systematisk opbyggede overfladiskhed overlevede bl.a. i kraft af, at han i sine relationer til eleverne optrådte som en stærk personlighed, der forstod at tale netop deres sprog. Og i dette sprog kunne forenklingerne være så fundamentale psykologiske elementer, at vejen til en fascistisk tankegang ikke var lang. Det, der yderligere kunne virke befordrende for en sådan tankegang, var fremhævelsen i det sociale system af gymnastikken/religionen i forhold til en ond omverden, personificeret i de mange fjendebilleder. Men også en omverden, hvori det gode havde sine faste baser. Godt hjulpet på vej af det økonomiske og sociale opbrud, der var i gang i 1930'ernes Danmark, formåede Niels Bukh at omsætte disse forestillinger til en gymnastikvirksomhed, hvori den pædagogiske udfordring udviklede sig til et projekt af nationalopdragende karakter. Hermed relaterede Ollerup-gymnastikken sig både til den danske nation og til det internationale samfund.

Nationen

Ligesom det havde været tilfældet for den svenske gymnastik, spillede nationalismen en afgørende rolle i Ollerup-gymnastikken. De mange ritualer i form af dannebrogssflag, fædrelandsange og nationalpatriotiske taler i forbindelse med gymnastikopvisningerne viser dette. Selv var Niels Bukh ikke i tvivl om, at han havde skabt en dansk gymnastik, der formåede at bringe Dannebrog til tops i mange lande. Men han var også bevidst om, at gymnastik-

kens symbolkraft byggede på forestillingen om, at opvisningsholdene fortrinsvis bestod af danske bønder, der således fremstod som den vigtigste socialgruppe i dansk folkekultur. K.A. Knudsen (gymnastikinspektør 1904-1934) mener, at Niels Bukhs usædvanlige evner som agitator var medvirkende til, at han fik sine ideer udbredt til en større offentlighed.⁶⁷ Og det er Hans Bondes opfattelse, at Niels Bukh og hans gymnaster blev en form for kulturelle ambassadører for Danmark.⁶⁸ Dette forhold havde det officielle Danmarks bevågenhed, hvilket bl.a. viste sig ved kongehusets gentagne besøg på Gymnastikhøjskolen og ved Ollerupgymnasternes opvisning for regeringen i 1931 på Christiansborg.

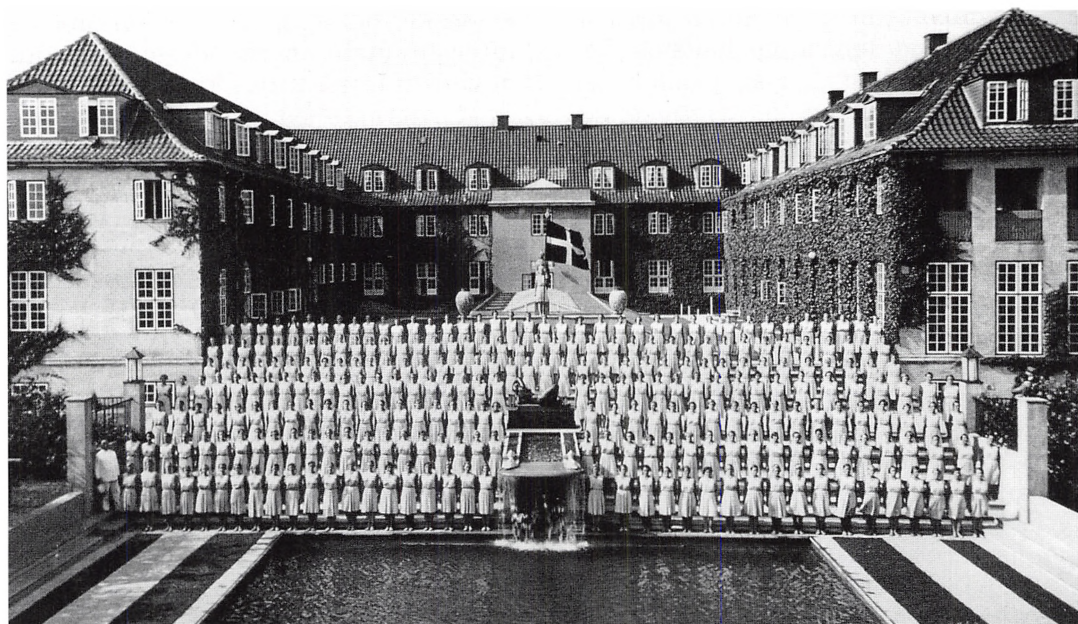
Hvorfor blev Niels Bukh en eksponent for dansk nationalisme under sit forsøg på at danne en dansk nationalfølelse? I den psykoanalytiske del af svaret, der bygger på Reich, er det vigtigt at fokusere på, hvorledes Niels Bukh opfattede dansk nationalfølelse som en faktor i forskellige mellemmeneskelige relationer.⁶⁹ Rask Nielsen mener således, at det var vigtigt, at gymnasterne arbejdede under Dannebrog, der skulle udgøre symbolet for en dansk ungdom, som repræsenterede skønhed, naturlighed, kraft, dygtighed, harmoni og evne til samarbejde. Gennem disse socialt relaterede begreber skulle dansk ungdom både udøve en tjenergerning i det fremmede og kaste glans over Danmarks navn.⁷⁰ Selv har Niels Bukh i en avisartikel fremstillet nationalfølelsens betydning, da gymnasterne efter en Amerikatur i sommeren 1923 ville samles omkring flaget og syngte nationalsangen: *Det var ikke fordi vi ventede nogen særlig modtagelse i kongens by, men udelukkende dikteret af en trang til at bekende vort nationale sindelag.*⁷¹

Drivkraften bag Niels Bukhs udadvendte gymnastikvirksomhed var utvivlsomt nogle forestillinger og stær-

ke ønsker om at opnå både national og international anerkendelse. Således udviste han på ture i Tyskland i 1924 og i Sovjetunionen i 1931 total kompromisløshed vedrørende sine nationale demonstrationer. Han overhørte det danske udenrigsministeriums henstilling om ikke at anvende nationalt flag og nationale sange i Sovjetunionen og nægtede at give opvisning, hvis ikke det kunne foregå under Dannebrog.⁷² Det hører med til billedet, at Niels Bukh allerede på dette tidspunkt indtog en stærk samfundsposition i Danmark. Måske kalkulerede han også med, at nationale demonstrationer i Sovjetunionen i det mindste ville nyde bifald i de antikommunistiske kredse i Danmark, og de fik da heller ikke nogen negative konsekvenser for ham. I stedet blev han hyldet efter sin jordomrejse i 1931, og han blev indbudt til at give opvisning på Christiansborg. Ved den lejlighed blev Niels Bukh og gymnasterne (*en jævn, dansk landboudom*) rost af Landstingets formand J. Jensen-Klejs.⁷³

I Niels Bukhs tankeunivers og handlinger var nationalfølelsen ikke kun knyttet til gymnastikken og til den forandring, gymnastikken kunne være en medskaber af. Også det omgivende samfund måtte forandre sig. Hans kritik af det danske samfund var således forbundet med ønsket om en stærk leder ('faderlængsel'). Efter jordomrejsen skrev han i sit 'brev' fra 1931 bl.a.: *Det er svært at forstaa, om der ikke, blandt de mange Mennesker der sysler med og lever af at skulle ordne vort Samfund og dets Økonomi, kunde være een, der evnede at se igennem al Forvirringen og vise Vejen fremad til en Ordning af vort lille Samfund, saa ingen fik for meget, men heller ingen for lidt.*⁷⁴

Det var dog gymnastikken, Niels Bukh satte i centrum i sit syn på dannelsen af og indholdet i nationalfølelsen. Ofte skete det ved en sammenligning mellem Ollerupgymnastikken og

Mange forskellige kategorier af gymnaster er blevet 'forevigt' på trappen mellem hovedbygningen og svømmebassinet i Ollerup. Her er det en storstilet opstilling af sommer elever i 1935 med Dannebrog som det faste nationalsymbol i baggrunden. Niels Bukh har taget opstilling nederst til venstre i billedet. Foto: Det kongelige Bibliotek.

andre landes gymnastiksystemer, hvilket altid faldt ud til fordel for den danske gymnastik. Hans nationale sindelag var således en katalysator for hans gymnastikpædagogiske arbejde blandt ungdommen.⁷⁵ Men gymnastikken indgik også i en form for kommunikationsproces med det internationale samfund i det udtalte håb om at opnå dets yndest. I sit 'brev' fra 1933 var Niels Bukh ikke i tvivl om, at dansk gymnastik vandt længere og længere frem ud over jorden. Og han sammenlignede nærmest det enkelte menneske, der igennem gymnastikken var i stand til at udvikle personlighed og karakter, med den enkelte nation: *thi først da er den (gymnastikken) i Sandhed en ædel Idræt af virkelig Betydning saavel for den enkelte som for enhver Nation, der ønsker at blive dygtig, sund og stærk.*⁷⁶ I samme 'brev' understregede han, at det væsentligste indhold i den danske nationalfølelse var værdierne *Enighed* og *Fællesskabsfølelse*.⁷⁷

Kernen i Niels Bukhs nationalfølelse udviklede sig i det daglige arbejde med gymnasterne og i den anerkendelse, han nød i det nære bondesamfund, og som han med jævne mellemrum modtog fra centrale beslutningstagere i det danske samfund.⁷⁸ Selv skrev Niels Bukh i 'brevet' fra 1934 i forbindelse med arrangementet af en gymnastiklandsfest: *Det er ikke nok, at vore store Naboer beundrer Kraften og Sundheden i vor nordiske Kultur, vi skal selv se den, glæde os over den og samles om den i fornem, national Stolthed, thi først da ejer vi den ret og hæver den, som Kulturen kun kan hæves af et Folk, der lever i Frihed og under sundt Folkestyre. – Aandelig Kraft afhænger ikke af fysisk Magt og Vælde, men er netop det Vaaben, som vi smaa Nationer frimodigt skal løfte højt til Værn om vor Selvstændighed.*⁷⁹ Disse ord viser også, at Niels Bukh ikke havde i sinde at isolere gymnastikken fra andre sider af det danske samfundsliv.

Med årene skærpede Niels Bukh tonen over for andre landes gymnastiksystemer. Således angreb han i 1937 gymnastiksystemerne i Tyskland for *Aandemaneri* i en sammenligning med den fremadvindende danske gymnastik, som skulle bidrage til den unges *Holdning, Sundhed og Kraft*.⁸⁰ Derimod var tonen i skildringen af et gymnastikstævne med mandsholdet i 1938 venligere: *Det var tiltalende for os at være med i det fredelige Fællesskab, hvorunder Værdier fra Tyskland og de nordiske Lande her blev draget frem til Gavn for alle Parter*.⁸¹ Indholdet i de to udtalelser understreger det ambivalente forhold, Niels Bukh havde til tysk gymnastik.

Men nationen (familien) var også truet indefra. Det var således den store arbejdsløshed (*et Samfundsonde*) i Danmark, der i 'brevet' fra 1938 bekymrede Niels Bukh mest. Her gav han indtryk af en tydelig social og politisk bevidsthed. På den ene side fremhævede han Danmark i forhold til andre lande på grund af den ligelige fordeling af de materielle goder. På den anden side gik han ind for statsstøtte til landbruget samt statsstøttet arbejde på en lang række områder for at kunne afhjælpe arbejdsløsheden. Hvis denne *Samfundsopgave* kunne lykkes, ville det bringe statsledelsen tillid i folket og øge *dansk Samling og Fællesskabsfølelse* og samtidig svække småpartierne, som han mente skabte splittelse.⁸²

Under den krigslignende tilstand i Danmark fra 1940 skærpede Niels Bukh tonen over for den danske statsledelse og de politiske partier. Men først måtte dele af ungdommen stå for skud. Således holdt han i 1940 en mæne tale til eleverne på grund af en episode, hvori en mindre flok danske soldater havde negligeret den danske fane. Derimod havde tyske soldater indtaget stram honnørstilling.⁸³ Hvis Danmark skulle betragtes som en lige-

værdig nation i forhold til Tyskland, så krævede det en historisk bevidst ungdom, der forstod at forbinde tidligere tiders tilkæmpede personlige frihed og selvstændighed med ansvarsfølelse og taknemmelighed. Og det mente Niels Bukh, den kunne gøre ved bl.a. at deltage i de ceremonielle handlinger omkring de nationale symboler.

Niels Bukhs opfattelse af det dansk-tyske forhold bliver yderligere understreget i en radiosamtale, han havde med den tyske sportsjournalist Kurt Volkmann den 20. november 1940. Herunder sagde han bl.a., at gymnastikken ikke blot skulle tjene hele nationens ungdom, men hele verdens ungdom. *Derved ville i hvert Fald Danmark vinde meget, idet en mindre Nations Berettigelse til at leve og virke frit og selvstændigt bekræftes, hver Gang den skaber Værdier, der erkendes og tilgænes af de større Nationer*. Videre i samtalen giver Niels Bukh udtryk for glæde ved tysk anerkendelse af hans gymnastik, og han føler sig *taknemmelig overfor Tysklands fremragende Rigssportsfører von Tschammer und Osten, der er Aarsag til, at Forholdet er saadan*.⁸⁴

Talerne bekræfter Niels Bukhs mindreværdsfølelse som dansker over for den tyske nation. Foranlediget af besættelsen var hans følelse af selvværd i højere grad end tidligere forbundet med indholdet i de dansk-tyske relationer på gymnastikområdet. Som en central person i dansk gymnastik- og kulturliv følte han et indre, forpligtende ansvar for formidlingen af synspunkter, der kunne fremme dansk nationalfølelse. Og det var baggrunden for, at han i 'brevet' fra 1940 også udtalte sig positivt om ungdommen: *Der lever en Danskhed i de unges Sind, som det er godt at erfare, thi den er saa ægte, at den ikke kan ændres og endnu mindre forgaa*.⁸⁵ De unge, der sammen med de *jævne Mænd og Kvinder* sluttede op om kongen, var i besiddelse af *sand*

Danskhed. De, der stod i vejen for den ægte *Danskhed*, var de ældre og partipolitikerne.

De mange synspunkter, Niels Bukh fremsatte om dannelsen af en dansk nationalfølelse, giver grundlag for at stille sig tvivlende over for de mange udsagn om hans mellemfolkelige forståelse. Hans nationale sindelag var udtryk for en ikke ubetydelig politisk bevidsthed, der sammen med hans ønskebillede af en stærkere ledet dansk nation snarere gav indtrykket af, at det mellemfolkelige aspekt var underordnet dannelsen af en dansk nationalisme. At han så ofte er blevet tillagt politisk naivitet, bygger formentlig på hans udtalelser om, at samfundets udvikling var afhængig af kampen mellem det gode og det onde, eller af andre modsat rettede kræfter. Kræfter, som symboliserer de kampe, der udspillede sig i hans eget sind.⁸⁶

Man må konkludere, at Niels Bukhs beskrivelse af dansk nationalfølelse indeholder det samme, etablerede mønstre af gentagelser og forenklinger, som prægede hans religiøse opfattelse. Men det kan undre, at han ikke direkte hæfter nationen og religionen sammen i sin argumentation. Vi bliver således ikke præsenteret for den traditionelle konstellation af Gud, konge og fædreland. Det kan skyldes, at hans religiøse verden følte konfliktfri og derfor ikke skulle være genstand for kritik. Kritikken hørte forholdene i samfundet til. Måske skal svaret også søges i hans opfattelse af den urørlige, gudbenådede moder, der havde taget sig af hans religiøse opdragelse. Måske havde faderen taget sig af hans nationale opdragelse. Det var problemerne i forhold til faderen, der skulle løses, hvis der skulle bringes orden i nationen. Og her havde gymnastikken en væsentlig mission.

Nationalfølelsen skulle hjælpes på vej gennem gymnastikkens nationalsymboler: dannebrogflag, fædrelands-

sange, nationalpatriotiske taler og danske bønder, med kongen som det øverste, samlende symbol, hævet over klasser og partiinteresser. Den danske ungdom skulle bære symbolerne, hvis socialt relaterede, begrebsmæssige indhold bl.a. repræsenterede skønhed, naturlighed, kraft, dygtighed og harmoni, som kom til udtryk gennem kroppens forskellige former for sprog. Disse symboler skulle i en sammenligning mellem Danmark og andre lande fremhæve Danmark – ikke blot som den førende gymnastiknation i verden, men også som den førende nation, når det drejede sig om fordelingen af de materielle goder og om den sociale velstand. For at fremme dannelsen af en dansk nationalfølelse fremstillede han en cocktail, der indeholdt såvel ydre som indre fjendebilleder – iblandet en historiebevidsthed, hvori fremtidsvisionen byggede på forestillingen om de positive værdier i fortidens Danmark (traditionsbevidsthed). På samme måde som i hans religiøse forestillinger måtte de ældre stå for skud – her sammen med den danske statsledelse og de politiske partier – fordi de ikke forstod at fremme de centrale værdier *Enighed, Fællesskabsfølelse, Ansvarsfølelse og Taknemmelighed*, der måtte være fundamentet i folkets bevidsthed om nationens fremtid.

Med sin gymnastik ville Niels Bukh kaste glans over Danmarks navn. Han mente, at det var vigtigt for dannelsen af en dansk nationalfølelse, hvorledes man især fra tysk side betragtede hans gymnastik. Han krydrede da også årsskrifterne med de mange anerkendende ord, der var blevet ham selv og hans gymnastik til del. Den tyske anerkendelse betød ganske givet meget for hans egen selvopfattelse i form af en positiv vurdering af sin egen indsats og af sig selv som menneske. Hans selvfølelse var formentlig tæt forbundet med hans nationalfølelse.⁸⁷

Selv om Niels Bukh kunne føle glæ-

de ved at spejle sig selv og sin gymnastikvirksomhed i forestillingen om en ideal dansk nation, så var der ridser i spejlbilledet. Noget forenklet sagt spillede forholdet til faderen – og formentlig også til moderen – på det ubevidste plan afgørende ind, når han forsøgte at udbedre skaden. Hvis han skulle bevare trofastheden over for moderen (hjemstavnen) og samtidig være med til at ordne problemerne inden for familien (nationen), var det nødvendigt at få etableret et rimeligt og bæredygtigt forhold til faderen (den tyske nation). Her fandt han nogle af de opdragelsesmetoder, der igennem årene med held havde været anvendt i hans egne nære omgivelser. I den forstand kom den småborgerlige patriarkalske bondefamilie – i grove træk som den fremstilles af Ankjærgård⁸⁸ – til at fremstå som en god model for hans fremtidsvision om den danske nation.

Den ledelsesform, Niels Bukh knyttede til sin egen gymnastikvirksomhed, så han gerne overført til det danske samfund. Han var bevidst om sin egen lederrolle inden for gymnastikken og ville gerne fra denne position være med til at skabe en særegen dansk nationalisme, der kunne falde i god jord i Tyskland, eller i det mindste ikke blev mødt med modstand. Spørgsmålet er, i hvilken udstrækning han var villig til at anerkende og overtage den nazistiske ideologi eller dele deraf for at få opfyldt sin målsætning.

Nazismen:

Tiden fra 1933 til 1940

Efter en rejse til Ungarn og Tyskland blev Niels Bukh i Berlingske Tidende den 21. oktober 1933 refereret for at have sagt til de tyske værter i Berlin, at han ville have taget den *Opgave* op i Danmark, som Hitler havde løst i Tyskland, hvis han havde været tyve år yngre. *Vi trænger til at få klar Orden*

i Sagerne, vi har vænnet os til at have det for godt herhjemme. Jeg synes, at vi i høj Grad trænger til en Mand med stærke og rene Idealer, i stedet for den kolde og gølge Statsform, vi har nu. Han forstod ikke den mistænkeliggørelse, der i udlandet blev rettet mod Hitler. Han havde selv både hørt og set, hvordan jøderne i fred og ro kunne passe deres forretninger. Hitler gjorde dem ikke noget, bare de ville arbejde, men han ville drive dem ud af spekulation og administration og således hindre dem i at udnytte de produktive arbejdere. Der fandtes ikke en *renere og ærligere* udenrigspolitik end Hitlers. Selv havde han fået indbydelser og henvendelser fra de danske nazister, men han troede ikke på dem, *det er en anden Type, vi trænger til, Manden med Kraften og de rene Idealer, han skulle nok med bare fire, fem Raadmænd være i Stand til at forvalte vores lille Husholdning.*⁸⁹

Niels Bukh var ikke bekymret for, hvorledes det danske samfunds autoriteter ville reagere på hans udtalelser. Kort tid forinden var den store gymnastikhal jo også blevet indviet under megen national og international opmærksomhed, hvorunder mange anerkendende ord var blevet ham til del.⁹⁰ Desuden vidste han, at synet på tysk indenrigspolitik snarere bar præg af begejstring end afstandtagen i mange ledende danske kredse. Og vigtigst for ham var det at have i ryggen et velfungerende socialt system, der ved egen kraft havde opført idrætshallen. Det havde kun kunnet lade sig gøre ved Guds hjælp, udtalte han ved indvielsen. Samfundets svar på Niels Bukhs udtalelser kom dels fra den socialdemokratiske regeringsavis *Social-Demokraten* den 21. og 22. oktober 1933, som ønskede statsunderstøttelsen taget fra ham,⁹¹ dels fra undervisningsminister Borgbjerg, der i *Berlingske Tidende* den 22. oktober 1933 afslog at anvende økonomiske repressalier over

for Niels Bukh, selv om denne i samme udgave af avisen havde fastholdt sine udtalelser.⁹² Senere uddybede og forsvarede Niels Bukh sine synspunkter i længere indlæg i dagspressen. Således blev han i avisen *Heimdal* den 30. oktober 1933 citeret for at have stillet sig meget forstaaende over for Nazisternes *Behandling af Jøderne* og for at have udtalt *Beundring for den Ordenssans, Samfølelse og Dygtighed* (socialpsykologiske kendetegn), *der behersker og bærer det nye Tyskland og dets Fører Adolf Hitler*.⁹³ Og i *Højskolebladet* den 3. november 1933 antydede redaktøren Helge Skovmand, at Niels Bukh repræsenterede en tankegang, der stiltiende accepterede jødeforfølgelserne, koncentrationslejrene og undertrykkelsen af al fri meningstilkendegivelse.⁹⁴ Udtalelserne er ikke et bevis for, at Niels Bukh accepterede disse forhold i Tyskland. Og spørgsmålet er, om det i det hele taget er muligt at komme hans holdning nærmere.

Den lange udredning, Niels Bukh gav i sit 'brev' til eleverne i 1933 i forbindelse med sine udtalelser, giver ikke noget svar på spørgsmålet. Men den viser, at han opfattede dele af den tyske nazisme som en god model for dansk samfundsudvikling.⁹⁵ I den aktuelle samfundsmæssige situation skulle denne model udmønte sig i en udskiftning af parlamentarismen i Danmark (: en neddæmpning af diskussionerne og konflikterne i familien): *Jeg ønsker, at den danske Folkeaaend atter maatte vaagne og fylde alle med Idealisme, saa vi kunde samles i Enighed og lægge Ledelsen af vort Samfunds Fællesanliggender i Hænderne paa en mindre Gruppe Tillidsmænd, hvis Mening hver for sig havde Vægt overfor alle Afgørelser i Forhold til det Antal danske Stemmer, der stod bag*.⁹⁶

Spørgsmålet om Niels Bukhs holdning til den nazistiske ideologi efterlader først og fremmest et billede af hans dybe fascination af Hitler og af

hans accept af en række enkle, socialt relaterede begreber tilknyttet den nazistiske argumentationsform. Men hvorfor faldt Niels Bukh for denne? Og hvorfor identificerede han sig på det nærmeste med Hitler? Niels Bukh kendte til Hitlers succes og havde selv haft succes med en sproglig fremstillingsform, der med sine forenklinger og gentagelser kunne minde om den nazistiske. Man kan således ikke se bort fra den socialpsykologiske/sproglige konvergens mellem de to, der kunne have sine baggrunde i kulturelle og/eller opdragelsesmæssige ligheder.⁹⁷

Selv om Niels Bukhs beundring for det nazistiske Tyskland var stor, så var det den danske nations udvikling, hans følelser var knyttet til. Hans begejstring gjaldt da også først og fremmest gymnastiksamarbejdet med de tyske, nazistiske organisationer. Han fik således i 1936 en speciel indbydelse til at deltage i de olympiske lege i Berlin af den tyske SS-mand Hans von Tschammer und Osten under dennes besøg i Ollerup. Sidstnævnte var i april 1933 blevet udnævnt til rigssportsfører i den nationalsocialistiske regering, hvorefter han havde opløst de idrætsorganisationer, der var ledet af *borgerlige* og *arbejdere*, og ladet dem indgå i en nationalsocialistisk organisationsplan. Nogen kritik eller kommentarer fra Niels Bukh omkring dette forhold giver det anvendte kildemateriale ingen eksempler på.⁹⁸ Derimod blev Niels Bukh selv mødt med protester bl.a. fra De danske Gymnastikforeninger i forbindelse med deltagelsen i Berlin, men de var underordnet hans høje prioritering af samarbejdet med tyskerne. Selv skrev han til eleverne i 'brevet' fra 1936 om opholdene i Tyskland, der varede ca. fem uger, at han stadig mente *uden i mindste Maade at være Nazist*, at Danmark ud fra en dansk målsætning kunne lære af det nye Tyskland. Videre refererede han Hitler for udtalelsen: *At det nye Tysklands førende*

*Mænd paa ingen Maade ønskede andre Lande samme Styreform som deres. Nationalsocialismen var et tysk Patent, som ikke ønskedes efterlignet. Man ønskede blot for andre Nationer, at de maatte eje en Styreform ligesaa god for dem, som Nationalsocialismen er for den tyske Nation nu.*⁹⁹

Årsagerne til Niels Bukhs beundring for det nazistiske Tyskland og hans fascination af Hitler skal bl.a. søges i hans overbevisning om, at Hitler havde ført Tyskland ud af Weimarrepub-

likkens økonomiske depression, at han havde afskaffet arbejdsløsheden og givet ungdommen et nyt håb for fremtiden. Men det havde en lige så stor betydning, at han selv og hans gymnastik var blevet så godt modtaget i Tyskland. Han havde formentlig en klar bevidsthed om sit nationale ståsted i den 'gamle' strid mellem dansk og tysk. Derfor var det nødvendigt for ham at udstikke en grænse over for den autoritære nabo. Men det interessante er, at det ikke var ham selv, der stillede

Niels Bukh gav samarbejdet med tyskerne en høj prioritering. Det viser bl.a. hans accept af en indbydelse fra Hitler under De olympiske Lege til at overvære Rigspartidagene i Nürnberg i 1936. At han på den anden side var kendt i Tyskland viser ovenstående tyske pressefoto fra maj 1940, hvorpå der er noteret: »Tyske soldater besøger den danske gymnastikleder Niels Bukh i Ollerup«. Foto: Det kongelige Bibliotek.

betingelserne. I sin autoritetstro lod han nazisternes ord stå som en garant for den danske nations fulde integritet. Derfor måtte han overveje en tilslutning til den nazistiske ideologi.¹⁰⁰

Tiden fra 1940 til 1943

Allerede i 1928 havde Niels Bukh fremsat forslaget om Fri dansk Ungdom,¹⁰¹ der blev udbygget igennem 1930'erne for at kulminere i forslaget om Danmarks Ungdomsforbund i 1940. Den tyske besættelse havde ført til en forøget interesse for det organisatoriske og ideologiske grundlag for ungdomsarbejdet. Det førte til, at Niels Bukhs planer led nederlag over for Dansk Ungdomssamvirke, der var blevet til på socialdemokratisk initiativ og nu kom til at udgøre en del af den folkelige front imod nazismen.¹⁰² Det afgørende møde om Danmarks Ungdomsforbund fandt sted i København den 19. august 1940 efter indbydelse fra Niels Bukh.¹⁰³ Formanden for De danske Gymnastikforeninger P.J. Skriver har efterladt et fyldigt referat fra mødet samt en kopi (afskrift) af Niels Bukhs forslag.¹⁰⁴ Referatet viser, at Niels Bukh var villig til at samarbejde med de tyske nazister omkring den danske ungdom. Men isoleret set kan referatet ikke tages til indtægt for, at planen byggede på den nazistiske ideologi. Sammenholdt med andet kilde-materiale vil jeg opfatte mødet mellem de to som en del af det taktiske spil, der fandt sted mellem de to planlagte ungdomsorganisationer.

I 'brevet' fra 1940 til eleverne har Niels Bukh med bitterhed beskrevet det samlede forhandlingsforløb og givet sin version af planen om Danmarks Ungdomsforbund. Forslaget gik i første omgang ud på at sammenslutte de fire idrætsorganisationer, der var repræsenteret ved mødet den 29. august. Derefter kunne Dansk Vandrelaug,

Dansk Idrætsforbund og De unges Idræt måske tilslutte sig. Det centrale i planen var, at *Statsledelsen vil finde det rimeligt, at dette Forbund maatte være Danmarks eneste statsanerkendte og statsunderstøttede Ungdoms- og Idrætsforbund paa Landet.*¹⁰⁵ Niels Bukh mente, at samlingen rummede nationaløkonomiske fordele, der især tog sigte på at løse arbejdsløsheden, bl.a. gennem iværksættelse af offentlige arbejder på de bestående idrætsanlæg og nyopførelser, der også skulle være til gavn for skolerne. Gennem kommunale indberetninger skulle der ske en afhjælpning af arbejdsløsheden ved oprettelse af arbejdslejre for unge, ledige arbejdere. Det meget detaljerede forslag var desuden tiltænkt en rolle, der skulle omfatte de fleste samfunds-institutioner, således at det også ville gribe ind i den enkelte families dagligdag.

Planen om Ungdomsforbundet havde mange lighedspunkter med det idégrundlag, de nazistiske idrætsorganisationer syd for grænsen byggede på. Det var tiltænkt et monopol, der formentlig ville have truet andre foreningers eksistens. Ledelsesformen var centralistisk med et præsidium øverst i pyramiden, hvorfra bl.a. hele den økonomiske styring skulle foregå. Under præsidiet rangerede tillidsmænd, lokalledelser og nederst medlemmerne. Hertil kom, at der ikke var tale om direkte valg til præsidiet. Desuden er det usikkert, om der i overgangsåret for planens ikrafttrædelse skulle foregå valg til de forskellige styrelsesorganer. I planens afslutning står der, at Danmark ved at dygtiggøre sig inden for forskellige samfundsområder, kunne blive *det dygtigste, skønneste og i alle Maader ypperste Land og Folk paa Jorden – et Folk, der kan blive de øvrige Nationers Læremester i Kunsten at leve Livet rigt.*¹⁰⁶

I stærke angreb i 1941 – rettet imod Dansk Ungdomssamvirke og imod sty-

relserne i gymnastikforeningerne – tog Niels Bukh kongen til indtægt for sine synspunkter. Som det egentlige motiv anførte Niels Bukh sin frygt for, at tyskerne i forbindelse med besættelsen af Danmark skulle gribe ind i det frivillige ungdomsarbejde.¹⁰⁷ Der er grund til at tro, at han ville have opfattet et tysk lederskab af danske ungdomsorganisationer som et stort prestigetab for højskolerne, delingsførerne og for sin egen gymnastik. Han havde svært ved at acceptere Danmark i en krigslignende tilstand, og at tyskerne var fjenden og nu havde overtaget i den traditionelle brydning mellem

dansk og tysk. Det var sikkert derfor, at han i 1942 fremsatte et detaljeret forslag om at arrangere et *Fredsstævne* i Ollerup med en indbydelse til omkring 70 nationer.¹⁰⁸ På denne måde kunne han udadtil hævde Danmark i fredelig kappestrid og indadtil neddæmpe følelsen af nederlag. På den anden side gjorde han sig ingen nævneværdige overvejelser om, at et sådant stævne kunne opfattes som en hyldest til nazismen. Hertil kom, at han fortsatte gymnastiksamarbejdet med tyskerne og kun havde rosende ord og beundring til overs for de tyske ledere og den tyske gymnastik.¹⁰⁹

En rundtur i København i 1941 var tilrettelagt sådan, at Niels Bukh med gymnaster befandt sig på Amalienborg Slotsplads, da kongen kom hjem fra sin daglige ridetur. I Aarskriftet 1941 har Niels Bukh citeret kongen for udtalelsen: »Tak for det gode ungdomsarbejde, som Gymnastikhøjskolens Elever udfører i vort Land, – det er meget bedre, at vi gør det selv, end at vi skal have andre til det – Tak!« Bl.a. med disse ord tog Niels Bukh kongen til indtægt for sine planer om Danmarks Ungdomsforbund. Foto: Tage Ludvigsen, Rigsarkivet.

Niels Bukhs mange planer og udtalelser viser, at han var i besiddelse af en betydelig social og politisk bevidsthed. Kildematerialet giver dog ikke noget svar på spørgsmålet om, hvad der var den egentlige hensigt med Danmarks Ungdomsforbund.¹¹⁰ Men det giver grundlag for følgende karakterbillede af Niels Bukh. Over for sine elever ville han gerne fremstå i et lys af åbenhed og ærlighed. Han fremstillede sig selv som det uskyldige offer for de onde kræfter i samfundet, der ikke ville ham og Danmarks ungdom det bedste. I retfærdighedens navn påberåbte han sig, at han havde kongen ved sin side i kampen for Danmarks eksistens. Han forsøgte at tegne et billede af sig selv som den, der i fællesskabets navn arbejdede for at bilægge stridighederne og forsone fjenderne i en ond og krigersk verden. Men det var snarere et forsøg på at neddæmpe tankerne om krigstilstanden og på at udskyde sin egen afgørelse af, hvilken side han skulle vælge i krigen.

Tiden fra 1943 til 1945

Bruddet med tyskerne den 29. august 1943 vakte ikke glæde hos Niels Bukh. Dels fordi tyskerne beslaglagde skolerne i Ollerup med de negative konsekvenser, det fik for gymnastikarbejdet. Dels fordi han troede på, at et samarbejde med tyskerne både var til gymnastikkens og til den danske nations bedste. I et *opråb* til ungdommen i Svendborg Avis den 18. marts 1943, i forbindelse med valgkampen, støttede Niels Bukh nu – i modsætning til tidligere – de samarbejdende politiske partier og den danske parlamentarisme. Men 'opråbet', der tog sigte på at få ungdommen til at stemme ved valget, var samtidig en værdsættelse af Nazityskland for den måde, det havde indrettet sit samfund på (*arbejdsløshedens udryddelse, ordning af ungdoms-*

arbejdet o.lign.).¹¹¹ Efter krigen blev han da også beskyldt for nazisme og for at have udført landsskadelig virksomhed. Men hvem var det, der stod bag disse beskyldninger? Og hvordan oplevede Niels Bukh indholdet og formen i anklagerne? Jeg skal forsøge at besvare spørgsmålene ud fra den lange redegørelse, Niels Bukh gav i sit 'brev' til eleverne i 1945.¹¹²

Niels Bukhs 'brev' har karakter af en lang forsvarstale imod beskyldningerne. Dens indhold og argumentationsform er præget af hans idéer om kampen mellem de gode og onde kræfter i samfundet. Han har således et positivt syn på de frihedskæmpere, der *ofrede Livet i Kampen mod Nazismens Ondskab*. Det var ikke *Idealisme, men Uretfærdighed og Magtbegær, der bar Nazismen frem*. De gode kræfter var repræsenteret ved højskolearbejde og uddannelsen af ungdomsledere, som kunne *sidestilles med Modstandsbevægelsens Indsats for Land og Folk*. Niels Bukh mente, at han selv repræsenterede de 'gode' samfundskræfter. Og som et bevis herpå henviste han til den store elevtilgang, der havde været fra maj 1945. Den opfattede han som et udtryk for, *at dansk Ungdoms Tillid til Gerningen her og til mig ikke er rokket trods bestemte Personers og Blades Forsøg på Mistænkeliggørelse*.¹¹³

Det er en kendsgerning, at Niels Bukh blev arresteret den 12. maj 1945 og dagen efter blev forhørt af frihedskæmpere, fordi han angivelig skulle have ført landsskadelige drøftelser med tyskerne under besættelsen. Selv anførte Niels Bukh, at hans drøftelser med tyskerne drejede sig om en protest imod de danske højskolars beslaglæggelse, som han efter henstilling fra udenrigsministeriet havde fremført over for Dr. Best. Derudover får vi ingen indsigt i, hvad drøftelserne gik ud på. I stedet refererede Niels Bukh en lang række sager, som han kaldte kommunisternes og andre ligesindedes beskyld-

ninger.¹¹⁴ Her skal jeg blot nævne hans påståede kontakter med højtstående tyske officerer (Renthe-Fink og Dr. Best) samt hans planer om 'Danmarks Ungdomsforbund' og 'Fredsstævnet'.¹¹⁵ I følelsesladede vendinger afviste Niels Bukh beskyldningerne og tilføjede sin egen fortolkning som en retfærdiggørelse af sin egen rolle, så læserne snarere måtte få det indtryk, at han i virkeligheden handlede imod de nazistiske interesser. Han følte sig i denne som i mange andre sammenhænge dybt forurettet over omgivelsernes kritik af hans handlinger.

I vurderingen af Niels Bukhs påståede nazistiske tilhørsforhold skal det medtages, at han først rettede kritik imod nazismen efter krigen. Under krigen var han tavs, når det drejede sig om at få placeret ansvaret for den tyske aggression imod nabolandene. Og han fremsatte heller ingen offentlig kritik af den nazistiske racelære eller af jødeforfølgelserne. Jeg tror ikke, at Rask Nielsen har ret i, at Niels Bukh opfattede beretningerne om jødeforfølgelserne som midler i krigspropagandaen.¹¹⁶ I det mindste kunne man have forventet, at hans fremtrædende samfundsposition, hans mange tyske kontakter og rejser til Tyskland kunne have givet ham et indblik i den omfattende lovgivning imod jøderne, der startede i 1933 og udviklede sig til massevoldshandlinger i 1938-1941.¹¹⁷ Men noget bevis for, at han accepterede jødeforfølgelserne, arierteoriene og den tyske aggression imod nabolandene – eller skulle have agiteret for fascismen eller nationalsocialismen som statsbærende ideologier – finder vi ikke i kildematerialet. I den forstand var han hverken nazist eller fascist.¹¹⁸

Afslutning

Niels Bukh skal hverken dømmes eller frikendes i forbindelse med sit forhold

til nazismen. Det er hverken historikere eller psykologens opgave at sætte ham på anklagebænken. Men tilsammen kan de to give en rimelig forklaring på, hvorfor hans tankeunivers var så nært beslægtet med de fascistiske idéer, og hvorfor han blev draget og fascineret af nazismen. Det er således en tankevækkende påstand, at den ødipale socialisation gennemgående har understøttet de reaktionære kræfter i samfundet, hvilket for 1930'ernes Europa – præget af kaos og oprud – betød, at den indre faderlængsel førte til nazisme og 'førerskab'. Det er vigtigt at forstå Niels Bukhs tanker og handlinger i lyset af den opfattelse, at der – med forbigående overgangskriser som undtagelse – er overensstemmelse mellem autoritetsforholdene i familien og autoritetsforholdene i samfundet, og at formidlingen af Ødipuskomplekset i det store og hele ligger på niveau med demokratiseringen af det politiske liv.¹¹⁹ Men man bør også være opmærksom på, at Ødipuskonflikten ikke foreskriver, at alle skal blive autoritære. Den forklarer, hvorfor nogle bliver det, ligesom den giver midler til at undgå det.

Ødipuskonflikten gav Niels Bukh så store udfordringer i hans tidligste udvikling, at de sociale relationer, han senere indgik i, ofte blev komplicerede og smertefulde. Den var baggrunden for, at han kunne indtage roller strækkende sig fra alfaderlig venlighed og beskyttelse over aggressivt lederskab og hensynsløs adfærd til rollen som det uretfærdigt og uskyldigt dømte offer. Som den historiske analyse har vist, frygtede Niels Bukh, at den danske nation (familien) skulle gå i opløsning. Derfor rettede han i overensstemmelse med den nazistiske udvikling i højere og højere grad blikket imod de forhold i samfundet, der var i vejen for hans idealer. For at kunne fjerne de synlige undertrykkere (af disse idealer), der svarede til hans indre billeder af un-

dertrykkelsen (faderen), måtte han indgå en skrøbelig 'alliance' med de tyske nazister og stille sig selv og sin gymnastik i spidsen for en dansk nationalisme. På denne måde kom han til at understøtte den samme autoritære type, som han ønskede at komme til livs, fordi han psykologisk set kun havde lært at forholde sig til autoriteter af denne type. Niels Bukh vidste, hvilket samfund han ikke ville have. Men det voldte ham store problemer at finde en erstatning for dette samfund. Han var – i Eriksons terminologi – ikke i stand til at forlige de indre psykologiske modsætninger 'bod' og 'karneval'. Han formåede ikke at afvikle sin indre autoritet, og derved kom han i konflikt med det danske demokrati.¹²⁰

Noter:

1. Niels Bukh: *Grundgymnastik eller primitiv gymnastik*, 2. udg., 1924; Niels Bukh: *Dansk primitiv Gymnastik*, 1936; Niels Bukh: *Primitiv Grundgymnastik*, 6. udg., 1962.
2. P.J. Skriver: Kort Referat af Mødet med Niels Bukh den 19. Avgust 1940, og P.J. Skriver: Afskrift af Niels Bukhs Forslag til Samling og Dannelse af Danmarks Ungdomsforbund. 1940. *P.J. Skrivers privatarkiv*.
3. Erik Flensted-Jensen: *Med Niels Bukh Jordan Rundt*, 1932; Rask Nielsen: *Niels Bukh*, 1950; Kristian Kroghede: *Minder fra Ollerup og Gerlev*, 1980.
4. Hans Bonde: *Arbejdsspørgsmål og arbejdsplan vedr. doktordisputats om Niels Bukh og hans gymnastik*, 1992 (manuskript i forfatterens besiddelse); Hans Bonde: En mand og hans tid, *Ungdom & Idræt* 23, 1992; Hans Bonde: Niels Bukh og Ollerupgymnastikken, *Årsskrift. Gymnastikhøjskolen i Ollerup* 1992; Peter Faber: Forsker i Ollerups Niels Bukh, *Fyns Amts Avis*, 21.4.1992; Peter Faber: Hele verdens kropskunstner kom fra Syd fyn, *Fyns Amts Avis*, 21.4.1992; Helene Moe: Skarpt lys over karlegymnastikkens fader, *Kristeligt Dagblad*, 8.6.1992.
5. Hans Bonde: Den idrætshistoriske biografi – Niels Bukh som eksempel, *Idrætshistorie og livshistorie, Idrætshistorisk Årbog* 1993.

Se også Hans Bonde: Krop og Nation, *Politiken* 17.11.1994 (kronik); Paw Stylsvig Jeppesen: Fatter Bukh og den primitive! Studier i Niels Bukh og hans gymnastik, *Livsrums myter og praktikker, Idrætshistorisk Årbog* 1992; Jørn Hansen og Søren Nagbøl: Ollerup Gymnastikhøjskole – Livsrums bevægelseskultur og social identitet, *sst.*; Søren Damkjær: Den levende handling – Niels Bukh, *Idrætshistorisk Årbog* 1989; Ove Korsgaard: *Kampen om kroppen*, 1986; Henrik S. Nissen: Folkelighed og frihed 1933. Grundtvigianernes reaktion på modernisering, krise og nazisme, *Dansk Identitetshistorie* 3, 1992; Henrik S. Nissen og Henning Poulsen: *På dansk friheds grund*, 1963.

6. Bonde: Den idrætshistoriske biografi (se note 5).
7. Torben Ankjærgård: Småborgerskab og krise. En analyse af LS's samfundsoptagelse i Danmark i 1930'erne, *Historievidenskab* 13-14, 1978.
8. Sst. s. 134.
9. Sst. s. 145.
10. Sst. s. 132.
11. Sst. s. 133.
12. Sst.
13. Sst. s. 143.
14. Nielsen: *Niels Bukh* (se note 3), s. 16. Se også den korte beskrivelse af Niels Bukhs forhold til kammeraterne hos Troels Trier: Lidt om Niels Bukhs barndom og tidlige Ungdom, *Aarsskrift. Gymnastikhøjskolen i Ollerup* 1950 (mindeskrift for Niels Bukh).
15. Nielsen: *Niels Bukh* (se note 3), s. 16. Se også om Peder Bukhs pædagogik hos Troels Trier: Lidt om Niels Bukhs Barndom og tidlige Ungdom (se note 14).
16. Nielsen: *Niels Bukh* (se note 3), s. 19.
17. Sst. s. 25.
18. Sst. s. 28.
19. Ankjærgård: Småborgerskab og krise (se note 7).
20. Niels Bukh: *Aarsskrift. Gymnastikhøjskolen i Ollerup* 1936, s. 121.
21. Niels Bukh: *Aarsskrift. Gymnastikhøjskolen i Ollerup* 1942, s. 94.
22. Sst. s. 109. Se også om Niels Bukhs kriser hos Kamilla Briem Roos: Niels Bukh som ven og menneske, *Aarsskrift. Gymnastikhøjskolen i Ollerup* 1950 (mindeskrift for Niels Bukh).
23. Niels Bukh: *Aarsskrift* 1942 (se note 21), s. 110.
24. Ole Andkjær Olsen: *Ødipus-komplekset*, 1988. – Vedrørende det samfundsvidenskabelige grundlag for undersøgelsen henvises til elementer fra Anthony Giddens sociologi, suppleret med sammenfaldende synspunkter hos Peter Burke. Se således Lars

- Birch Andreasen og Henrik Jochumsen: *Dialog og struktur – det sociologiske perspektiv (Anthony Giddens' sociologi). Perspektiver i dialogen*, Reproserien 2, Institut for kultursociologi, 1990; tillige Peter Burke: Mentalitetshistoriens styrker og svagheder. Det skrevne ord i historien, *Den jyske historiker* 37, 1986. For en nærmere indsigt i begrebet 'psykhistorie' henvises til Peter Burke: *History & Social Theory*, 1992, s. 114-118; tillige Nigel Moore: Indledning. Det forgængna og forgængligheden, *Psykhistoria. En antologi*, red. Nigel Moore, 1983.
25. Andkjær Olsen: *Ødipus-komplekset* (se note 24), s. 11.
 26. Ole Thyssen: *Den anden natur*, 1982, s. 52.
 27. Wilhelm Reich: *Fascismens Massepsykologi*, 1974.
 28. Bukh: *Aarsskrift* 1936 (se note 20), s. 119.
 29. Bukh: *Aarsskrift* 1942 (se note 21), s. 108.
 30. Sst. s. 111.
 31. Aage Hoffmann: Samtale med H.J., 4.11. 1993. H.J. tog delingsførerkursus hos Niels Bukh i 1936 og var derefter i tjeneste på Gymnastikhøjskolen indtil 1938. H.J. ønsker at være anonym.
 32. Niels Bukh: Brev til Else Sørensen 22.9. 1928. Brevet blev fundet efter hendes død i 1974 og offentliggjort af Kristian Krogshede i *Minder fra Ollerup*, 1980 (se note 3), s. 167-171.
 33. Se også beskrivelsen af Niels Bukhs ensomhed og lukkethed hos Roos: Niels Bukh som ven og menneske (se note 22).
 34. Krogshede: *Minder fra Ollerup* (se note 3), s. 288-290.
 35. Niels Bukh: *Aarsskrift. Gymnastikhøjskolen i Ollerup* 1924, s. 74.
 36. Nielsen: *Niels Bukh* (se note 3), s. 46 og 54.
 37. Wilhelm Reich: *Fascismens Massepsykologi* (se note 27), s. 138.
 38. Andkjær Olsen: *Ødipus-komplekset* (se note 24), s. 145.
 39. Hans Bonde: Kønnenes kamp i sport og gymnastik, *Gymnastikhistorie, Dansk Idrætshistorisk Forening*, 1987.
 40. Bukh: *Grundgymnastik eller primitiv Gymnastik* (se note 1), s. 5 (forord).
 41. Sst. s. 7 og 9.
 42. Jørgen Bukdahl: Morgengryets Mænd, *Fri Ungdom* 1, 1944, s. 31.
 43. Bukh: *Aarsskrift* 1942 (se note 21), s. 85 og 88.
 44. Niels Bukh udtrykte da også kraftig modstand mod at anvende gymnastiktimerne til afslapningsøvelser: Niels Bukh: *Aarskrift. Gymnastikhøjskolen i Ollerup* 1949, s. 70.
 45. Til nærmere forståelse af den teoretiske side af disse forhold henvises til Anthony Giddens' struktureringsteori: Andreasen og Jochumsen: *Dialog og struktur* (se note 24).
 46. Krogshede: *Minder fra Ollerup* (se note 3), s. 51.
 47. Ritt Bjerregaard og Søren Mørch: *Danmark, Fyn med omliggende øer*, 1989, s. 160.
 48. Hansen og Nagbøl: Ollerup Gymnastikhøjskole (se note 5), s. 43.
 49. Andkjær Olsen: *Ødipus-komplekset* (se note 24), s. 97.
 50. Sst. s. 17.
 51. Nielsen: *Niels Bukh* (se note 3), s. 201.
 52. Til nærmere forståelse af den teoretiske baggrund herfor henvises til Burke: *Mentalitetshistoriens styrker og svagheder* (se note 24).
 53. Til nærmere forståelse af, hvorledes den sociale proces mellem individ og samfund foregår, og hvordan den lader sig beskrive, henvises til Erik H. Erikson: *Luther som ung mann*, 1970, s. 254. Erikson beskriver ligeledes den betydning, menneskets to fundamentale skiftende stemninger 'karneval' (:frihed) og 'bod' (den undertrykkende 'negative samvittighed') har i perioder præget af forandring (s. 73). Eriksons opfattelse finder god støtte i Anthony Giddens' struktureringsteori: Andreasen og Jochumsen: *Dialog og struktur* (se note 24).
 54. Krogshede: *Minder fra Ollerup* (se note 3), s. 76.
 55. Hos den tysk-amerikanske psykoanalytiker og socialpsykolog Erich Fromm finder vi støtte for disse synspunkter. Han indførte en meget omfattende dualisme mellem den moderlige og faderlige autoritet. Ligesom Reich mente Fromm, at moderrollen blev fordrejet i det kapitalistiske samfund. Bindningen til den svage moder og ønsket om at beskytte hende var en følelse, der kunne udnyttes til at fremelske en nationalistisk stemning. Fromm når dog frem til, at faderretten havde vundet en altdominerende magtposition i det protestantiske Nordeuropa. Se nærmere herom i Andkjær Olsen: *Ødipus-komplekset* (se note 24), s. 147. I sin bog *Dogmet om Kristus*, 1968, når Fromm da også frem til, at barnets indtryk af hjælpeløshed i barndommen sidenhen gjorde det nødvendigt at klynge sig til eksistensen af en fader, men denne gang én, der var stærkere. Således lindrer det guddommelige forsyns velvillige styre vor frygt for livets farer (s. 23).
 56. Niels Bukh: *Aarsskrift. Gymnastikhøjskolen i Ollerup* 1931, s. 67.
 57. Niels Bukh: *Aarsskrift. Gymnastikhøjskolen i Ollerup* 1932, s. 102-103.
 58. Til nærmere indsigt i dette forhold hen-

- vises til Reichs beskrivelse af, hvorledes et virkelig religiøst menneske optager de seksualformægtende religionsforestillinger i sig og dermed kommer til at lide af angst for at blive straffet. Se Reich: *Fascismens Massepsykologi* (se note 27), s. 183.
59. Niels Bukh: *Aarsskrift. Gymnastikhøjskolen i Ollerup* 1934, s. 133; *Aarsskrift. Gymnastikhøjskolen i Ollerup* 1935, s. 103, samt *Aarsskrift. Gymnastikhøjskolen i Ollerup* 1937, s. 107.
 60. Reich forklarer det religiøse menneskes længsel efter Gud som en længsel efter den udløsning, som den 'sexuelt-religiøse' pirring lægger op til. Se Reich: *Fascismens Massepsykologi* (se note 24), s. 184. Fromm har en mere nuanceret forklaring end Reich og lægger vægt på religionen som en ud af flere kollektive fantasi-tilfredsstillelser. Fromm: *Dogmet om Kristus* (se note 55), s. 23.
 61. Bukh: *Aarsskrift* 1936 (se note 20), s. 119.
 62. Bukh: *Aarsskrift* 1942 (se note 21), s. 109.
 63. Sst.
 64. Niels Bukh: *Aarsskrift. Gymnastikhøjskolen i Ollerup* 1940, s. 110. Se nærmere om det 'gode' og det 'onde' i *Aarsskrift. Gymnastikhøjskolen i Ollerup* 1944, s. 71.
 65. Til nærmere forståelse af disse begreber henvises til diskussionen hos Ole Thyssen: *Wilhelm Reich*, 1973, s. 95.
 66. Se Rask Nielsens eksempel (note 3, s. 202), hvori dette forhold beskrives i positive vendinger. Se også Rask Nielsen: Niels Bukh – Højskolemanden, *Aarsskrift. Gymnastikhøjskolen i Ollerup* 1950 (mindeskrift for Niels Bukh), s. 29.
 67. K.A. Knudsen: *Gymnastikkens Udvikling i Danmark, Fri Ungdom* 1, 1944, s. 166.
 68. Bonde: *Den Idrætshistoriske biografi* (se note 5), s. 51.
 69. I *Fascismens Massepsykologi* (se note 27) skriver Reich således, at moderbindingen var kernen i familiebindingen, mens forestillingerne om hjemstavnen og nationen i deres subjektive, følelsesmæssige kerne var forestillinger om moderen og familien. Moderen er barnets 'hjemstavn' i borgerskabet, ligesom familien er dets 'fædreland' en miniature (s. 88). Den nationalistiske følelse er den direkte fortsættelse af familiebindingen og bunder ligesom denne i den fixerede (dvs. uløste, ubevidst forankrede) moderbinding (s. 89). Ligesom nationalfølelsen bunder i moderbindingen (hjemstavnsfølelsen), således stammer den mystiske følelse fra den anti-sexuelle atomosfære, der er uløseligt forbundet med denne familiebinding. Den autoritære familiebinding forudsætter en hæmning af den seksuelle lyst. Denne hæmning er noget, som alle børn i alle patriarkalske samfund uden undtagelse er udsat for (s. 171).
 70. Nielsen: *Niels Bukh* (se note 3), s. 65-66.
 71. Sst. s. 71.
 72. Bukh: *Aarsskrift* 1931 (se note 56), s. 71.
 73. Nielsen: *Niels Bukh* (se note 3), s. 133.
 74. Bukh: *Aarsskrift* 1931 (se note 56), s. 82.
 75. Flensted-Jensen: *Med Niels Bukh* (se note 3), s. 5.
 76. Niels Bukh: *Aarsskrift. Gymnastikhøjskolen i Ollerup* 1933, s. 97.
 77. Sst. s. 102.
 78. Som et enkelt eksempel henvises til undervisningsminister Borgbjergs tale i forbindelse med indvielsen af gymnastikhallen: Bukh: *Aarsskrift* 1933 (se note 76), s. 103-106.
 79. Niels Bukh: *Aarsskrift. Gymnastikhøjskolen i Ollerup* 1934, s. 155.
 80. Bukh: *Aarsskrift* 1937 (se note 59), s. 104.
 81. Niels Bukh: *Aarsskrift. Gymnastikhøjskolen i Ollerup* 1938, s. 95.
 82. Sst. s. 113.
 83. Bukh: *Aarsskrift* 1940 (se note 64), s. 82.
 84. Dansk og tysk Gymnastik. Radiosamtale med den tyske Sportsjournalist Kurt Volkman den 20. November 1940, *Aarsskrift* 1940 (se note 64), s. 113.
 85. Sst. s. 93.
 86. Vedrørende disse synspunkter skal jeg dog citere en anden opfattelse, nemlig Troels Trier, der bl.a. skriver om Niels Bukhs ungdom: *Politik eller problematiske Drøftelser, Litteratur og Filosoferen interesserede ham ikke. Aarsskrift* 1950 (se note 14), s. 8.
 87. Disse synspunkter giver anledning til at citere en central tese i socialantropologen Michael Harbsmeiers opfattelse af, hvorledes den nationale identitet dannes: *National identitet er – i modsætning til andre former for social identitet som tænkt fællesskab – helt og holdent afhængig af de andre, de andre nationers, tænkte eller virkelige anerkendelse af denne identitet som en anderledeshed i forhold til sig selv.* Harbsmeier: *Danmark: Nation, kultur og køn, Stofskifte. Tidsskrift for antropologi* 13, 1986.
 88. Ankjærgård: *Småborgerskab og krise* (se note 7).
 89. *Berlingske Tidende* 21.10.1933: Ingen Presse skal rokke Niels Bukhs Tro paa Hitler.
 90. Bukh: *Aarsskrift* 1933 (se note 76).
 91. *Social-Demokraten* 21.10.1933: Niels Bukh Nazist fordi vi har det for godt her; *Social-Demokraten* 22.10.1933: Ollerup-Manden har fuldstændig blameret sig.
 92. *Berlingske Tidende* 22.10.1933: Trusler mod Niels Bukhs Statsunderstøttelse.

93. *Heimdal* 30.10.1933: Et Indlæg fra Niels Bukh; *Sst.*: Et Alvorsord til Niels Bukh.
94. Helge Skovmand: I Ugens Løb, *Højskolebladet* 3.11.1933, Nr. 44 (Tillæg). Til nærmere forståelse af debatten inden for højskolebevægelsen skal jeg henvise til Henrik S. Nissen: Folkelighed og frihed (se note 5), s. 628-632.
95. Bukh: *Aarsskrift* 1933 (se note 76), s. 111-113.
96. *Sst.* s. 113.
97. Se nærmere herom i Reich: *Fascismens Massepsykologi* (se note 27), s. 64 og 95.
98. En lignende kritikløs holdning over for den politiske udvikling i Tyskland finder vi i Kristian Kroghshedes indgående og følelsesladede beskrivelse specielt af de ceremonielle handlinger og af de danske gymnastikopvisninger på det olympiske stadion i Berlin i 1936. Teksten har flere steder karakter af en begejstring for Nazityskland. Kristian Kroghshede: Olympiade, *Aarsskrift* 1936, s. 40-69 (se note 20).
99. Bukh: *Aarsskrift* 1936 (se note 20), s. 135.
100. Til nærmere psykologisk indsigt i disse forhold henvises til Andkjær Olsens fortolkning af Reichs syn på nazisternes udnyttelse af den latente moderkult; Andkjær Olsen: *Ødipus-komplekset* (se note 24), s. 146. Se også Andkjær Olsens opfattelse af Ødipuskomplekset som både et familie- og et samfundsanliggende *sst.* s. 18 og s. 414.
101. Niels Bukh: Tanker om Fremtidens Ungdomsarbejde, *Aarsskrift. Gymnastikhøjskolen i Ollerup* 1928, s. 58-66.
102. For nærmere indsigt i og forståelse af striden mellem de to organisationer og Niels Bukhs rolle heri henvises til Nissen og Poulsen: *På dansk friheds grund* (se note 5), afsn. 5-9; Korsgaard: *Kampen om kroppen* (se note 5), s. 261-272; Bukh: *Aarsskrift* 1940 (se note 64), s. 94-103.
103. Til stede var folketingsmand Arnth Jensen, formand for De danske Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforeninger, lærer P. Markussen, formand for Dansk Nordisk Ungdomsforbund, forstander Jens Marinus Jensen, formand for De danske Ungdomsforeninger, og forstander P.J. Skriver, formand for De danske Gymnastikforeninger.
104. Skriver: Kort Referat samt afskrift af Niels Bukhs forslag (se note 2).
105. Bukh: *Aarsskrift* 1940 (se note 64), s. 99. Se også Skrivers afskrift (se note 2).
106. *Sst.* s. 101.
107. Niels Bukh: *Aarsskrift. Gymnastikhøjskolen i Ollerup* 1941, s. 92-93.
108. Bukh: *Aarsskrift* 1942 (se note 21), s. 98-105.
109. Således udviste han stor beundring over for Rigssportsfører von Tschammer und Osten og Dr. Konstantin Hierl, skaber og leder af tysk arbejdertjeneste, efter en rejse til Berlin i april 1942. Se *Aarsskrift* 1942 (note 21), s.70-72.
110. Bl.a. dette spørgsmål er blevet diskuteret af Nissen og Poulsen: *På dansk friheds grund* (se note 5), s. 95-103, samt Korsgaard: *Kampen om kroppen* (se note 5), s. 263.
111. Nielsen: *Niels Bukh* (se note 3), s. 227-228.
112. Niels Bukh: *Aarsskrift. Gymnastikhøjskolen i Ollerup* 1945, s. 68-113.
113. *Sst.* s. 95.
114. *Sst.* s. 97-107.
115. Hans Bonde kan på baggrund af retsarkiverne bekræfte, at der blev rejst tiltale imod Niels Bukh, men sagen blev frafaldet. Selv førte Niels Bukh en sag for oprejsningsnævnet på grund af de mange negative skrivelser om ham, men han frafaldt forsøget på at blive renset. Bonde: *Den Idræthistoriske* (se note 5), s. 15. Se også Niels Bukhs udlægning af sagen om tiltalen, der blev rejst imod ham, *Aarsskrift. Gymnastikhøjskolen i Ollerup* 1946, s. 54.
116. Nielsen: *Niels Bukh* (se note 3), s. 222.
117. Kildematerialet giver intet svar på, om Niels Bukh har haft kendskab til, at Arnth Jensen, der var formand for De danske Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforeninger og havde været positivt indstillet over for hans planer om Danmarks Ungdomsforbund, ikke ville være medunderskriver af en protest imod jødeforfølgelserne efter opfordring fra Dansk Ungdomssamvirke i 1943. Se Ib Nordby: – Men ingen protest fra DDSG & I, *Dansk Ungdom & Idræt* 33, 1993.
118. I en samlet personkarakteristik af Niels Bukh bør det medtages, at han med sit opvisningshold i Kina i 1931 og sidenhen i Korea blev en brik i den japanske, militaristiske propagandapolitik. Se Bonde: *Den Idræthistoriske* (se note 5), s. 54.
119. Andkjær Olsen: *Ødipus-komplekset* (se note 24), s. 419.
120. Til nærmere forståelse af disse socialpsykologiske forhold henvises til Aage Hoffmann: Rumæniens vanskelige vej – Folk mishandlede og ydmyget i generationer, *Politiken* 20.2.1990, hvor det forklares, hvorfor det ville blive vanskeligt for rumænerne at få etableret et demokrati efter Ceausescus død.

Dragthistorie i retsbetjentarkiverne

N.H. Frandsen

Fortid og Nutid oktober 1995, s. 220-232.

Ønsker man at studere 1800-tallets dagligliv og materielle kultur, støder man ofte på vanskeligheder med at finde brugbart kildemateriale. N.H. Frandsen gør i denne artikel opmærksom på de hidtil ikke udnyttede oplysninger om den jævne befolknings beklædning, som findes i periodens retsbetjentarkiver.

N.H. Frandsen, f. 1944, arkivar ved Grønlands Nationalmuseum og Arkiv. Har bl.a. skrevet *Dansegilde og mordbrand. Vejledning i retsbetjentarkiver*, 1995.

Når dragthistorikerne skal beskrive fortidens klædedragt, har de flere forskellige kilder, som kan fortælle noget om dragter og dragtskikke. Fælles for de fleste af disse kilder er, at de giver spredte eller usikre oplysninger. De bevarede dragter på museerne er væsentlige kilder, men det er som regel »det pæne tøj«. Arbejdstøjet og hverdagstøjet kommer sjældent på museum. Det bliver slidt op eller syet om til noget andet. Det er forholdsvis få dragter, der opbevares på museerne, og det er et spørgsmål, hvor repræsentative de er. Tegninger, malerier og fotos kan være rekonstruktioner eller opstillinger og viser ligeledes ofte det pæne tøj, søndagstøjet. Til gengæld giver disse kilder en del oplysninger, man ikke kan få ad arkivalisk vej. Erindringer, rejsebeskrivelser m.m. byder på andre problemer. Hvor dækkende er beskrivelsen for den pågældende egn eller tid? Er meddelelsen en god iagttager? Hvilket socialt lag er der tale om? Hvor længe efter er erindringerne skrevet? For alle disse kildegrupper gælder, at det er ydertøjet, der ses og gengives. Undertøjets historie lader sig vanskelig dokumentere ad denne vej, selv om der kan findes noget på museerne.

Af arkivalisk materiale benyttes som regel kun skifterne. Her opregnes den afdødes klæder, stykke for stykke. Skiftet blev foretaget i overværelse af vid-

ner, således at alt burde være med. Skifterne har en høj kildeværdi. Men de er heller ikke uden problemer. De fortæller kun, hvad den pågældende *ejede*, ikke hvordan den pågældende var klædt. Man kan ikke af skiftet se, om kvinden gik med to eller tre skørter. For de fattige kan det her være svært at finde oplysninger om klæder, som ofte var så slidte, at de ikke havde nogen værdi. Børnetøjet optræder slet ikke i skifterne. Når der er skifte efter børn, er det i forbindelse med, at barnet tidligere har fået en arv efter en fader eller moder. Det er så denne arv, der deles igen. Barnets tøj nævnes ikke.

Retsbetjentarkiverne

Men faktisk findes der kilder til, hvordan folk i 1800-tallet gik klædt til hverdag, både børn og voksne. Kilder, der undertiden flyder rigeligt, og som derfor kan hjælpe dragthistorikeren. De ligger i retsbetjentarkiverne – politi- og domstolsarkiver før 1919.

Fordelen ved disse kilder er, at de er samtidige, deres opgave er at være en nøjagtig registrering, og de dækker hele landet, egn for egn. Det sidste skal dog tages med et vist forbehold, for bevarelsesforholdene for retsbetjentarkiverne varierer fra embede til embede,

Vi har ikke mange billeder, slet ikke fotografier, af den jævne befolkningens klædedragt fra midten af 1800-tallet, og i mange tilfælde drejer det sig om konstruerede billeder, sådan som det tydeligvis er tilfældet her, hvor fotografen vil give os et indtryk både af den gamle gård og af bondebefolkningen i såvel hverdags- som søndagstøjet. Fotograf: Svend Bay. Dragsholm Lokalhistoriske Arkiv.

ligesom der kan være store variationer i den måde, protokollerne er ført på, og dermed også den periode, hvorfra der findes dragtoplysninger. Der findes oplysninger fra hele 1800-tallet, men nok fyldigst fra omkring 1830 til omkring 1880.

Oplysningerne kan inddeles i personlige, specifikke oplysninger, d.v.s. hvorledes den enkelte person var klædt på et bestemt tidspunkt; personlige, generelle oplysninger, d.v.s. en fuldstændig (f.eks. ved skifter) eller delvis (f.eks. ved udpantning) registrering af, hvad en enkelt person ejede; og almene oplysninger, der kan fortælle noget generelt om klædedragt på en egn.

Danmark var inddelt i mange retskredse – birker, herreder og købstæder – og der skete mange ændringer i ti-

dens løb. Retskredse kunne blive nedlagt, to retskredse kunne lægges sammen, eller en retskreds kunne deles. Ofte var samme person retsbetjent i to eller flere retskredse samtidig. I teorien skulle protokollerne for hver retskreds stadig føres separat, men i praksis sker der undertiden en sammenblanding. Mange retskredse havde ikke egen arrest, men benyttede den nærmeste købstads. Man skal også være opmærksom på, at det ikke altid er nok at arbejde med arkivalierne fra en bestemt retskreds. Især arrestationer og efterlysninger drejer sig ofte om personer fra andre retskredse. De to første eksempler fra Store Heddinge byfoged nedenfor drejer sig således om personer fra Vordingborg og Roskilde. Samtidig betyder det også, at der er mulighed for at

finde oplysninger om klædedragten på en egn, selv om de mest interessante arkivalier måske ikke er bevaret i den pågældende retskreds.

Kildegrupper med systematiske og hyppige oplysninger

Der er to politiopgaver, der har efterladt sig protokoller, som er fyldt med oplysninger om påklædning. Den ene er efterlysning af personer, den anden er indsættelse i arresten. Protokollerne over efterlyste personer kan have forskellige navne. Ved Antvorskov birk drejer det sig om *efterlyste personer*, ved Næstved byfoged om *signalementsprotokol*. Men formålet er det samme, nemlig at give en fyldestgørende beskrivelse af personens udseende og påklædning, således at den pågældende kunne genkendes.

Når en person blev indsat i arresten,

blev den pågældendes påklædning beskrevet nøje. Derved får man en lang række oplysninger om klædedragt, som efter behov kan ordnes efter egn eller retskreds, alder, erhverv m.m. Senere sker der dog det, at påklædningen ikke længere oplyses, men kun, hvad der fandtes af andre ejendele: sølv-lommeur, portemonnæ m.m. I nogle retskredse kommer ændringen i 1860'erne, i andre retskredse i 1880'erne. I Store Heddinge byfogeds arrestprotokol 1839-1855 kan man bl.a. finde følgende oplysninger:

18.1.1839: væversvend Hans Christensen, Vordingborg, 24 år. En blå hvergarns frakke, en blå klædesvest med blanke knapper, en rødtribet hvergarns nattrøje, et rødternet bomulds halstørklæde, blå hvergarns benklæder, støvler, hvide uldstrømper, brun klædes kasket, en hørlærreds skjorte.

Arresteret.

Fødenummer. # i Diffinitions og Arresterprotokollen.	Navn, Stilling og Fødested.	Alder.	Signalement.	Arresteret.		
				Datum.	Under hvis Jurisdiction.	Af hvilken Aarsag.
110 109	Ane Kirstine Olsdatter, 54 Daglejer Jacob Christensens enke, der var blevet arresteret den 16. december 1852 for at afsonne en skolemulkt, var høj af vækst, stærk af bygning, havde brune øjne og blondt hår, og at hun var iført grønstrøbet hvergarnsskjørt, rødternet bomuldstrøje, rødternet bomuldsforklæde, gulblomstret tørklæde, sort hvergarnsklokke, tvistlærreds særk, sorte uldstrømper og trætofler. Holbæk byfogeds arkiv, Landsarkivet for Sjælland m.m.	54	Jf. af Højt, af Højt 1852 afspjættet, far Brune Øjne og blondt Haar i iført grønstrøbet Hvergarnsskjørt, rødternet bomuldstrøje, rødternet bomuldsforklæde, gulblomstret tørklæde, sort Hvergarnsskjørt, tvistlærreds særk, sorte uldstrømper og trætofler.	1852	Holbæk	Sin egen afsonning af skolemulkt.

Arrestprotokollen oplyser, hvad den pågældende var iført ved sin ankomst til arresten. Den fortæller derfor noget om hverdagstøjet. I Holbæk byfogeds arrestjournal 1850-1861 kan man således læse, at Ane Kirstine Olsdatter, daglejer Jacob Christensens enke, der var blevet arresteret den 16. december 1852 for at afsonne en skolemulkt, var høj af vækst, stærk af bygning, havde brune øjne og blondt hår, og at hun var iført grønstrøbet hvergarnsskjørt, rødternet bomuldstrøje, rødternet bomuldsforklæde, gulblomstret tørklæde, sort hvergarnsklokke, tvistlærreds særk, sorte uldstrømper og trætofler. Holbæk byfogeds arkiv, Landsarkivet for Sjælland m.m.

29.10.1840: malermester Johan Andreas Høiberg, Roskilde, 31 år. Blå tvistes trøje, blå klædes benklæder forsynet med skind mellem benene, hvid sirtses vest og et rødt bomuldstørklæde samt en grøn klædeskasket.

16.2.1839: tjenestekarl Hans Hansen, Spjellerup, 36 år. Blå vadmels trøje, rødtribede hvergarns benklæder, grøntribet hvergarns vest, rødt bomulds halstørklæde, sort uldhat, hvide uldstrømper og træsko, en hørlærreds skjorte. Den 11.10.1839 var hans påklædning den samme, bortset fra, at skjorten var af blårlærred, og han havde en klædeskasket i stedet for hat.

27.6.1839: tjenestekarl Søren Jensen, Løjtved, 34 år. Blå vadmelsfrakke, hvide vadmelsbenklæder, blåternet bomuldsvest, hvid vadmelsnattrøje, hørlærreds skjorte, uldstrømper og sko, hat.

8.7.1839: husmandskone Ane Margrethe Hansdatter, Bøgeskov. 34 år. Grøn hvergarnstrøje, grøntribet hvergarns skørt, blåternet linned forklæde, sorte uldstrømper og træsko.

4.11.1839: husmandskone Karen Larsdatter, Gevnø, 36 år. Rødtribet hvergarns skørt og trøje, rødternet forklæde, sko og blåstrømper, grøn hue og lin.

22.4.1840: tjenestepige Maren Olsdatter, 13 år. Grønt vadmelskørt og rødtribet hvergarns trøje, rødternet bomulds tørklæde, hvidt hvergarns forklæde, hue og lin, blåstrømper og træsko.

Ovenstående er komplette beskrivelser af de pågældendes påklædning, men man kan også kigge på enkelte dele af dragten, f.eks. på hvor mange skørter kvinderne gik med.

I Store Heddinge byfogeds arrestprotokol 1868-1874 findes bl.a. følgende oplysninger herom fra 1869:

Ane Laura Petersen, 26 år. En gammel ternet hvergarnskjole, et gammelt skørt.

Karen Sofie Larsen, 63 år. Et gråstribet skørt, to underklokker.

Karen Sophie Frederik, 27 år. Et gråt skørt og et gammelt sort ditto.

Sidse Marie Nielsen, 15 år. En rødternet hvergarnskjole, to skørter.

Ane Marie Jensen, 36 år. Et grønnet skørt, en hvid klokke.

Ane Marie Ingvolsen, 60 år. En grøn kjole, to underskørter.

Kirstine Jensine Hansen, 35 år. En hvergarnskjole, et sort og et hvidt underskørt.

Karen Marie Jensen, 30 år. En grøn-prikket trøje, et sort, et grønt og et brunt skørt.

Man kan også se på undertøjet. I Næstved byfogeds signalementsprotokol 1869-1878 er der i året 1877 omtalt ni kvinder, hvoraf fire gik med underbenklæder. To fra byen og to fra landet, alle fire i perioden februar-april. Der var 29 mænd fra købstæder, hvoraf tre brugte underbenklæder, og 47 mænd fra landet, hvoraf 17 brugte underbenklæder. Det var overvejende hvide bomulds underbenklæder, og de blev brugt om vinteren. I perioden maj-september nævnes kun én mand med underbenklæder.

Underbukser optræder også flere år tidligere. I Skælskør byfogeds visitations- og arbejdsprotokol 1846-1861 omtales husmand Hans Jensen under 20. oktober 1853. Han var iført blå vadmelsklæder, bestående af trøje, bukser og vest, sort klædeskasket, støvler, ulden nattrøje og uldne underbukser, strømper og sort halsklud.

Hvordan gik børnene så klædt? Her kan man tage et uddrag af Antvorskov birks protokol over efterlyste personer 1826-1853:

17.1.1829: Caroline Hansdatter, Tjæreby, 8-9 år. Rødtribet trøje, rødt bais

Torngods 16 October 1871

(Klæder)

- 108 Christen Nielsen af Dysted 25 aar; ansigtsfarve sund, fsi og klein, Pien brun, jaan og Hjoft sort, 1 par onat Hjoer og end overet manstov Nind, ifort 1 Hjoftas Hjoft, 1 Hjoer, 2 halstovs klæder 2 Lærred. Lærred, 1 Madmelsfrakke, 1 B. indskint Hjoft, 1 par. Blau Lærred, 1 par. Klæder, 1 par. Hjoer og 1 par. Strømper.
- 109 Karen Pedersen, parcellist Christen Nielsens hustru af Dysted 26 aar; ansigtsfarve sund, sort af bygning, Pien blau, jaan blond, ifort 1 Hjo. gavn klæde, 1 Margavn klæde 4. Lærred, 1 par. 3 Lærred Hjoer, 1 par. Blau klæder, 1 jaan, 1 par. Hjoer og 1 par. Hjoer.
- 110 Hans Christian Madren af Svennerup 34 aar; ansigtsfarve sund, fsi og middel, Pien blau, jaan og Hjoft blond, ifort 1 Hjoftas Hjoft, 1 Hjoer, 1 gavn Margavn klæde, Hjoft og Blau klæder 1 Hjoer og 1 par. Hjoer og 1 par. Hjoer og 1 par. Hjoer.

I Næstved byfogeds signalementsprotokol 1869-1878, kan man i 1871 under nr. 108 og 109 læse følgende signalement af Christen Nielsen og Karen Pedersdatter, der også giver en udførlig beskrivelse af deres påklædning: Christen Nielsen af Dysted, 25 år, ansigtsfarve sund, høj og klein, øjne brune, hår og skæg sort, et ar over næsen og ned over venstre kind, iført en plysdes kasket, en skjorte, to halstørklæder, to lommestørklæder, en vadmelstrømpe, en bukskindsvest, et par blå lærredsbeklæder, en nattrøje, et par strømper og et par træsko. Karen Pedersen, parcellist Christen Nielsens hustru af Dysted, 26 år, ansigtsfarve sund, stærk af bygning, øjne blå, hår blondt, iført en hvergarnskåbe, en blågarns kjole, fire tørklæder, en særk, tre underskorter, et par benklæder, en hue, et par strømper og et par støvel. Man kan undre sig over, hvordan byfogeden ved, hvor mange underskorter hun var iført, men også dette svar kan måske findes andetsteds i byfogedarkivet. Næstved byfogeds arkiv. Landsarkivet for Sjælland m.m.

- skørt, blåt trykket forklæde, strømper og træsko, en rød kattuns hue på hovedet og et blåt tørklæde om halsen.
- 31.8.1831: Ane Hansdatter, 10 år. Grøn trøje og skørt, rødstrøbet forklæde.
- 3.9.1831: Lisbeth Hansdatter, 15 år. Grøn trøje, ditto skørt, blågarns forklæde og havde hue på hovedet, men var barfodet.
- 26.3.1831: Vilhelm Pedersen, søn af en vognmand i Næstved, 13 år. Blå vadmelstrøje, hvide lærredsbukser, rødstrøbet vest, rødternet bomulds halstørklæde, fløjlskasket, blågarns skjorte, uldstrømper og træsko.
- 26.6.1832: Vilhelm Johannes Romperup, 11 år. Rødstrøbet hvergarnstrøje, grå benklæder og en broget hue samt træsko.
- Den 8-9 årige Hans Sørensen fra Benløse optræder flere gange i protokollen:
- 22.6.1829: brun blakket kort vadmelstrøje med flade messingknapper, mørkeblå vide vadmelbukser, grøn- og hvidstrøbet vest, rød ulden hue samt træsko og hvide strømper.
- 2.10.1830: kort blå vadmelstrøje med blanke knapper og ditto vest, hvide lange vide lærredsbenklæder, men var barbenet og barhovedet.
- 19.10.1830: blå vadmelstrøje og vest, lange vide lærredsbeklæder, hat og strømper, men uden sko eller andet fodtøj.
- 9.12.1830: blå vadmelstrøje, ditto benklæder, strømper, hat og træsko.
- I pakken med efterlysninger 1861-

1869 i Stevns-Fakse herred omtales bl.a.:

Karen Hansen, 24 år. Rødt skørt, sort trøje, mørkt tørklæde og sko eller træsko.

Mariane Svendsen, 22 år. Sort eller ternet skørt, klædes trøje, mørktternet sirtses tørklæde, sort klædes kåbe og højhælede snørestøvler.

Begge var undvejet fra Holstebro arrest i 1866. Der er også efterlysninger efter tyvekoster i samme pakke. Fra tjenestekarl Andreas Sørensen, Lyng-

drup i Horsens sogn, blev der 16.11. 1865 stjålet følgende:

1 mørkeblå vadmels frakke med hornknapper og hvidt og sort biber-for.

1 par sorte vadmelsbenklæder med sorte hornknapper med fire huller i.

1 sort brunels vest med sorte brunels knapper og rygstykke af hvidt og sort lærred.

1 grønprykket ditto med hornknapper med to huller i, foret med sort lærred og med dobbelt sort rygstykke.

1 rødtribet bomulds nattrøje med hvidt lærreds for, sorte firhullede

Efterlysning.

Bed et under Ide dennes begaaet Tyveri hos Huusmand Niels Christian Jensen paa Leere Hede i Svendsrup Sogn er bortstjaalen:

1 ny blaae Vadmels Frakke, hvis Skjoder ere forede med lysblaaet priffet Mulum og forøvrigt med Bomulds Lærred.

1 Par nye blaae Vadmels Beenklæder, forede med hvidt Lærred.

1 sort overspændt Brunels Vest med Knaphuller i vensre Side og foret med sort firfflet Lærred.

1 laadden Hue med rødt Foer.

1 bruunt uldent Halstørklæde med Bort om.

1 lille firkantet Speil i forgyldt Ramme.

1 rund Messing Svovlstikdaase og

3 Nøgler, hvoraf de 2 vare samlede med et Baand, og den tredie manglede et Stykke af Diet.

Bemeldte Koster udbedes behagelig efterlyste og i Antræffelsestilfælde anholdte tilligemed Besiðderen, saafremt denne er en mistænkelig Person, samt By- og Herredscontoiret i Ribe derom meddeelt Underretning.

Nalborg Stiftamthaus, den 15de October 1861.

Dahlstrøm.

At nye og gode klæder var værdifulde genstande, fremgår tydeligt af de mange efterlysninger efter stjalne klæder, man kan finde i retsbetjentarkiverne. Efterlysningerne siger samtidig noget om, hvad der var de mest eftertragede klædningsstykker. Her er det husmand Niels Christian Jensen, der har fået stjålet hele sin pæne garderobe. Efterlysningen stammer fra en pakke med efterlysninger 1861-1869 i Stevns-Fakse herreds retsbetjentarkiv. Landsarkivet for Sjælland m.m.

knapper i brystet og en træknop, overtrukket med samme slags tøj, som trøjen var af, for hvert af ærmerne.

- 2 blågarns skjorter, af hvilke formentlig den ene med rød tråd er påsyet bogstaverne A. D. S.
- 1 skind-pengepung.
- 1 par blågarns lagner.
- 1 par halvgamle støvler.

Den meget udførlige beskrivelse i dette tilfælde skyldes, at formålet er, at andre skal kunne genkende klædningsstykkerne. Men den er samtidig en udmærket hjælp til dragthistorikerne. Efterlysninger af personer eller genstande kan også findes i retsbetjentens korrespondance, eller de kan være lagt ved retssagens dokumenter.

Retsbetjenten var også skifteforvalter, og skifterne er velkendt som kilde. De skal derfor ikke omtales her, bortset fra, at det skal påpeges, at hvor boet ikke findes registreret, kan der undertiden findes oplysninger under auktioner (se nedenfor).

Kildegrupper med jævnlige dragtoplysninger

Denne gruppe er mere uensartet, og ikke alle kilder giver lige gode oplysninger. Der er både personlige oplysninger og almene oplysninger.

Personlige oplysninger

Retsbetjenten havde mange opgaver. En af dem var at virke som foged, og som sådan foretog han jævnlige udpantninger. I de lavere sociale lag var det undertiden tøjet, der blev gjort udlæg i, simpelthen fordi den pågældende ejede så lidt, at alt måtte medtages. Dette gjaldt bl.a. for tjenestefolk, men også for andre erhverv. Problemet er her det samme som ved skifterne, at det handler om, hvad den pågældende *ejede* og ikke, hvordan han/hun gik

klædt. Til gengæld er det ejerskab i en yngre alder, og man kan være heldig, at der er oplysninger fra flere forskellige tidspunkter vedrørende den samme person, således at man får en udvikling i garderoben.

Udpantningen kunne også finde sted i forbindelse med opkrævning af omkostninger ved en retssag. Opkrævnings skete, når den pågældende forlod arresten, enten som løsladt eller for at overføres til f.eks. tugthuset. I sidstnævnte tilfælde kan det undertiden være en liste over arrestantens klæder, som nu skulle ombyttes med fange dragten.

Arrestanten Joseph Christian Bæær, der var idømt tre års rasphus, blev afkrævet omkostninger 19.7.1830. I Sorø by og birks fogedprotokol opregnes:

- 1 grøn klædeskasket.
- 1 uldent rejssetørklæde.
- 2 stk lærredsforklæder.
- 1 gul vest.
- 1 sort silke lommetørklæde.
- 2 par gamle blå klædesbukser.

Udpantningen skete for at skaffe sikkerhed for et pengebeløb. Ofte kunne den udpantede ikke betale, og det medførte, at de pantede effekter blev solgt på auktion. Også i forbindelse med skifter kunne der afholdes auktion over løsøre. Retsbetjenten var også auktionarius, og man kan derfor også i retsbetjentarkivets løsørekataloger finde oplysninger om klædedragt.

I Stevns-Fakse herreds auktionstatalog 1834 findes f.eks. auktionen over tjenestepige Sidse Nielsdatters efterladenskaber. Der blev bl.a. solgt:

- 1 rødtribet skørt og trøje.
- 1 grøntribet skørt og trøje.
- 1 gultribet forklæde.
- 1 sort kjole.
- 1 kyse.
- 1 par mammelukker
- og andre klædningsstykker.

SE 1. Dødsboet, efter pigen Margrethe Rasmus datter af Strøbye *Arv*

1. 1 Sjørøkske med Taar	4
2. 1 rødstrøbet hvergarns Trøje og Skørt	2
3. 1 lille Blåstrøbet Skjorte	1. 3
4. 1 ditto do do	1. 3
5. 1 grønt Vandmelsskjorte	1
6. 1 rødblommet Forklæde	1
7. 1 grønhaarnet ditto	1
8. 1 blåhaarnet Forklæde	1
9. 1 hvidblommet do	2
10. 1 lærreds ditto	1
11. 1 lille blommet Forklæde	2

Ligesom skifteprotokollerne fortæller auktionskatalogerne, hvad den pågældende ejede, ikke hvordan han eller hun gik klædt. Her er det fortegnelsen over genstandene i dødsboet efter pigen Margrethe Rasmusdatter af Strøbye, der er opført i Stevns-Fakse herreds auktionskatalog fra 1834. Margrethes garderobe har bl.a. omfattet: En rødstrøbet hvergarns trøje og skørt, to rødstrøbede hvergarns bull og skørter, et grønt vandmelsskjorte, et rødblommet og et grønnet tørklæde, et blålærreds og et hvidt forklæde, et lærreds forklæde, et blomstret lærreds tørklæde m.m. Stevns og Fakse Herreds retsbetjentarkiv. Landsarkivet for Sjælland m.m.

I Merløse-Tuse herreds auktionsforretninger er bl.a. indført følgende løsøre-auktioner:

- 26.8.1865: Jens Jensen, Østrup. Død på Holbæk fattiggård.
 2 gamle og 1 ny kasket;
 1 nattrøje og et par underbenklæder;
 1 blå frakke;
 2 par benklæder;
 m.m.
- 26.8.1865: arrestant Elisabeth Sophie Pedersen, Holløse.
 3 særke;
 2 sirtses tørklæder, et uldent ditto og et gammelt forklæde;
 1 hat, 1 gammel sort trøje og 10 kra-
 ver;
 3 par ærmer, 4 tørklæder;
 m.m.

Oplysningerne om den sidstnævnte

findes også i Merløse-Tuse herreds fogedprotokol.

Men også i andre forhold giver fogedprotokollen oplysninger om en persons påklædning. Fogeden foretog ligsyn ved drab, selvmord og ulykker, og meget ofte står der, hvad den afdøde var iført. Drejer det sig om arbejdsulykker, er man således sikker på at have en beskrivelse af arbejdstøjet. I Sorø by og birks fogedprotokol finder man således den 3. juni 1829 ligsyn over indsidder Jens Niensens hustru, der blev fundet død på loftet i deres hus. Liget var iført særk, en grøn nattrøje, et blåtrykket tørklæde, tæt sluttet om halsen og hue på hovedet, som var bundet under hagen på sædvanlig måde.

Den 27. september 1829 blev der holdt ligsyn over husfæster Christen Larsens hustru. Hun fandtes liggende i sengen iført sine sædvanlige klæder, nemlig en hvid klokke, en grøn nat-

trøje, halstørklæde, hue med lin og første bundet på sædvanlig måde under hagen, strømper med strømpebånd.

Almene oplysninger

Skifteforvalteren trådte også til, når der var tale om konkurs. I sådanne tilfælde blev konkursboet registreret ligesom et dødsbo. Når en erhvervsdrivende, der handlede med tøj, gik konkurs, får man selvfølgelig ikke oplysninger om, hvordan den enkelte person gik klædt, men man får til gengæld et

indtryk af, hvad der blev solgt, og således indirekte nogle generelle oplysninger om egnens påklædning.

Der kan også forekomme udpantninger hos handlende, hvor en del af eller hele varelageret opregnes. De giver på samme måde oplysninger om evt. modfarve og -stof. Da købmand Tronier i Sorø blev pantet i 1830, bestod varelageret bl.a. af:

- 12 alen blåt klæde;
- 91 alen gråt klæde;

2	4	38	J. H. Frandsen
1	5	39	Jens Frøgen
	3	40	Edvin Nordens
1	3	41	Jens Henri Frøen
1	2	42	Christians Brøn
3	12	43	Anders Müllerberg
3	4	44	J. H. Frandsen
1	1	45	Konstantin H. C.
1	5	46	Anders Nordens
	5	47	Jens Henri Frøen
1	3	48	Jens Louis Nordens
1	4	49	Silkeborgens for
2		50	Jens Henri Frøen
1	5	51	Anders Nordens
	5	52	Frøgen Frøen
	5	53	Jens Niels Frøen
	3	54	Anders Nordens
3	1	55	Jens Louis Nordens
	5	56	Jens Nordens
2	2	57	Jens Henri Frøen
6	1	58	Christians Brøn
54	1	8	

- 59 56 bito sort Stouts
- 60 71 bito graat bito
- 61 63 bito Schirting
- 62 22 bito sort bito
- 63 40 bito bito
- 64 2 bito bito
- 65 44 bito Stouts
- 66 5 1/2 bito bito
- 67 16 bito bito
- 68 50 bito blaatt bito
- 69 30 bito hvidt Schirting
- 70 2 bito graat bito
- 71 4 forskellige Tørklæder
- 72 56 Alen graat Schirting grund
- 73 45 bito hvidt bito
- 74 10 bito violet Merinos
- 75 9 bito rødt Pariffenne
- 76 7 bito lilla Saxoni
- 77 8 bito Haandklædsel
- 78 12 bito Beenklædsel
- 79 2 bito tænet Bomuldstoi
- 80 8 bito rødt og grønstribet Satun
- 81 4 1/2 bito violet Bomuldstoi
- 82 12 bito Sirts
- 83 16 bito graat Beenklædsel
- 84 13 bito rødt bito
- 85 16 bito blaatt bito
- 86 17 bito rødtæret bito
- 87 31 bito violet bito
- 88 9 1/2 bito bito
- 89 30 bito blaatt bito
- 90 33 bito graat og blaatt Bomuldstoi
- 91 12 bito grønt Sirts
- 92 4 bito rødt bito
- 93 7 bito bito bito
- 94 4 bito bito bito
- 95 5 1/2 bito bito bito
- 96 16 bito mørkt Bomuldstoi
- 97 19 bito blaatt bito

Købmandens varelager fortæller ikke noget om den enkelte persons klædedragt, men kan være med til at vise hvilke farver, mønstre og stoffer, der var moderne på egnen på den tid. Her er det et uddrag fra protokollen over auktionen efter købmand Julius Møllers fallitbo i Frederikssund. I protokollen over auktionen er indbundet den trykte fortegnelse over boet. På side 14 opregnes købmandens varelager af forskellige klædesstoffer. Auktionsdokumenter 1841-1848. Frederikssund byfogeds arkiv. Landsarkivet for Sjælland m.m.

9 alen gult sirts;
 28 alen grønt sirts;
 11 alen blåstribet sirts;
 20 alen blå sirts;
 10 alen stribet buksetøj;
 5 alen gult vestetøj;
 35 røde og 30 grønne sirtses tørklæder;
 et mindre antal gule, brune, blå og hvide samt ternede tørklæder.

Der er mange bomuldstørklæder, hvor de røde dominerer. Der er rødt, rødstribet, rødternet og blåternet bomuldstøj og mange andre stoffer i mange andre farver.

Auktioner over konkursboer eller varelageret fra en handlendes dødsbo kan på samme måde give oplysninger om egnens klædedragt.

Kildegrupper med sporadiske oplysninger

Retsbetjentens bedst kendte opgave var som politimester og dommer. I forbindelse med retssager kan der – især i politiprotokollen – være oplysninger om klædedragt. Da Anders Jespersen fra Midtsjælland blev tiltalt for tyveri i 1879, blev det bl.a. oplyst, at han havde købt en violetstribet dyffelsfrakke kort forinden.

Maren Pedersdatter, 37 år, blev anholdt for løsgængeri i Merløse-Tuse herred i januar 1825 og fremstillet i politiretten iført grønt hvergarnsskørt, rød strikket nattrøje og derover en gammel blåprikket spændsertrøje, rødstribet uldent forklæde, blågarns særk og gammel ulden klokke, blåternet lærreds halstørklæde, en gammel brun hue, korsklæde, et gammelt brunt tørklæde om hovedet, blå uldstrømper og træsko.

Ved tyverier stjæles der undertiden også tøj. En bissekræmmer blev arresteret i Løve herred i 1846, og listen over hans konfiskerede varelager blev fremlagt i retten. Der er mange tørklæder iblandt, og da han havde været bis-

sekræmmer i tre år, må man antage, at han kendte købernes smag, og at varelageret derfor siger noget generelt for egnen. Han havde 25 tørklæder: 4 silke, 8 halvsilke, 12 bomuld og 1 uoplyst. Syv af dem var blå- og rødternede bomuldstørklæder, men der var også fem halvsilke tørklæder i grønt og brunt. Gult var ikke efterspurgt. Der var kun et gult bomuldstørklæde med grøn kant og et gult blomstret silketørklæde.

I forbindelse med voldtægt, uterlighed o.l. kan der også være oplysninger om klædedragt, her især om underbukser eller mangel på samme.

I Merløse-Tuse herreds politiprotokol den 20. februar 1847 og følgende retsmøder, tiltales skolelærer Aagesen i Sønder Jernløse for uanstændigt forhold mod skolepiger. Han brugte at beføle pigebørnenes kønsdele, i hvilken hensigt han plejede at stikke hånden ind igennem den åbning, der var på siden af deres kjoler, og pigebørnene havde derfor i almindelighed befæstet denne åbning med knappenåle.

I foråret 1865 blev den 9-årige Amin-ta offer for en sædelighedsforbrydelse. Gerningsmanden førte hende afsides, opknappede og nedrev hendes benklæder

I anmeldelsesprotokollerne, hvor de anmeldte lovovertrædelser indføres, kan der forekomme signalement – inklusive påklædning – af en mistænkt.

Det samme kan ske under forhør i politiretten. I Antvorskov birks forhørsprotokol den 11. juni 1831 beskrives to personer, der mistænkes for at have udgivet falske pengesedler. Det var en mand på 40-50 år, iklædt blå vadmel eller klædes stumptrøje, ligeledes lange blå benklæder og rund hat. Desuden en kvinde o. 40 år, iklædt grønne klæder, havde et klæde bundet uden om korsklædet ned under hagen.

Ved de civile retssager, der findes i justitsprotokollerne, kan der være oplysninger at hente i sager mellem næ-

ringsdrivende. Det vil i så fald som regel være i dokumenterne, for proceduren var skriftlig, så protokollerne er meget kortfattede. Men i justitsdokumenterne kan man finde regninger, la-

geropgørelse o.l., der kan fortælle noget generelt om klædedragt på samme måde som ved konkursager.

I delinkventregnskaberne, der er regnskab over udgifterne vedrørende

166

N:o O. Frubearbejder Carl Henrik Hansen.
 På Ordførersbetjent pag 58.

1854 Mai 19.

Af J. P. Hammers underskrift 29. / Juni 1854
 - af Ordføreren

Ordføreren fandtes med Magistratens at være
 i Besiddelse af følgende Blevet
 1 par Lyseblå Benklæder,
 1 blansvort ulden Kalktrøje
 1 sort Jerngarnet West
 1 rød Juletrøje
 1 sort Kæde og Bjørte
 1 sort Blodskuffepil
 1 rød Lommeur løseleik
 Endvidere fem par forgyldne at være sin Broder
 Lejvands:
 1 par Rørker, 1 Pipe, 1 Cigarrør
 7 Parer sølv fra 1811
 forgyldt sølv i sin Jerngarnet. Og anden del
 kom fra Broder J. P. Hammers. 16 alle.

Carl Henrik Hansen		Antal	Beløb	Af Ordførersbetjent underskrevet	
1854	Ordførers Betj.		4 3	1854	4 3
	Sørfandigt Blevet	300 24	2		2

I Skælskør byfogeds visitations- og arbejdsprotokol 1846-1861 kan man læse, at jernbanearbejder Carl Henrik Hansen ved sin arrestation i 1854 var iført et par lyseblå benklæder, en blåstribet ulden nat-trøje, en ternet hvergarnsvest, et uldhalstrøklæde, en tvistlærredsskjorte, en sort klædeskasket og et rødt lommetørklæde. Endvidere havde han et par støvler, en pipe og et cigarrør, som han 'foregav' tilhørte hans broder. Genstandene blev i alt fald udleveret til broderen J.P. Hansen, der til gengæld indleverede et par sko og et par uldsokker til Carl Henrik. Påklædningen har næppe været Carl Henriks arbejdstøj, men det fremgår ikke af protokollen. Måske kan oplysningen findes andetsteds i byfogedarkivet. Skælskør byfogeds arkiv. Landsarkivet for Sjælland m.m.

den enkelte arrestant, kan man undertiden finde oplysninger om køb af strømper, skjorte o.l.

Kan det så betale sig at lede efter disse spredte oplysninger? I tilfælde af, at det øvrige kildemateriale i retsbetjentarkivet mangler, at man har god tid, og at det absolut skal være den egn, kan det være nødvendigt. Men normalt vil det være et stort arbejde med forholdsvis ringe udbytte. I givet fald vil det for justits- og politiprotokollernes vedkommende kun være muligt, hvis der findes lister over retssagerne (sagelister). Ved deres hjælp kan man udvælge de retssager, hvor der kan være noget af interesse. Det er først og fremmest sædelighedsforbrydelser og måske tyveri (men der stjæles andet end tøj) samt – hvis man er interesseret i det almene – sager mod biskekæmmere og civile sager, hvor den ene part fremstiller eller handler med tøj.

Anmeldelsesprotokollerne må man kigge igennem, hvis man vil bruge dem, men de er kortfattede og sparsomme med oplysninger i forhold til retsprotokollerne. Delinkventregnskaber og evt. andre protokoller vil det ikke være umagen værd at gå i gang med. Oplysningerne om Anders Jespersens tøj køb eller Maren Pedersdatters påklædning tager man med, hvis man støder på dem, eller hvis man får dem fra andre, der tilfældigt har fundet dem. Men det er umuligt at gennemgå de tykke politiprotokoller for at finde den slags spredte oplysninger.

Efterskrift

Som det fremgår, er der mange dragthistoriske oplysninger at hente i retsbetjentarkiverne. I en del tilfælde kan man finde oplysninger om samme person på forskellige tidspunkter. Drengen Hans Sørensen og tjenestekarl Hans Hansen er eksempler herpå. I

nogle tilfælde kan oplysninger, der mangler et sted, findes et andet sted, eller oplysninger fra forskellige steder kan supplere hinanden.

Formålet med denne artikel har alene været at gøre opmærksom på, hvor man kan finde dragtoplysninger i retsbetjentarkiverne, og hvad man kan forvente at finde. Derfor har jeg undladt at behandle de metodiske problemer, som selvfølgelig også eksisterer for retsbetjentarkivernes vedkommende, ligesom der heller ikke er gjort nærmere rede for, hvordan man bruger disse arkiver.

Vejledning til registraturer over retsbetjentarkiverne

Retsbetjentarkiverne opbevares på landsarkiverne, og de er registreret efter et fælles system. De protokoller og pakker, hvor man især finder dragtoplysninger findes i følgende afsnit:

B. Justits- og politikvæsen:

- Justitsprotokoller
- Justitsdokumenter
- Politiprotokoller
- Forhørsprotokoller
- Vidneprotokol
- Politidokumenter

C. Fogedvæsen:

- Fogedprotokoller
- Fogeddokumenter
- Udpantningsprotokoller

E. Skiftevæsen:

- Skifteprotokoller
- Skiftedokumenter
- Konkursboer

F. Auktionsvæsen:

- Auktionskataloger
- Auktionsdokumenter

G. Politiforvaltning:

- Efterlysninger

Signalementsprotokol
Arrestprotokol
Visitationsprotokol
Anmeldelsesprotokol

N. Korrespondance:
Journalsager
Indgåede breve
Udgåede breve

Anvendte kilder i denne artikel:

Antvorskov birk:
Efterlyste personer 1826-53
Forhørsprotokol 1830-31

Løve herred:
Politiprotokol 1845-46

Merløse-Tuse herred:
Auktionsforretninger 1865, 1866
Politiprotokoller 1824-26, 1845-47,
1862-65

Næstved byfoged:
Signalementsprotokol 1869-78

Skælskør byfoged:
Visitations- og arbejdsprotokol 1846-61
Arrestprotokol 1846-63

Sorø by og birk:
Fogedprotokol 1829-34

Stevns-Fakse herred:
Auktionskatalog 1834
Efterlysninger 1861-69

St. Heddinge byfoged:
Arrestprotokoller 1839-55, 1868-74

Erna Lorenzen: *Hvem sagde nationaldragt.* 1987.

For brugen af retsbetjentarkiver henvises til N.H. Frandsen: *Dansegilde og mordbrand. Vejledning i retsbetjentarkiverne*, 1995.

Fra gårdmandslinie til økologisme?

Peter Fibiger Bang

Fortid og Nutid oktober 1995, s. 233-250.

Debatten om Thorkild Kjærugaards *Den Danske Revolution* har peget på væsentlige svagheder i værkets kildegrundlag og argumentation. Dette fører Peter Fibiger Bang til at søge årsagen til bogens karakter i de aktuelle, samfunds- og kulturkritiske strømninger, som bl.a. har ført til udviklingen af flere økohistoriske retninger. Peter Fibiger Bang placerer Kjærugaards arbejde i forhold til den nyere, primært engelsksprogede litteratur. Han finder, at selv om *Den Danske Revolution* utvivlsomt vil vise sig frugtbar og igangsættende for dansk forskning på området, er der et større erkendelsesmæssigt potentiale i en økohistorie, der følger William McNeills mere åbne og fleksible tilgang til historiens økologiske dimension.

Peter Fibiger Bang, f. 1973, stud.mag. i historie og latin. Adresse: Carøesgade 2, 2.tv., 8700 Horsens.

Økologi og miljø synes at være blevet vor tids løsen. I fjernsynet er noget af det bedste nyhedsstof verdens forureningsproblemer og truende miljøkatastrofer, hvad enten det drejer sig om iltsvind i vore egne farvande eller udpining af landbrugsjord i den tredje verden. I Peter Høegs succesroman om *Frøken Smillas fornemmelse for sne* har vi kunnet læse om, hvordan den vestlige kultur i sin faustiske stræben truer med at ødelægge livet, og i stedet har vi fået foreholdt naturfolkernes mere harmoniske forhold til naturen, symboliseret ved grønlænderen Smillas sejr over videnskabsmanden Tørk. Alle steder synes miljøbevidstheden at trænge igennem. Selv de store dagligvarekæder er nu begyndt at markedsføre de økologiske produkter. Denne tendens har også sat sig spor i dansk historieforskning i modsætning til, hvad man skulle vente efter den megen pessimisme omkring danske historikers evne til at behandle emner, samtiden måtte finde interessante.¹ Således har vi i de seneste år set et par økohistoriske disputater. I 1993 udkom Peter Christensens *The Decline of Iranshahr*, og i 1991 forsøgte Thorkild Kjærugaard nærmest at gennemføre en *Umwertung aller Werte* ved et verita-

belt stormangreb på alle hidtidige tolkninger af landboreformerne i slutningen af 1700-årene med sin *Den Danske Revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning*.

Kort fortalt beskriver Kjærugaards disputats et samfund, hvor befolkningsvæksten og *magt- og skattestattens opdukken* fra midten af det 17. århundrede øgede trykket på naturens ressourcer, således at Danmark omkring 1750 befandt sig i en økologisk krise. Denne indbefattede sandflugt og ørkendannelse som følge af skovfældning og overgræsning af marginale jorder ligesom i Sahel. Samtidig betød skovfældningen og sandflugten, der lukkede vandløbene, at grundvandsstanden steg med kortere vækstsæson samt forsumpning og forsuring af jorden til følge.² Den økologiske krise tvang landbruget til at øge produktiviteten særligt på græsningsarealerne, der var meget lavtydende, for derigennem at mindske presset på de marginale jorder og skovene. Derved blev krisens onde cirkel vendt. Ørkendannelsen og forsumpningen blev stoppet, og samtidig nåede produktionen hidtil uanede højder. En anden vigtig forudsætning herfor var et skift i energisektoren fra træ til kul, således at man

sikrede brændselsforsyningerne til den stadigt voksende befolkning uden om skovene, der ikke i længden ville kunne have leveret den nødvendige mængde brænde. Var det ikke sket, var alt kommet til at dreje sig om at skaffe brændsel, og landbrugets produktionsomlægning ville derfor have været forgået og i længden uigennemførlig. Omlægningen af landbruget blev ifølge Kjærgaard gennemført af det gamle fællesskabslandbrug og omfattede bl.a. afvanding af markerne gennem grøftegravning og indførelse af kløver, der forøgede græsningen og samtidig tilførte jorden kvælstof. Herved kunne såvel den animalske som den vegetabiliske produktion sættes i vejret. Som afslutning på denne grønne revolution kom landboreformerne. Disse blev ikke gennemført med en forbedring af landbrugets produktion for øje. De var efter Kjærgaards overbevisning led i den enevældige, bureaukratiske statsmagts forsøg på at øge sin magt på bekostning af de feudale godsejere. Det gjorde den ved at overskære de feudale bånd mellem godsejere og bønder gennem stavnsbåndsløsningen og ved at fremme overgangen til selveje. Gennem udskiftningen af landsbyerne sikrede man sig samtidig bønderne som allierede i magtkampen mod godsejerne ved at forbeholde dem jorden på husmændenes bekostning. Det tidligere decentrale samfund var nu undergivet *en jaloux og smålig centralmagts tætte kontrol*.³

Denne tese vakte naturligt nok en voldsom debat i forbindelse med disputatsforsvaret, idet den bryder radikalt med den hidtidige opfattelse af perioden. Det kunne derfor være interessant at analysere *Den Danske Revolution* som et eksempel på den økologiske historieskrivning for derigennem til at få klarlagt dele af fundamentet for denne historiske retning. Oven på debatten i forbindelse med disputatsforsvaret skal det i første omgang for-

søges at gøre status på en række af afhandlingens væsentligste punkter, der alle, som det senere skal vise sig, kan forstås inden for rammen af vor tids mest markante økologiske strømninger. Det drejer sig om, hvorvidt Kjærgaard kan siges at have belæg for, at Danmark havde bevæget sig ind i en økologisk krise ved midten af det 18. århundrede. Derudover skal det undersøges, om han har dokumentation for at hævde, at det var det gamle fællesskabslandbrug, der gennemførte produktionsudvidelsen i 1700-årenes sidste halvdel, og at udskiftningerne alene var udslag af det enevældige embedsmandsapparats magtpolitik.

Den økologiske krise

Den økologiske krites hovedkomponenter var – som nævnt ovenfor – en landbrugsmæssig overudnyttelse af naturressourcerne, specielt rovdrift på skovene og overgræsning, og den gav sig udslag i stigende grundvand med deraf følgende forsumpning og udpining af jorden og efterfølgende sand- og muldflugt. Det er imidlertid tvivlsomt, om Kjærgaard har dokumentation for krisen. Det skulle gerne fremgå af den følgende gennemgang af krisens forskellige komponenter. At skovarealet mindskedes i perioden, er der næppe nogen, som vil betvivle. Kjærgaard angiver, at det skovdækkede areal af kongeriget faldt fra 20-25% omkring 1600 til ca. 10% omkring 1750. Det er imidlertid forbundet med stor usikkerhed at sætte tal på skovarealet i perioden, bl.a. fordi overgangen mellem skov og åbent land var langt mere glidende, end den er i dag. Men sandsynligvis har der været tale om en væsentlig nedgang. Denne mindskelse af skovarealet, påpeger Kjærgaard, må have betydet en grundvandsstigning, idet fordampningen fra områder med skov falder, når den ryddes. Mindskelsen af

skovens areal nedsætter rigtignok fordampningen, men grundvandsstigningen forbliver lokal, hvorfor det næppe på landsplan kan have haft en afgørende effekt. Dertil kommer, at nyere undersøgelser har vist, at skovfældningerne specielt gik ud over højskoven, mens underskoven mange steder blev stående. Dermed bliver faldet i fordampning ikke så stort, som Kjærgaard antager. Endelig taler den lange tidsperiode, hvorover skovrydningen foregik, imod, at den skulle have afstedkommet en væsentlig grundvandsstigning.⁴

Hvad angår sand- og muldflugten, er det ligeledes tvivlsomt, om den kan forbindes med en dyrkningsmæssig overudnyttelse af jorden. Ser man på Kjærgaards eget kort over sandflugtsramte områder i 1700-tallet, kan sandflugten næppe have spillet den store rolle uden for Vestjylland og Vendsyssel.⁵ Samtidig ser det ud til, som bemærket af Bent Aaby under disputatsforsvaret, at der er et sammenfald mellem de områder, som anvendte tørveskræling for at skaffe brændsel, og de steder, hvor der var sandflugt. Det var derfor snarere tørveskrælingen end skovrydning, overgræsning og opdyrkning af marginale jorder, der var ansvarlig for sand- og muldflugten i de nævnte dele af Jylland.⁶ Det forekommer endvidere fristende at spørge polemisk, hvorfor man i Østjylland og på Fyn og Sjælland, der udgør kerneområderne for Kjærgaards grønne revolution,⁷ skulle gennemføre en omlægning af landbrugsproduktionen for at undgå konsekvenserne af en økologisk krise, som hovedsagelig forekom i Vestjylland og Vendsyssel?

I sin beskrivelse af forholdene drager Kjærgaard paralleller til vor tids ørkendannelse i Sahel og til 1930'ernes Dust Bowl på de sydlige dele af den amerikanske prærie. Men i sine paralleller tager han ikke højde for, at begge de nævnte fænomener udspiller sig i

klimatisk langt mere ekstreme områder end Danmark og i områder, hvor der sjældent er overskud af vand og risikoen for tørke altid overhængende. De landbrugsmæssigt vigtigste områder i Danmark med relativt fede jorder vil næppe erodere under de givne, ganske fugtige klimatiske forhold. Samtidig er det tvivlsomt, om det udbytte, man hentede fra både ager- og græsningsarealerne i det 18. århundrede, var stort nok til at udpine jorden.⁸

Selvom Kjærgaard derfor næppe kan underbygge sin tanke om krise, har han dog ret i at påpege især de store problemer med vand, som landbruget før i tiden led under, og som det stadig ville bakse med, hvis det ikke var for de omfattende markdræningsanlæg, som ligger rundt omkring i landets marker. Danmark er fra naturens hånd et vådt land. Det kan i den forbindelse undre, at han slet ikke inddrager spørgsmålet om, hvorvidt Den Lille Istid, som han i øvrigt selv benytter til at forklare udbredelsesforhold omkring pest og spedalskhed, kunne have bevirket en forøgelse af grundvandsstanden i perioden.⁹ Det ville naturligvis betyde, at han måtte opgive tanken om et problemfrit blomstrende rige omkring 15-1600 uden hydrologiske problemer, idet Den Lille Istid også da spillede ind. Men han ville opnå en mere konsistent beskrivelse af de økologiske forhold i datidens Danmark.

Netop Kjærgaards beskrivelse af de økologiske problemer i perioden og den manglende stillingtagen til Den Lille Istid peger på nogle karakteristiske metodiske problemer for afhandlingen. Disse kan under ét betegnes som manglende forsigtighed. Disputatsens udsagn tynges på ingen måde af forbehold; i stedet meldes skråsikkert ud, hvilket dog delvis må tilskrives det enorme stofområde, der behandles på relativt lille plads. Det betyder, at der af og til bliver trukket veksler på videnskabeligheden. For at blive ved

spørgsmålet om de hydrologiske forhold kan man til eksempel nævne Kjærgaards belæg for sammenhængen mellem skovfældningen og en højere grundvandsstand. Her bygger han på S.P. Jensens afhandling *Agroøkologi og landbrugsudvikling i det 18. og 19. århundrede* fra 1987. Heri forsøges de våde forhold i 1700-tallet til en vis grad kædet sammen med skovfældningen, men også Den Lille Istid inddrages, og forfatteren synes i det hele taget at være forsigtig med at placere hele ansvaret hos skovfældningen. I *Den Danske Revolution* er ethvert spor af forbehold imidlertid forsvundet, og dokumentationen er blevet strakt til birstepunktet.¹⁰ Noget lignende gør sig gældende i beskrivelsen af de forhold, som skulle rette op på den økologiske krise. Kjærgaard dokumenterer gennem opremsninger af kildeeksempler, der synes at støtte hans tese. Men, som Steen Busck meget rammende har konstateret, bliver der ikke argumenteret for de pågældende eksemplers repræsentativitet. Hvordan kan vi vide, at de ikke er undtagelser, men udgør den landsdækkende tendens?¹¹ I stedet kommer opremsningen af eksempler uden forbehold til at stå som en slags forsøg på at overvælde læseren og derigennem udrydde enhver tvivl og kølig distance hos denne. Man fristes til at følge Feldbæk i hans karakteristik af metoden som seduktiv.¹²

Disse forhold slår også igennem i Kjærgaards behandling af sin teses hovedelement – befolkningsvæksten, som så at sige har fået rollen som motor for den historiske udvikling. Fra slutningen af det 17. århundrede begyndte den danske befolkning at vokse. Men man har kun meget usikre oplysninger om denne væksts reelle omfang før den første folketælling i 1769. Man ser da også yderst forskellige vurderinger af befolkningens størrelse omkring 1700. Det lader dog ikke til at have bekymret Kjærgaard, der uden diskussion melder

ud med et befolkningstal på ca. 610.000 omkring 1700. Dette tal baserer sig på Aksel Lassens skøn fra 1965. Senere forskning tyder dog på, at det er for lavt sat, og at et tal omkring 650.000 er mere realistisk. Frem til 1750, hvor befolkningstallet lå omkring 760.000, giver det en vækst på hen ved 17% i stedet for Kjærgaards ca. 25%. Befolkningsvæksten tiltog yderligere, så væksten mellem 1750 og 1800 nok har været på ca. 22%.¹³ Man fristes derfor til at tro, at Kjærgaard har ladet sin udgangstese bestemme valget af det lave tal på 610.000. Det lave udgangspunkt synes ganske enkelt bedre at underbygge hans tese om en økologisk krise, forårsaget af en kraftigt voksende befolkning. Samtidig vil det bedre underbygge *Den Danske Revolution*s andet hovedelement, nemlig opfattelsen af det feudale bondebrug som et meget dynamisk fællesskabslandbrug, hvis produktion var i stand til at holde trit med en kraftigt voksende befolkning. I den kategoriske understregning af et dynamisk landsbyfællesskab, der næsten har karakter af et veritabelt korstog mod den ældre danske forskningstradition, synes Kjærgaard dog som en anden Don Quijote at fægte mod vindmøller. Ingen vil vel i dag fastholde, at det feudale landbrug var så ineffektivt, som man f.eks. fremstillede det i forbindelse med jubilæet for stavnsbåndsløsningen i 1888.¹⁴

Kløveren og udskiftningen

For yderligere at sætte trumf på, tillægges det gamle landbrug også æren for den endnu kraftigere produktionsstigning i det 18. århundredes sidste halvdel og starten af det 19. århundrede, baseret på en grøn kløverrevolution. Denne stigning har traditionelt været kædet sammen med udskiftningen og selvejekøbene under landboreformerne. Som dokumentation for sit

synspunkt har Kjærgaard forsøgt at gennemføre en kortlægning af kløverens indtog på de danske marker. Dette er gjort ved en gennemgang af en imponerende mængde arkivalier i Rentekammerets arkiv, Seddelkartoteket over Landhusholdningsselskabets præmievindere, det prishistoriske materiale på Københavns Universitets Institut for Økonomisk Historie og en lang række godsarkiver. Herudfra har han konstrueret fire kort, der viser situationen i 1775, 1785, 1795 og 1805. Dette er sket ved at første gang, han har fundet vidnesbyrd om benyttelse af kløver i et ejerlav, er det blevet markeret med grønt på kortet. Dvs. er et ejerlav først én gang malet grønt f.eks. i 1775, vil det også fremstå som grønt i 1785, ligegyldigt om der er fundet belæg for kløver mellem 1775 og 1785 i det pågældende ejerlav. Ligeledes males hele ejerlavet grønt uanset om der er belæg for, at én, flere eller hele landsbyen har indført kløver i dyrkningen. Dermed opererer han med en a priori formodning om, at er kløveren først kommet til, vil den ikke igen gå ud af dyrkning, ligesom den i løbet af kort tid vil være udbredt i hele ejerlavet. Det siger sig selv, at en sådan slutning ikke er uproblematisk.

Imidlertid giver kortene nu nok et rimeligt indtryk af, hvordan kløveren rykkede ind over Danmark. Men vil man til at vurdere dens betydning i dyrkningsrotationen, bliver det straks sværere. Dette erkender Kjærgaard da også.¹⁵ Men alligevel opgiver han enhver forsigtighed og forsøger en egentlig kvantificering på Fyn ud fra forskellige eksempler med meget høje procenter af kløver i dyrkningsrotationen – men igen dokumenteres eksemplernes repræsentativitet ikke. Derfra går han til følgende konklusion: *Det er imidlertid givet, at kløveren overalt i landet bortset fra Vest- og Nordjylland, har påvirket kvælstofbalancen kendeligt.*¹⁶

Jeg skal ikke her forsøge at betvivle enhver værdi af Kjærgaards forsøg på at kvantificere ud fra sine eksempler. Men materialet tillader næppe en så drastisk konklusion, som Kjærgaard lægger op til, hvor indførelsen af kløver op mod år 1800 tillægges hovedrollen i produktionsforøgelsen og kaldes den *mest storslåede indsats*. Dette punkt vakte imidlertid ikke den store diskussion under disputatsforsvaret, hvor man stort set accepterede Kjærgaards fokusering på en teknologisk omlægning som et af de væsentligste elementer i produktionsstigningen.¹⁷ Senere er dette dog blevet mere omstridt. Således tillægger f.eks. Ole Feldbæk i sin *Danmarks Økonomiske Historie 1500-1840* ikke kløverdyrkingen nogen dominerende placering. Der synes at være for mange eksempler på, at kløveren i 1800-tallets første årtier langt fra havde tilkæmpet sig en sikker plads i de danske bønders dyrkningsrotation.¹⁸

Kjærgaard synes udmærket at være klar over problemet med at efterspore en fast kløverdyrkning i 1800-tallets start. Derfor forsøger han at forklare det med en hidtil overset krise for kløveren kort efter 1800. De store kløverarealer havde bevirket, at der opstod sædskiftesygdomme kaldet kløvertræthed, hvorfor man var nødt til at indskrænke brugen af kløver igen. Men skal denne indskrænkning være sket allerede kort efter 1800, bliver det svært at tro på Kjærgaards kløverrevolution. Hans egen kortlægning tyder nemlig klart på, at kløveren først for alvor breder sig i perioden 1795-1805. Den usikre brug af kløver i starten af 1800-tallet behøver da heller ikke at forklares med en krise for kløveren, al den stund Kjærgaard faktisk ikke har kunnet gennemføre en pålidelig kvantificering af kløverens udbredelse – kløverkrisen synes at være et resultat af hans a prioriteorier.¹⁹

Derimod blev Kjærgaards afvisning

af udskiftningens rolle for produktionsudvidelsen kraftigt bestridt. Han har da også et væsentligt forklaringsproblem, hvad angår kronologien i sin beskrivelse af bondebrugets produktionsomlægning. Denne tilskrives nemlig fællesskabslandbruget, der ifølge Kjærgaard under ingen omstændigheder var mindre dynamisk end det individuelle brug. Tværtimod kunne det let indføre ny teknologi som f.eks. kløver og derigennem øge produktionen – det behøvede man ikke en udskiftning for. Går man ind og undersøger Kjærgaards belæg for kløverens indførelse i landbruget, der er optrykt som et bilag til disputatsen, synes de imidlertid ikke at underbygge en sådan konklusion. I Jylland, hvor kløveren ikke synes at have været så udbredt, har jeg undersøgt kløverbelæggene for bondebrugene i Vejle Amt. Det viser sig, at de for bondebrugenes vedkommende altovervejende forekom i udskiftede landsbyer. Dette understøttes af Karl-Erik Frandsens undersøgelse af samtlige kløverbelæg. Her dominerer udskiftede landsbyer allerede efter 1782, hvor kun ca. 10% af brugene var udskiftede. Sammenholder man dette med, at Kjærgaards egen kortlægning tyder på, at kløverforekomsterne først rigtigt tager til mellem 1795 og 1805, hvor udskiftningen stort set blev tilendebragt, bliver det nærliggende at drage den modsatte konklusion, at det individuelle brug faktisk var mere dynamisk.²⁰

Det væsentligste problem ved Kjærgaards forklaring af produktionsomlægningen synes dog ikke at være ovenstående, hvor netop kildematerialets usikre natur trods alt giver relativt vide muligheder for at forklare den historiske proces. Det helt uoverstigelige problem ved omvurderingen af udskiftningens betydning i *Den Danske Revolution* bunder i, at det aldrig rigtigt lykkes Kjærgaard overbevisende at forklare, hvorfor man gennemførte

udskiftningen. Ser man nærmere på Kjærgaards forklaring, kan den opsplittes på to komponenter, bønderne og godsejerne – de to grupper, der sammen gennemførte udskiftningerne. Bøndernes ønske om udskiftning forklares med, at de ønskede at sikre jorden (særligt græsningen) mod den stadig voksende husmandsklasse. Dette synes meget rimeligt og underbygges da også gennem Birgit Løgstrups påvisning af indskrænkninger i husmandsklassens græsningsrettigheder, efterhånden som befolkningen voksede op gennem 1700-tallet. Udskiftningen bliver da sidste trin i denne udvikling. Dermed synes det i øvrigt fristende at nuancere den normale beskrivelse af landboreformernes betydning for husmandsklassen, hvor husmændene gøres til tabere i udskiftningerne og ved selvejekøbene. I stedet for ensidigt at gøre udskiftningerne ansvarlige for husmændenes sociale marginalisering, kunne man måske snarere tale om, at med udskiftningerne stadfæstedes (og udbyggedes) en social orden, der var fremkaldt af væksten i husmandsbefolkningen op gennem 1700-tallet.²¹

Anderledes problematisk bliver det, når Kjærgaard skal forklare, hvorfor godsejerne var villige til at udskifte bøndernes jorder, selv om det var forbundet med betydelige omkostninger, når målet ikke var at gennemføre driftsforbedringer, som det gamle landbrug allerede ifølge Kjærgaard havde opnået. Problemet søges løst ved at sætte udskiftningerne i forbindelse med selvejesalgene. Hertil udnytter Kjærgaard en forordning af 8. december 1784, hvori godsejerne gøres opmærksom på, at tilladelse til frasalg af hovedgårdens bøndergods til selveje »lettest« kunne opnås, hvis bøndernes jord var udskiftet af landsbyfællesskabet. For det første er der, som påvist af Ole Feldbæk, ikke tale om en forordning, men om et Rentekammer-promemoria af 21. december, der baserer sig

på en kongelig resolution af 8. december. For det andet er der netop ikke tale om en absolut betingelse, men om en opfordring, hvorfor det synes at være et noget usikkert fundament at bygge sin forklaring af udskiftningen på.²² Men helt afgørende er det, at denne bestemmelse fra 1784 på ingen måde kan forklare, hvorfor mere end 10% af landsbyerne var udskiftede allerede inden dette år. I Kjærgaards tekst fremstår det, som om disse 10% stort set kan forklares med, at bønder, der allerede havde opnået selveje, dernæst selv havde udskiftet. Dette fremlægger han dog ikke dokumentation for, og det passer ikke med, at selvejeudviklingen normalt beskrives som hørende til 1780'erne og særligt 1790'erne og starten af 1800-tallet.²³

Til dette føjer sig yderligere spørgsmålet om, hvorfor man også udskiftede på de store, båndlagte godskomplekser (stamhuse, baronier og grevskaber), hvor bøndergodset ikke blev solgt fra til selveje. Disse godser omfattede trods alt en væsentlig del af landets bønder. Dette problem søger Kjærgaard at forklare med henvisning til den nærmest legendariske forordning af 15. juni 1792, hvorefter godsejerne fik ret til en genforhandling af den fastlåste landgilde efter udskiftning og til at pålægge bønderne renten af omkostningerne ved udskiftning. Det er karakteristisk, at hos Kjærgaard bliver denne genforhandling straks forvandlet til en ret til at hæve landgilden. Men vi ved faktisk ikke, om godsejerne i stort omfang udnyttede genforhandlingsretten, endsige om de kunne gennemtvinge en stigning i landgilden.²⁴ Men under alle omstændigheder er denne forordning placeret sent i forløbet. Omkring halvdelen af gårdene var allerede udskiftede, så medmindre de båndlagte godskomplekser først udskiftedes efter 1792, er det ganske enkelt ikke lykkedes Kjærgaard at give en forklaring på godsejernes vilje til

udskiftning og dermed en logisk sammenhængende forklaring af udskiftningerne.

Menneskets samspil med naturen

Ved en nærmere analyse af Kjærgaards disputats må man uvægerlig stille sig spørgsmålet om, hvad der får en yderst kompetent historiker til uforbeholdent at insistere på en tese, der knirker så kraftigt i hængslerne, som det er tilfældet i *Den Danske Revolution*. Dele af svaret kan man måske finde ved for et øjeblik at betragte disputatsen mere som et indlæg i den standende politiske debat end som en videnskabelig afhandling. Hertil indbyder da også Kjærgaards indledende citat af A.D. Jørgensen, der gøres til et motto for disputatsen: *Efter min egen Erfaring maa jeg antage, at dette er Vejen til at blive i Stand til historisk Forfatterarbejde: først at finde en Kærne, en ledende eller forklarende Tanke i den fremragende Mands Livsgerning, i en Tidsalder, i en Række Tildragelser o.s.v. Uden en saadan Tanke er det hele Forvirring, Skuet af det overleverede er tomt og trættende, Sysselsættelsen med det sløvende.*²⁵ I lyset af ovenstående diskussion kommer denne bekendelse til en forklarende idé eller tanke nærmest til at fungere som en altopfangede parade. Derigennem synes det forsøgt at løfte disputatsen op over den almindelige faktuelle diskussion, idet vurderingen af værket gøres til et spørgsmål om udgangspunkt, a prioriteorier. Sætter man sagen på spidsen, frister en sammenligning med den romantiske kunstner, der forud for sin tid har skuet sandheden. Denne må man så tage til efterretning. Egentlig diskussion er ikke mulig.

For at komme ind til kernen af Kjærgaards værk må man derfor gå på jagt efter denne hans ledende tanke, som

han i øvrigt med sine klare og alt andet end forsigtige udmeldinger intet gør for at skjule.²⁶ Det grundlæggende element i hans historieteori er menneskets samspil med naturen. Det er på baggrund af ændringer i dette, at ændringer i de menneskelige samfund og kulturen sker. Dette ligger implicit i hele afhandlingens struktur, hvor første og anden del omhandler ændringer i menneskets vekselvirkning med naturen, hvorefter det beskrives, hvordan disse ændringer påvirkede menneskenes liv. Selv udtrykker Kjærgaard det eksempelvis således: *Via spontane, selvforstærkende, uforudsete og uforudsigelige nonlineære processer omformede den økologiske revolution landskabet, arbejdsbetingelserne, den sociale struktur, sygdomspanoramaet og det politiske liv, og skabte dermed et nyt Danmark.*²⁷ Dristigst kommer det måske til udtryk i hans sammenkædning af tuberkulosens fremvækst i slutningen af 1700-årene og den unge romantiks weltschmerz. Efter en tilbagegang for pest og kopper, der havde affødt et lysere livssyn, kom tuberkulosens entre på scenen til at fungere som et memento mori, der gjorde den nyligt fremvoksede optimisme til skamme.²⁸ I lighed med vore dages økologiske strømning er det altså vort forhold til naturgrundlaget, der står i centrum – deraf undertitlen *En økohistorisk tolkning*. Det er derfor næppe heller tilfældigt, at afhandlingen tager afsæt i en tid, hvor Danmark efter forfatterens overbevisning befandt sig i en økologisk krise, ganske som verdenssamfundet i øvrigt gør det i dag – en parallel, som Kjærgaard da også drager i disputatsens femte og sidste del med den sigende titel *Arven*.

En af de helt afgørende faktorer i Kjærgaards forklaring er befolkningens størrelse og vækst. Skærer man ind til benet, finder man en model, der opererer med følgende grundantagelse: Befolkningsvækst leder til et øget pres

på naturens ressourcer, og efterhånden vil det antage et omfang, hvor man har nået grænsen for, hvad man kan udvinde af naturen. På dette punkt i udviklingen tegner der sig to muligheder. Man kan fortsætte uforandret, hvorved økosystemerne overudnyttes. Dette fører til en nedbrydelse af deres ydeevne, der igen fører til et fald i de ressourcer, der står til rådighed for menneskene. Herefter vil hungersnød reducere befolkningen til et ligevægtspunkt, hvor den atter kan brødfødes af naturen, uden at det fører til sammenbrud. Alternativet er, at man kan øge udbyttet af naturen gennem anvendelse af ny teknologi. Ifølge Kjærgaard var det det sidste, man gjorde i det 18. århundrede, mens den senmiddelalderlige krise eksemplificerer den første mulighed. Dette billede kan dog ikke holde. Som det er påvist ovenfor, lykkes det næppe Kjærgaard at påvise en sådan krise, og forløberer i middelalderen synes også at fortone sig. Det er i hvert fald det billede, man får af det noget rigere engelske kildemateriale.²⁹ Med den opfattelse af historien kommer det teknologiske niveau for Kjærgaard i sidste ende til at afgøre opbygningen af de menneskelige samfund, idet den bestemmes af menneskets samspil med naturen. Men som bemærket af Steen Busck forklares det ikke, hvorfor den nødvendige teknologi ikke allerede var blevet udviklet til at afværge krisen i senmiddelalderen. Teknologien tildeles således en suprahistorisk position som »selvbevægende bevæger«, hvilket naturligvis er en svaghed i et historisk forklaringsforsøg.³⁰ Naturgrundlaget fremstår således ikke hos Kjærgaard som en fastlåst størrelse, men som afhængig af den menneskelige kunnen. Dermed er hans teoretiske fundament beslægtet med en økologisk possibilisme, hvor naturen sætter grænser, inden for hvilke menneskene kan agere, og som de kan forrykke gennem forbedret teknologi.³¹

Men dette stænk af oplysningsoptimisme modereres kraftigt ved at blive underordnet vor tids truende miljøkatastrofer, der i afhandlingens femte og sidste del beskrives som en konsekvens af 1700-årenes grønne revolution. Menneskeheden synes således i dette tanke-system gennem befolkningsvækst og øget ressourceforbrug, som en anden Sisufos, uophørligt at bevæge sig mod nye grænser, hvor katastrofen hele tiden truer som en mulighed lige om hjørnet. Hermed indskriver Kjærgaard sig i en grundlæggende malthusiansk tankefigur, der særligt med befolkningsekspllosionen i den tredje verden og miljøbevægelsens fremvækst i de sidste årtier igen har fået vind i sejlene.³² Der tænkes her eksempelvis på *Grænser for vækst* fra 1972 og efterfølgeren *Hinsides grænser for vækst* fra 1992, hvor særligt den første gav genlyd i hele den vestlige verden og herhjemme blandt andet gav sig udslag i en af de sidste årtiers mest omdebatterede bøger, *Oprør fra midten*.³³

Opgør med den vestlige civilisation

Gennem sin malthusianske økokrise-model synes Kjærgaard at skrive sig ind i en ny historieopfattelse, der er under udvikling i disse år. På dansk udkom i 1992 Clive Pontings *En grøn verdenshistorie*, der ud fra et lignende teoretisk udgangspunkt forsøger at genskrive verdenshistorien. Her anskues mennesket fundamentalt som ødelægger. Dets aktiviteter har altid ødelagt naturen. Denne grundopfattelse nuanceres undervejs i hans beskrivelse af verdenshistorien, der kort kan resumeres som følgende. Oprindeligt bestod de menneskelige samfund af små grupper af samlere og jægere, der levede i lighed og fællesskab og kun behøvede at arbejde i meget begrænset

omfang, ligesom menneskets belastning af naturen endnu var begrænset. Men efterhånden som der blev flere mennesker, var jægernes meget ekstensive udnyttelse af naturen ikke tilstrækkelig. Det betød, at man gradvis gik over til landbrugsproduktion. Hermed blev menneskene fastboende. Dette lukkede, om man så må sige, slangen ind i paradiset i form af en øget vægt på personlig ejendom, hvorved ulighed og klassesdeling kom til at dominere samfundene. Fra da af gik samfundenes overskudsproduktion til at opbygge bureaukratier, understøtte de små eliter og dannelsen af byer. Samtidig betød landbruget, at hovedparten af menneskene blev pålagt en hidtil uset arbejdsbyrde, og at den menneskelige belastning af naturen blev øget voldsomt. Helt galt gik det dog først, da kapitalismen og efterfølgende industrialismen udviklede sig i den vestlige del af verden, hvor den medfølgende velstandsstigning betragtes som skabt hovedsagelig på grundlag af en uansvarlig rovdrift på naturressourcerne og udplyndring af den tredje verden.

Kjærgaards disputats synes at passe fint ind i denne forfaldshistorie med den moderne kapitalistiske, individualistiske samfundsmodel som den hidtil værste menneskelige organisationsform, og i et senere essay i *Samvirke* har han da også fremlagt et beslægtet syn på verdenshistorien.³⁴ Det kan derfor næppe heller overraske, at Kjærgaard i *Den Danske Revolution* stiller sig meget kritisk over for det selvejede, individuelle bondebrug – faktisk så kritisk, at det beskrives som ikke blot mere miljøskadeligt end et fællesskabsdrevet landbrug, men også mindre effektivt. I Kjærgaards begrebsverden betragtes den kapitalistiske individualisme som ineffektiv, idet kortsigtet, individuel grådighed forhindrer en rationel langsigtet drift. I stedet fremstår det gamle, feudale landsbyfællesskab som ideal. Det kunne reagere på

en truende økologisk krise, fordi man netop gennem fællesskabet kunne tøjle individuelle ekscesser. I forlængelse heraf beklages det, at landboreformerne skabte den moderne centralistiske stat til afløsning af den gamle, decentrale, feudale struktur, hvor landsbyfællesskabet og godsejerne i forening havde sikret solidariteten. Samtidig betød statsmagtens styrkede position en umyndiggørelse af de før så selvstændige landsbysamfund.³⁵

Fremhævelsen af decentrale fællesskaber som alternativ til vor tids bureaukratiske statsmagt og individuelle kapitalisme er ikke noget, Kjærgaard står alene med. Det synes at være et hyppigt forekommende element i økologisk inspireret tænkning. I Danmark er den ovennævnte *Oprør fra midten* vel nok et af de mest markante eksempler, hvor små, decentrale enheder, baseret på fælleseje, skal udgøre grundstammen i et nyt samfund. I kombination med fremhævelsen af de små fællesskaber synes der at optræde en længsel efter en nu svunden guldalder, hvor sådanne har eksisteret. Hos Ponting er det længslen efter fortidens jæger- og samlersamfund, og helt parallelt betegnes i *Oprør fra midten* de små stenaldersamfund og storfamilien som menneskets naturlige miljø, mens det er landsbyfællesskabet, der har overtaget denne position hos Kjærgaard – om end han også viser sympati for jæger- og samlerlivet i sit essay fra 1994.³⁶

En anden, nærmest idealtypisk udgave af dette tankesæt kan man finde i *Nature's Economy* skrevet af den amerikanske økohistoriker Donald Worster, hvis analyse af 1930'ernes sandstorme i USA allerede er nævnt. Worster synes at indtage en fremtrædende position blandt økohistorikere i den engelsksprogede verden, hvilket har givet sig udslag i en post som medredaktør på *Environmental History Review* og på Cambridge University

Press' økohistoriske bogserie *Studies in Environment and History*, hvor en hel række økohistoriske studier efterhånden har set dagens lys, således også i 1994 en engelsk udgave af Kjærgaards disputats. I 1992 gæstede Worster Danmark, hvor han holdt en række forelæsninger på forskningscentret Menneske og Natur under Odense Universitet. Disse forelæsninger foreligger nu som arbejdsrapporter fra centret.³⁷ Men tilbage til *Nature's Economy*, der oprindeligt udkom i 1977 på den yderligtgående amerikanske miljøorganisation Sierra Club's forlag og nu foreligger i en udgave fra den ovennævnte økohistoriske bogserie.³⁸ Bogen er et forsøg på at skrive en idehistorie for den økologiske videnskab. Men da denne videnskab er ret ny og udviklet ud fra forskellige discipliner som f.eks. naturhistorie, botanik og geografi, følges dens rødder tilbage til det 18. århundrede, og der gives portrætter af en lang række videnskabsmænd, bl.a. botanikeren Linnaeus, geograferne Alexander von Humboldt og Charles Lyell, Darwin og den danske botaniker Eugenius Warming. Den udgør en spændende, om end til tider lidt patetisk gennemgang af økologiens historie. I Worsters analyse anskues økologien som udspændt mellem to tanke-retninger, der på skift har domineret den. Den ene repræsenterer en kristen, naturfjendtlig, imperialistisk verdensopfattelse, der i sin moderne udgave er blevet udformet af bl.a. Francis Bacon og Descartes. I den reduceres naturen til livløs mekanik, som mennesket kan skalte og valte med efter forgodtbefindende. Resultatet heraf kender vi alle kun alt for godt: vores nuværende miljøkrise. Over for denne kristent cartesianske tanke, hvor mennesket ifølge Worster er ødelægger, stiller han en hedensk, arkadisk tradition med rødder i den antikke kultur, repræsenteret ved Vergils hyrdedigtning og i naturfolkenes verdensopfattelse. Den repræsen-

terer en holistisk, animistisk ide, der i ydmyg samhørighedsfølelse bøjer sig for naturens skønhed.

At opstillingen af en sådan, firkantet dikotomi snarere er drevet af et ideologisk projekt end af et forsøg på at forstå idehistorien, kan man let overbevise sig om. I sin iver efter at opstille to modsatrettede retninger ignorerer eller bortforklarer Worster en hel række væsentlige forhold. Hvordan passer f.eks. de retssager ved de middelalderlige kirke-domstole, hvor dyr optrådte som parter, ind i billedet af en i sin kerne naturfjendsk kristendom? Eller det faktum, at grundlæggeren af Worsters arkadiske naturopfattelse, Gilbert White, var præst?³⁹ Omvendt glemmer han i sin analyse af de antikke arkadier, at de var udtryk for en lille overklassens opfattelse af det gode liv og havde den forudsætning, at der var slaver til at udføre det grove arbejde, mens man selv nød livet i pinjetræernes skygge – næppe det harmoniske samfundsideal, som Worster mener at finde i den arkadiske tradition.⁴⁰ Dertil kommer det forhold, at antikkens naturopfattelse næppe kan reduceres til Worsters ydmyge harmoni. Samfundene baserede sig på agerbrug og opfattede dermed naturen i produktive termer. Utallige er de passager, hvor man eksempelvis finder Cicero lovprise udviklingen af menneskets færdigheder, så man kan tæmme den vilde natur og gøre den nyttig for menneskenes civilisation, eller hvor Plinius den Yngre glæder sig over en villas store produktion.⁴¹ Disse indvendinger vil dog næppe bekymre Worster i synderligt omfang. Det væsentlige for ham er at af-dække elementerne til en ny etik, som økologien kan gøre sig til tjener for, hvor mennesket ydmygt indtager sin plads i kosmos og lader naturens komplekse, men harmoniske systemer/samfund fungere som forbillede for samfundsindretningen.⁴² Af samme grund er der hele bogen igennem en

tendens til at nedtone de kaotiske elementer – disharmoniske, om man vil – som økologien har fundet i naturen.

Det skulle nu gerne fremgå, at det verdensbillede, meget af den nye, økologiske forskning præsenterer os for, fundamentalt set er udtryk for en nyrousseauisme, hvor det centrale er et opgør med den moderne vestlige civilisation, hvad enten den så forbindes med kristendom og cartesianisme, kapitalisme og industrialisering eller som hos Kjærgaard med en bureaukratisk statsmagt i kombination med en organisering af landbruget i overensstemmelse med liberalismens økonomiske teori. I forlængelse heraf gives der udtryk for en nostalgisk længsel efter forskellige førindustrielle samfund lige fra feudale dyrkningsfællesskaber til de tidligste jægersamfund. Det afgørende er her ikke den konkrete fremtoning, men forestillingen om en slags harmonisk idyl i kontrast til kapitalismens ødelæggende disharmoni og truede miljømæssige ragnarok.⁴³ En stemning, der, som antydnet ovenfor, kun alt for godt stemmer overens med tidsånden. Således har vi i de senere år musisk kunnet foretage *The Return to Innocence* sammen med gruppen Enigma og bagefter danse ind i biografen med Kevin Costners ulv. Alt i alt fremstår Kjærgaards disputats derfor mere som drevet af ønsket om at skrive en historisk legitimering af vor tids nye store religion end som en egentlig videnskabelig afhandling. Netop Thorkild Kjærgaard burde man kunne forvente, ville have været mere påpasselig i den henseende, idet han med sin artikel fra 1979 om *Gårdmandsline i dansk historieskrivning* har demonstreret en bevidsthed om sådanne problemstillinger.⁴⁴ Når det så er sagt, skal der dog gøres opmærksom på, at selv om Kjærgaards tese nok er villet, er den et imponerende og meget medrivende forsøg på at nytolke den behandlede periode. Derfor vil den for-

håbentlig gennem sin fornyende og intelligente opposition kunne inspirere forskningen omkring omformningen af Danmark til et moderne samfund.

Befolkningsvækst og samfundsudvikling

Jeg skal ikke her komme ind på de samfundsmæssige årsager til nutidens nostalgiske længsel efter en primitiv harmoni. Men for de videnskabelige forsøg på at bekræfte den, har udviklingen inden for specielt antropologien været af væsentlig betydning. Det vil man kunne få indtryk af gennem biologen Jesper Hoffmeyers *Samfundets naturhistorie* fra 1982.⁴⁵ Den udgør et tidligt, dansk forsøg på at indtænke naturdimensionen i den historiske udvikling og er desværre lidt vel præget af samtidens hede marxistiske debatklima. Det er synd, fordi den faktisk er et tankevækkende forsøg på at skabe en historisk materialisme til afløsning af den marxistiske udgave. Hertil tager han udgangspunkt i biologiens udvikling af økosystemmodellen, hvor det centrale er energistrømmen gennem systemet. Dette overfører han til historien, idet den anskues som menneskenes manipulation af en stadig større energistrøm. Det kombineres med en række antropologiske studier af stenalderens samfund, hvor navne som Marvin Harris, R.B. Lee, Marshall Sahlins og R.G. Wilkinson står centralt. De gjorde opmærksom på, at livet i fortidens jægersamfund under ingen omstændigheder var så mørkt, som man traditionelt har beskrevet det. Tværtimod kunne det snarere beskrives som en form for overflods- og fritidssamfund, hvor der altid var føde nok, og hvor den oven i købet var let at få fat i. Bagsiden af medaljen var, at man var tvunget til at gennemføre en ofte meget hård børnebegrænsning, der sikkert har inkluderet drab på nyfødte, for at opretholde

jægerlivsformen, der er præget af en meget ekstensiv udnyttelse af naturressourcerne og derfor kun kan bære en ganske lille befolkning. I denne optik bliver overgangen fra jægerlivsform til landbrug snarere en forringelse end et fremskridt. Efterhånden som befolkningen overstiger det antal, man kan forsørge gennem jagt, må man nødtvunget gå over til agerbrug, som kræver en noget større arbejdsindsats, men også kan forsørge flere.⁴⁶

Dette udbygges med Ester Boserups teser, som de blev fremsat i den banebrydende *The Conditions of Agricultural Growth* fra 1965.¹⁶⁷ På baggrund af et indgående kendskab til forholdene i u-landene, baseret både på førstehåndserfaringer og mængder af antropologiske studier fra især Afrika og Indien, fremsatte hun den tese, at vækst i agerbrugsproduktion betales med lavere udbytte pr. arbejdstime. I lighed med overgangen fra jæger til bonde kunne udviklingen inden for landbruget beskrives som en stadig mere intensiv udnyttelse af naturen, hvorfor jorden krævede en stadig grundigere behandling for at give et tilfredsstillende afkast. Derfor var befolkningsvækst, som øger behovet for mad, en betingelse for en landbrugsmæssig udvikling. Ingen vil arbejde hårdere for at få dækket deres behov, hvis de ikke behøver det.⁴⁸ På den baggrund opstiller Hoffmeyer den teori, at den historiske udvikling kan ses som en voksende befolknings flugt fra en stadig stigende nød. Udviklingen bliver altså en række nødløsninger, hvor prisen hver gang er hårdere arbejde og faldende levestandard. Slægtskabet med den ovenfor nævnte analyse af Ponting og med Kjærgaards essay i *Samvirke* skulle være tydeligt. Men denne nød kommer til udtryk i et samfund, og i takt med, at den sociale struktur bliver mere kompleks, må begrebet nuanceres, hvorfor Hoffmeyer indfører et begreb om social nød, der forekommer noget diffust.⁴⁹

Spørgsmålet er, om ikke en sådan forklaring, hvor drivkraften er ren nød, fungerer bedst for helt primitive samfund, mens begrebet bliver uhåndterligt, hvis det skal gøre rede for alt, når de sociale strukturer bliver mere komplekse. Lad mig illustrere med et eksempel: De fleste er i dag enige om, at en væsentlig drivkraft bag de danske landboreformer var ønsket om at udnytte en europæisk højkonjunkturs stigende kornpriser. Var udgangspunktet her alene nød, om end en væsentlig baggrund var en stadigt voksende europæisk befolkning? Jeg er ikke sikker på, det kan reduceres dertil.⁵⁰ Men vigtigere er det, at Boserups beskrivelse er langt mere nuanceret, end der her er givet udtryk for. Ofte vil den intensivering, der på kort sigt ser ud til at sænke arbejdets produktivitet, på lidt længere sigt kunne øge produktiviteten. Når der alligevel synes at skulle befolkningsvækst til at gennemtvinge en sådan produktionsomlægning, skyldes det, at de pågældende samfunds tids-horisont ikke er lang nok.⁵¹ Større vægt tillægger hun dog det forhold, at en intensivering ganske vist sænker produktiviteten pr. time, men som regel muliggør den en forøgelse af den årlige produktivitet. Faktisk er hovedsigtet med Boserups afhandling at gøre op med malthusianernes *dismal view* på mulighederne for reel økonomisk vækst. For hende er befolkningsvækst en forudsætning for rigdom: *In fact it is a valid generalization to say that in feudal economies the most prosperous periods are those when population is rising(...)* *In other words, population growth often seems to be the cause of prosperity, in sharp contrast to the causation(...), which was suggested by Malthus.*⁵²

Det her fremførte skal ikke ses som et forsøg på en reetablering af den enøjede, vestlige idé om det evige fremskridt. Den har antropologiens og Ester Boserups udfordrende resultater

én gang for alle undermineret. Spørgsmålet er, om den skal afløses af en lige så enøjede forfaldshistorie, som tiden i fremtidsangst synes at hunge efter. De ovenfor anførte forhold turde være nok til at påpege det tvivlsomme ved et sådant projekt. For god ordens skyld skal det dog tilføjes, at Hoffmeyer ikke selv springer på fremtidsangstens vogn; for ham implicerer nødbegrebet nødvendighed, og derfor afslutter han bogen med i den sidste del optimistisk at overveje mulighederne for at anvende udviklingen af computer- og bioteknikken til på længere sigt at afskaffe nøden og dermed nødvendigheden. Dermed lykkes det ham at nedtone (men næppe udrydde) ideen om et fald, hvorved Hoffmeyers bog fra den her behandlede synsvinkel kommer til at udgøre et mellemstandpunkt.

For en nuanceret historieskrivning

Undgår man den nostalgiske fælde, hvad Hoffmeyer altså delvis gør, opnår man den fordel ikke at løbe ind i en logik, hvis yderste konsekvens er at gøre udviklingen af mere komplekse civilisationer til noget i hovedsagen negativt. I hvert fald er baggrunden for menneskets succes ifølge den amerikanske økohistoriske pioner William McNeill udviklingen af en i forhold til andre dyr uforholdsmæssig stor hjerne og en deraf følgende evne til at frigøre sig fra instinktet og danne civilisation. McNeill, den mangeårige redaktør af *Journal of Modern History*, er særlig kendt for sin indsats inden for epidemihistorien, hvor hans *Plagues and Peoples* fra 1976 er blevet en klassiker. Det er imidlertid ikke den, men hans lille makrohistorie, sammensat af to forelæsninger, *The Human Condition. An Ecological and Historical View* fra 1980, det her skal dreje sig om.

Til at beskrive menneskets historie

fra den formodentlige begyndelse i Afrika indtil i dag etablerer han en model, der undgår en række af de her behandlede svagheder ved økohistorien. Ud fra en økosystem-metafor forsøges menneskehedens udvikling beskrevet som forløbende i konkurrence med mikro- og makroparasitter, hvor balancen er konstant fluktuerende. Mikroparasitplanet betegner det væld af livsformer, der konkurrerer med mennesket om dets fødeproduktion. Dvs. alt lige fra ukrudtsplanter i marken over skadedyr til sygdomme, og da både disse og fødeproduktionen eksisterer i nær sammenhæng med naturen i bred forstand, får naturgrundlaget også plads i modellen. Makroparasitplanet dækker over samfundenes sociale opdeling mellem f.eks. dem, der dyrker jorden, og dem, der nyder overskuddet. Historien foregår da som en stadig tilpasning mellem de forskellige niveauer. Denne tilpasning går ideelt set mod et ligevægtspunkt, symboliseret ved det tidspunkt, hvor vært og parasit har tilpasset sig hinanden, som når en sygdom bliver endemisk og ikke længere bryder ud i voldsomme epidemier. Børnesygdommene er et sådant eksempel. Samfundsmæssigt kan det lignedes ved kulminationen på en bestemt samfundstype. Det taler til fordel for McNeills model, at den ikke presser dette ligevægtsbillede for hårdt, men hele tiden har blik for de dynamiske elementer, så historien ikke bliver umulig at forklare. Ligevægtspunktet bliver da en idealtipe, hvor samfundet ville være endt, hvis der ikke lige var kommet dette eller hint forhold ind i billedet. McNeill forsøger derfor heller ikke at finde et ideelt, dvs. et stabilt og dermed nærmest problemfrit samfund i fortiden eller nutiden: *Humanity, in short, is not likely to run out of problems(...)Action and reaction within a complex ecological web will not cease(...)As long as these circumstances persist, stability will remain unattain-*

*able in human affairs.*⁵³ Dette fører dog ikke til en bekvem og kedelig neutralitet, men til en vilje til at holde balancen og få de svære gråtoner med.

Man kan måske nok finde udtrykket makroparasitter en smule søgt, men dets værdi ligger i, at McNeill markerer en principiel lighed mellem menneske-natur- og menneske-menneske-relationer. Disse forhold giver modellen en betydelig fleksibilitet, der tillader ham at lægge vægten på det partikulære – at gøre historien historisk. Dette moment understreges yderligere ved, at modellen kombineres med en komparativ analyse på civilisationsniveau. Der er derfor heller ikke noget forsøg på at reducere historien til udfoldelsen af ét bestemt princip, som f.eks. flugten fra nød, eller en bestemt cyklus, som Kjærgaards billede af en befolkning, der konstant bevæger sig mod nye økologiske kriser. Mens det således i McNeills forklaring var en overbefolkningskrise, måske som følge af klimaændringer eller overdreven jagt, der udløste overgangen fra jæger til agerbruger, så blev den vesteuropæiske kapitalisme skabt gennem en udvikling af handelen, strækkende sig over hele Europa og Asien, i kombination med det feudale Europas decentrale magtstruktur, dets magtpluralitet. Lidt forsimplet synes McNeills åbne og fleksible tilgang at tilbyde en løsning på det forsigtighedsproblem, som blev påpeget hos Kjærgaard i den indledende analyse. Der bliver ikke i samme grad noget færdigt verdensbillede, som partout skal klinkes. Dermed synes han at imødekomme de overvejelser, som Peter Christensen har fremsat, om ikke i økohistorien at søge en ny »prime mover«, men at bruge den som et heuristisk redskab.⁵⁴

Endelig synes McNeill at have fundet en løsning til at undgå den fælde, som f.eks. Worster og Ponting i berettiget bekymring over nutidens miljøkrise går i ved opgøret med cartesianis-

men. De ender i den modsatte grøft, når de betragter mennesket som ødelægger, hvis aktiviteter vurderes som stående i skarp modsætning til naturen. Men som påpeget af Luc Ferry er en sådan løsning udtryk for en lignende antropocentrisme, blot med et omvendt værdisæt.⁵⁵ McNeill derimod præsenterer et menneskesyn, hvor mennesket netop anskues som en skabning på lige fod med alt andet liv, og hvor dets gerninger derfor fundamentalt set også er en del af naturen. Dermed bliver naturens liv ikke noget, som står i skarp kontrast til menneskets.⁵⁶

Dette syn på mennesket får en overraskende og ikke særlig politisk korrekt konsekvens hos den af McNeill inspirerede økohistoriker Alfred W. Crosby, der i øvrigt er Donald Worsters medredaktør på serien *Studies in Environment and History*. I bogen *Ecological Imperialism. The Biological Expansion of Europe, 900-1900* fra 1986 udnytter han McNeills indsigter på det epidemiologiske område og kombinerer dem med geologiske, økologiske og sociale faktorer til at forklare, hvorfor europæerne endte med at befolke f.eks. Nordamerika og ikke i stort tal drog til Kina eller Centralafrika. Den overraskende konklusion er, at europæerne ganske vist var »Den nye Verden« teknologisk overlegne, men at hovedårsagen til deres succes var, at de havde udviklet sig til bedre end de indfødte at kunne befolke de tempererede områder uden for Europa og Asien, fordi den gamle verden var ældre og præget af stærkere konkurrence. Det skyldes, at da Amerika efter sidste istid blev afskåret fra resten af verden, var de tilstedeværende mennesker efterladt i en natur, der ikke i synderlig grad var tilpasset menneskene, og som derfor også bød på færre farer end den gamle verden. Det betød, at disse mennesker fik relativt frit spil. Da europæerne ankom, fandt de derfor økosystemer, hvor

mange nicher ikke var udnyttet på grund af de oprindelige beboeres voldsomme jagt. Disse nicher stod derfor åbne for europæiske planter, dyr og sygdomme. De sidste gjorde store indhug i den stedlige befolkning, mens de første på længere sigt gjorde de nye områder attraktive for europæerne. På den baggrund bliver f.eks. omdannelsen af den argentinske pampas ved spaniernes ankomst ikke en ødelæggelse, men en genopbyggelse af et svækket økosystem. Uden at savne forståelse for de første beboeres tragedie får denne synsvinkel ham til, formodentlig i uudtalt trods mod den udbredte romantisering af f.eks. indianerne, at formulere det provokerende synspunkt: *And it places the Amerindians, Aborigines, and Maori, on the one hand, and the European invaders, on the other, in a fresh and intellectually provocative relationship: not simply as adversaries, with the indigenes passive, the whites active, but as two waves of invaders of the same species, the first acting as the shock troops, clearing the way for the second wave, with its more complicated economies and greater numbers.*⁵⁷

Spørgsmålet er så, om historieforskningen skal gå med på vognen og skifte fra det gamle gårdmandsparadigme, hvis der overhovedet var et sådant, og gå over til Kjærgaards »økologi-linie« og derved deltage i forsøget på at skabe et historisk fundament for vor tids nye store historie – miljøbevægelsen. Det forekommer ikke i længden at være en frugtbar vej, som ovenstående gennemgang kan antyde. På den anden side skal der ikke her, i postmodernistisk opgivelse over de store historiers sammenbrud, argumenteres for en »værdifri« historieskrivning. En sådan må, så vidt jeg kan bedømme, enten føre til en gold, antikvarisk opremsning af data, hvor vi har opgivet at forklare den historiske udvikling, eller uforvarende forlede historikeren til en total subjek-

tivisme – et synspunkt, der har fundet en varm støtte i Henrik Stevnsborg⁵⁸ – hvor historien gøres til litteratur og dermed ad bagvejen de facto nærmer sig de store historier. Snarere burde man med det udgangspunkt, at noget er mere rigtigt end andet, besinde sig på den for alle historiske forklaringsforsøg nødvendige og uundgåelige subjektivitet. Det er historikeren, der stiller spørgsmålene til kilderne, og dér er der bestemt ikke noget i vejen med at udnytte samtidens erfaringer og forsøge at besvare de spørgsmål, der trænger sig på. Med den nu afdøde Cambridge-historiker Moses Finley kan det formuleres: *Hindsight is an essential tool of the historian*, men i den forstand, at *subsequent experience makes possible, and stimulates, a reappraisal of older institutions within their own time and their own context*.⁵⁹ Problemet opstår, når historien skal spændes så hårdt for den ideologiske vogn, at villigheden til at korrigere udgangspunktet gennem vekselvirkning med kildematerialet går fløjten. Med andre ord: I stedet for gennem de store historier at ville belære historien om, hvordan vi ønsker, den skulle være, må vi være villige til at lade vores forudfattede meninger korrigere af mødet med kilderne. Hvem ved, måske kunne det hænde, at vores verdensbillede og selvforståelse ligefrem ville blive udvidet og nuanceret, i stedet for blot trygt at blive bekræftet? På det felt forekommer det mig, at McNeills »linie« har mere at tilbyde, uden derfor at give afkald på at besvare væsentlige spørgsmål!

Noter:

1. Jvf. den såkaldte historikerfejde i *Weekendavisen*. Bøger 25. sept.-1. okt. 1992 og de følgende numre.
2. Thorkild Kjærgaard: *Den Danske Revolution*, 1991, s. 15-31.

3. Sst. s. 33-227. For citatet se s. 203.
4. Bent Aaby: Den økologiske baggrund for bogen »Den danske Revolution 1500-1800« – en opposition, *Fortid og Nutid* 1992, s. 24 og 27.
5. Kjærgaard: *Revolution* (se note 2), s. 25.
6. Aaby: Den økologiske baggrund (se note 4), s. 25-26.
7. Kjærgaard: *Revolution* (se note 2), s. 126-134. Her skelnes mellem et progressivt østvendt og et tilbagestående vestvendt Danmark.
8. Aaby: Den økologiske baggrund (se note 4) og S.P. Jensen: Agroøkologi og landbrugsudvikling i det 18. og 19. århundrede, *Bol og By* 1987, f.eks. s. 92 for manglende udpining. Se desuden Donald Worster: *Dust Bowl*, 1979, s. 66-79, om de ekstreme klimatiske forhold i de »Dust Bowl«-berørte områder af USA.
9. S.P. Jensen: Agroøkologi (se note 8), s. 88-89, og Sofus Christiansen: Revolutionen, der blev borte, *Fortid og Nutid* 1992, s. 31. Kjærgaard: *Revolution* (se note 2), s. 164 og 171, nævner Den Lille Istid.
10. Se Kjærgaard: *Revolution* (se note 2), s. 25, og S.P. Jensen: Agroøkologi (se note 8), s. 96-98.
11. Steen Busck: En modelbyggers problemer, *Fortid og Nutid* 1992, s. 52-53. Dokumentationsproblemet hænger i høj grad sammen med, at afhandlingens emne befinder sig i førststatistisk tid, hvorved det bliver meget vanskeligt at komme med alt for klare udmeldinger.
12. Ole Feldbæk: Anmeldelse af Thorkild Kjærgaard: *Den Danske Revolution*, 1991, *Historisk Tidsskrift* 1992, s. 118.
13. S.P. Jensen: Mennesket, naturen og »landboreformerne«, *Bol og By* 1991, s. 12-16, med en gennemgang af befolkningsvæksten fra 1700 til 1900. Dette forhold påpegedes også under disputatsforsvaret. Karl-Erik Frandsen: Økologisk krise og grøn revolution, *Fortid og Nutid* 1992, s. 17-18. For Kjærgaards befolkningsstørrelse, se Kjærgaard: *Revolution* (se note 2), s. 18 og 21.
14. Jvf. Ole Feldbæk: Historikerne og landboreformerne. Traditioner og problemer, *Historisk Tidsskrift* 1989; og Birgit Løgstrup: Tese eller ej – Fagoverskridende disputats om den danske revolution 1500-1800, *Fortid og Nutid* 1992, s. 38.
15. Kjærgaard: *Revolution* (se note 2), s. 74. Se i øvrigt s. 269-270 for principperne bag kløverkortlægningen.
16. Sst. s. 81.
17. Således f.eks. Feldbæk: Anmeldelse (se note 12), s. 111, og Frandsen: Økologisk krise (se note 13) anfægtede heller ikke kløverens betydning, kun dens forhold til udskiftningen. Jvf. også Jens Holmgaard: Et par kontrarevolutionære kommentarer til en revolution

- nær bog, *Fortid og Nutid* 1992, s. 46, der accepterer den økologiske revolution, men i øvrigt ser den som et resultat af udskiftningen.
18. Se bl.a. Ole Feldbæk: *Danmarks økonomiske historie 1500-1840*, 1993, s. 170, og S.P. Jensen: *Mennesket* (se note 13), s. 42-48.
 19. Kjærgaard: *Revolution* (se note 2), s. 84-85 angående kløverkrisen.
 20. Kløverbelæggene for bondebrugene i Vejle Amt giver ved en sammenligning med udskiftningsåret i *Trap*, 5. udg., at 18 var udskiftede, 1 var ikke udskiftet og ved tre er udskiftningsåret ikke oplyst. Se også Frandsen: *Økologisk krise* (se note 13), s. 22-23.
 21. Kjærgaard: *Revolution* (se note 2) forklarer udskiftningerne på s. 146-151 og 198-199. Se desuden Birgit Løgstrup: *Landsbyfællesskabet i det 18. århundrede, Bol og By* 1986. Det kan undre, at Løgstrups studie ikke er slået igennem hverken hos Dombernowsky i Claus Bjørn, red.: *Det danske landbrugs historie 2*, 1988, eller Feldbæk: *Danmarks økonomiske* (se note 18).
 22. Kjærgaard: *Revolution* (se note 2), s. 198-199. Feldbæk: *Anmeldelse* (se note 12), s. 100.
 23. Feldbæk: *Danmarks økonomiske* (se note 18) s. 112; Sigurd Jensen: *Fra patriarkalisme til pengeøkonomi*, 1950, s. 81.
 24. Feldbæk: *Anmeldelse* (se note 12), s. 101-102.
 25. Citeret efter Kjærgaard: *Revolution* (se note 2), s. 4.
 26. Det kan i øvrigt undre, at denne ledende idé, at dømme efter *Fortid og Nutid* 1992, der bragte opponenterne indlæg ved disputatsforsvaret, ikke blev genstand for den helt store diskussion. Kun Steen Busck forsøgte for alvor gennem nogle overordnede betragtninger om modelbyggerens problemer at bringe den dimension ind i debatten.
 27. Kjærgaard: *Revolution* (se note 2), s. 126.
 28. Sst. s. 176-178.
 29. Økokrisemodellen er egentlig essensen af Kjærgaards værk (se note 2), men udtrykkes klart s. 224-226. Om fraværet af en økologisk krise i middelalderen se Nils Hybel: *En økohistorisk tolkning af dansk middelalder, Fortid og Nutid* 1993, s. 30-37.
 30. Busck: *En modelbygger* (se note 11), s. 52.
 31. Ole Høiris: *Forholdet mellem samfund og natur i antropologiens teoriehistorie* (Arbejds-papir nr. 11, Center for Kulturforskning), 1994, f.eks. s. 27-29, om possibilisme i nyere økologisk teori. En lignende tankegang finder man hos historikeren J.C. Malin, fra hvem Kjærgaard i sit forord vedkender sig inspiration. Se J.C. Malin: *History and Ecology. Studies of the Grassland*, 1984, udg. Robert P. Swierenga, s. xx (udgiverens forord).
 32. Kjærgaard synes således at forbinde en økologisk possibilisme med de mere pessimistiske (men i øvrigt beslægtede) økosystemteorier, som hersker i dag, og hvori krisen dominerer. Om dette se Høiris: *Forholdet mellem samfund og natur* (se note 31), s. 30-35.
 33. Donella Meadows, Dennis Meadows: *Grænser for vækst*, 1972, og samme: *Hinsides grænser for vækst*, 1993. Niels I. Meyer, K. Helveg Petersen, og Villy Sørensen: *Oprør fra midten*, 1978.
 34. Thorkild Kjærgaard: *Arbejdets velsignelse – eller?*, *Samvirke* 6/7, 1994, s. 80-83.
 35. Kjærgaard: *Revolution* (se note 2), bl.a. s. 195-203 og s. 220-224. Den ekstremt kritiske indstilling til det individuelt kapitalistiske bondebrug ses også i andre økohistoriske fremstillinger, f.eks. i Worster: *Dust Bowl* (se note 8), som Kjærgaard i disputatsens forord vedkender sig inspiration fra. Endvidere kan nævnes Meyer, Petersen og Sørensen: *Oprør* (se note 33), s. 32-35, for kapitalismen som uøkonomisk.
 36. Meyer, Petersen og Sørensen: *Oprør* (se note 33), s. 80 og 89. I Wes Jackson: *New Roots for Agriculture*, 1985, hvis forfatter nævnes som inspirator af Kjærgaard i forordet til disputatsen, har det decentrale element også plads i opstillingen af en utopi for et nyt, bæredygtigt landbrug. Ligeledes beskrives den private ejendomsret som reduceret, idet den er underlagt regulering ved fællesskabet, s. 119-22. Jvf. også Worster: *Dust Bowl* (se note 8), s. 80, hvor indianerne fremhæves.
 37. Donald Worster: *Environmental History. An introduction* (Menneske og Natur, Arbejds-papir 11), 1993, og *Chaos and Equilibrium in the Science of Ecology* (Menneske og Natur, Arbejds-papir 17), 1993. I det første arbejds-papir præsenteres den økologiske historieskrivning som et middel til at mindske den af C.P. Snow beskrevne kløft mellem naturvidenskaberne og humanvidenskaberne. I det andet skildres den nyeste udvikling inden for den videnskabelige økologi, som kritiseres for ikke i tilstrækkelig grad at have fornemmelse for naturen og for nutidens økologiske krise.
 38. Donald Worster: *Nature's Economy* (Studies in Environment and History), 1985.
 39. Om middelalderlige dyreressager, se Luc Ferry: *Den nye økologiske orden*, 1994, s. 9-18. Worster: *Nature's* (se note 38), s. 28, forsøger lidt søgt og meget lidt overbevisende at bortforklare Whites stilling som præst med, at han ikke var rigtig kristen, når det kom til stykket.
 40. Om de antikke utopier og arkadier, se Moses Finley: *Utopianism Ancient and Modern*, i Moses Finley: *The Use and Abuse of History*, 1975, særligt s. 187-190.

41. Om antikkens produktive naturideal, herunder Plinius den Yngre, se Nicholas Purcell's analyse s. 151-179 i T. J. Cornell & K. Lomas (red.): *Urban Society in Roman Italy*, 1995. Om Cicero, se hans *De Officiis*, II, s. 9-15.
42. Eksemplerne er legio, men f.eks. Worster: *Nature's* (se note 38), s. 240-241 og 337-346. Senere synes han måske også at have erkendt, at den noget firkantede brug af etiketter i *Nature's Economy* var lige lovlig forenklet. Se således Donald Worster, red.: *The Ends of the Earth*, 1988, s. 303. Men det har ikke ændret essensen af hans syn, jvf. f.eks. Worster: *Environmental History* (se note 37) samt i øvrigt det samme kapitel, hvori han fremsætter sin indrømmelse.
43. Se i øvrigt F. Fukuyama: *The End of History and the Last Man*, 1992, s. 82-88, hvor han klart påviser miljøbevægelsens grundlæggende opgør med moderniteten med udgangspunkt i Rousseau og en bagudrettet længsel. For de mest yderligtgående fører det til et ønske om en drastisk reduktion af menneskeheden, så den ikke længere vil være en trussel for jorden. Sst. s. 298. Endvidere kan henvises til Per Stig Møller: *Kurs mod katastrofer*, 1993, der sammenfatter bevægelsen under begrebet katastrofisme. Herudover Ferry: *Den nye* (se note 39), der behandler problemstillingen filosofisk og samler det her beskrevne verdensbillede under termen »Deep Ecology«.
44. Thorkild Kjærgaard: Gårdmandslinien i dansk historieskrivning, *Fortid og Nutid* 28, 1979-1980, s. 178-191.
45. Jesper Hoffmeyer: *Samfundets naturhistorie*, 1982 (2. udg. 1985).
46. Sst. s. 88-93, også for det følgende. De antropologiske studier er bl.a. Marvin Harris: *Cannibals and Kings. The Origins of Culture*, 1977; R.B. Lee: What hunters do for a living, or how to make out on scarce resources, *Man the Hunter*, red. R.B. Lee og I. De Vore, 1968; Marshall Sahlins: *Stone Age Economics*, 1972; og R.G. Wilkinson: *Poverty and Progress*, 1973.
47. Ester Boserup: *The Conditions of Agricultural Growth. The Economics of Agrarian Change under Population Pressure*, 1965.
48. Man kan undre sig over, at Kjærgaard ikke inddrager Boserups analyser i forbindelse med den teknologiske udvikling, når han dog benytter dem i diskussionen af den stigende arbejdsbyrde. Måske skyldes det, at Boserups opfattelse betinger et langt lysere syn på menneskets evne til at udnytte naturressourcerne. Hendes forklaring er ganske enkelt ikke økokrise-venlig nok.
49. Hoffmeyer: *Samfundets* (se note 45), s. 145.
50. Boserup gør selv i *Fortid og Nutid* 1992, s. 55, i sin kommentar til Kjærgaards disputats opmærksom på det europæiske markeds betydning for udviklingen i Danmark.
51. Boserup: *The Conditions* (se note 47), s. 75-76, sml. s. 72-73. Dette element synes hun senere at have tillagt større betydning, jvf. Boserups bidrag *Environment, Population, and Technology in Primitive Societies*, til Donald Worster, red.: *The Ends of the Earth*, 1988. Denne artikelsamling er en udmærket introduktion til økohistorie, idet den gennem en hel række konkrete studier giver en bred vifte af indgange til disciplinen.
52. Boserup: *The Conditions* (se note 47) s. 98, desuden s. 70-76.
53. William McNeill: *The Human Condition*, 1980, s. 74.
54. Peter Christensen: *Historie og Økologi, Historie*, ny rk. 19, s. 501-507.
55. Ferry: *Den nye økologiske* (se note 39), s. 189. Dette gælder næppe Kjærgaard; således priser han det kulturlandskab, som blev den grønne revolutions resultat. Kjærgaard: *Revolution* (se note 2), s. 126-129.
56. Jvf. McNeill: *The Human Condition* (se note 53), s. 74: (...) *finding a certain enlargement of the spirit in recognizing my own and all humanity's kinship with other forms of life, while also admiring the manner in which social interactions, symbolic meanings, and human intelligence have allowed an otherwise unimpressive species to transform the conditions of life over and over again(...)*, i kontrast til Worster: *Environmental History* (se note 37), s. 240: *The charge could indeed be made that Clements segregated modern man from nature(...)* *But in a more positive light, climax ecology held fresh the memory of a world by which civilization could be measured.*
57. Alfred W. Crosby: *Ecological Imperialism. The Biological Expansion of Europe, 900-1900*, 1986, s. 280.
58. Jvf. *Weekendavisen*, Bøger 25. sept. – 1. okt. 1992 og de følgende numre (den såkaldte Historikerfejde). Se endvidere Hans Hauges artikel i den *Jyske Historiker* 50, 1990. Der synes i øvrigt at være en moderation på vej af denne alting-flyder-idé. Således Umberto Eco, der forsøger at finde en mellemvej mellem de åbne tolkninger og én bestemt, autoritativ ved at gøre opmærksom på, at ikke alle tolkninger er mulige. Se Umberto Eco: *Interpretation and overinterpretation*, 1992.
59. Moses Finley: *Ancient History. Evidence and Models*, 1985, s. 3.

Om anmeldelser og anmelderes ansvar

Steffen Elmer Jørgensen

Fortid og Nutid oktober 1995, s. 251-254.

Med udgangspunkt i en anmeldelse i *Fortid og Nutid* af Jette Mackintoshs *Danskere i Midtvesten* præciserer Steffen Elmer Jørgensen anmeldernes ansvar og forpligtelser.

Steffen Elmer Jørgensen, f. 1953, cand.mag., Ph.D. fra European University Institute, Firenze. Forskningsstipendiat for Dansk Vejhistorisk Selskab på projekt om de danske hovedlandeveje og motorvejes historie fra 1761 til 1993.

I *Fortid og Nutid* 1995, side 73, anmelder Holger Dyrbye i en kortere anmeldelse (på ca. $\frac{3}{4}$ side) Jette Mackintoshs Ph.D.-afhandling *Danskere i Midtvesten. Elk Horn-Kimballton bosættelsen 1870-1925*, der udkom på Akademisk Forlag i 1993. Dyrbye efterlader her, uden i øvrigt at give et blot summarisk referat af bogens indhold og bærende teser, det indtryk, at der er tale om en tungt skrevet, dårligt formidlet bog, baseret på kvantitativ analyse af det største danske immigrantsettlement i USA. Skal man tro Dyrbye, er der intet nyt i bogen, kun prøvning af gammelkendte antagelser, og slet ingen placering af settlementet i forhold til den øvrige danske bosættelse i USA.

Jeg finder det skammeligt, at en overfladisk anmeldelse med en småsur holdning og nogle få, ikke uddybende almindeligheder kan nedgøre en forfatters langvarige, omhyggelige arbejde på, hvad der efter min mening er ikke så lidt af et pionerarbejde. Der kan være grund til at appellere til både anmeldere og anmeldelsesredaktører om at holde en acceptabel standard. Og det også i de korte anmeldelser, som det sikkert undertiden kan være svært at finde anmeldere til med den brede vifte af fagtidsskrifter, dansk historie efterhånden kan fremvise. Læserne kan ikke være tjent med mangelfuld

forbrugeroplysning. Og de anmeldte må have krav på en rimelig behandling.

Det kan være urimeligt kun at fokusere på Dyrbye, for han er ikke den eneste, der synder på denne måde. Til anmeldernes forsvar skal det siges, at man i en kortere anmeldelse kan tvinges til at vælge mellem enten en række principielle betragtninger over bogen og dens genre – eller et kortere referat med en kun nødtørftig vurdering af bogen. Alligevel vil jeg mene, at har man ikke tid eller ressourcer til at gå i dybden med bogen – eller er man ikke meget bekendt med det felt, den behandler – så gør man klogt i at give et forbrugeroplysende referat og undlade en nedsabling. Vender en anmelder tommelfingeren nedad, bør vedkommende argumentere sin sag. Det må være ret og rimeligt.

Efter min mening bør en anmeldelse bestå af følgende elementer:

- 1: Et forbrugeroplysende, kort referat af bogens indhold, disposition og bærende teser.
- 2: En placering af bogen i dansk og eventuelt international forskningssammenhæng.
- 3: En påvisning af eventuelle fejl og mangler.
- 4: En kvalificeret og argumenteret

vurdering af bogen – under hensyn-
tagen til dens målpublikum.

- 5: Eventuelt nogle principielle overve-
jelser om bogens form og genre, ak-
tualitet m.v.

Dyrbyes anmeldelse forekommer ikke
at opfylde noget af disse punkter til-
fredsstillende. Dyrbye har skrevet spe-
ciale og en lille artikel om danske im-
migranternes assimilation i Pottawatta-
mie County, Iowa (nær Elk Horn-Kim-
ballton!). Han burde altså være et op-
lagt valg som anmelder af Jette
Mackintoshs bog.

Dyrbye begynder med pkt. 2 i oven-
stående liste, bogens forskningskon-
tekst. Dansk udvandringsforskning
skildres som hidtil baseret på kvanti-
tativ udforskning af push-faktorer på
dansk grund. Hvad med udvandrebre-
ve, de ikke helt få studier i dansk-ame-
rikansk kirke- og højskoleliv eller Erik
Helmer Pedersens tobinds oversigts-
værk, der udkom på Politikens Forlag
midt i 1980'erne?¹ Og var nu disse
kvantitative studier egentlig så man-
ge? Mange af dem forblev upublicerede
specialer. Måske har Dyrbye nok så
meget den svenske Uppsalaskoles
mange cliometriske udvandringshisto-
riske studier i tankerne?

Et egentligt indholdsreferat, endsige
en redegørelse for centrale teser i
Mackintoshs bog har Dyrbye ikke. Ud
over at oplyse os om, at der er tale om
det største danske immigrantsettle-
ment i USA, der delte sig i det indre-
missionske Elk Horn og det grundtvi-
gianske Kimballton. Der gives Jette
Mackintosh den rimelige anerkendelse,
at hun har udført et enormt arbejde
med at oparbejde det kvantitative ma-
teriale. Ellers lader anmelderen os vide,
at der ikke er meget nyt eller bane-
brydende i bogen. Han bliver ikke over-
rasket over, at indremissionske kvin-
der fødte flere børn end de grundtvi-
gianske. Hvorfor ikke? Måske kender
Dyrbye nogle studier på dette område?

Jeg gør det ikke. Og problemstillingen
er dog spændende. Det kan ikke over-
raske, at de ejendomsbesiddere, der
havde størst indtægt, var mest bofaste,
mener Dyrbye. Nej, for så vidt ikke!
Overraskende er dog, at så mange fak-
tisk flyttede. Og selv om lignende stu-
dier har påvist det samme, er det
næsten en pligt i et kvantitativt settle-
ment-studie at undersøge netop bofast-
heden. Den taler netop om stabiliteten
i småsamfundet, og den vil være et vig-
tigt element i sammenligningen med
andre danske settlements, når engang
andre følger dette studie op. Derfor
forekommer Dyrbyes indvending irre-
levant.

Dyrbye kan have ret i, at Mackin-
tosh i højere grad kunne have diskute-
ret sit områdes placering i det samlede
danske bosættelsesmønster i USA.
Men et sted skal der jo begynde, og
her er gjort en god start. Det er urime-
ligt at forlange, at denne bog skulle
dække det samlede danske mønster,
selv om Elk Horn-Kimballton er blevet
lidt af en »Iland, intire of it selfe«. Og
der er jo ingen andre lignende, grundige
studier i danske præriesettlements.

Endelig går en indvending på for-
midlingen. Rigtignok virker indbin-
ding og typografi ikke meget indbyden-
de, hvad der vel må lægges forlaget til
last. Men det må vel stadig være rime-
ligt at udgive dybdeborende, videnska-
belige studier, hvor læseren må mobili-
sere et minimum af indlevelse og for-
ståelse for at følge med. Formidling er
vigtig, men det skal ikke hindre en fag-
lig debat i videnskabelig terminologi.
Og i øvrigt har jeg vanskeligt ved at se,
at Mackintosh forsynder sig ved nogen
svært tilgængelig skrivestil. Om igen,
Hr. Anmelder. Læs bøgerne ordentligt
– og vær måske selv med til siden at
formidle disse resultater i en mere po-
pulær form.

Den største fejl ved anmeldelsen er,
at den kun strejfer et par centrale teser,
som den afviser med en nonchalant

gestus. Jeg har selv anmeldt bogen til et kommende nummer af *Scandinavian Economic History Review* og skal her kun referere nogle få synspunkter derfra. Jeg vil henvise til, at Jette Mackintosh har fået optaget artikler i to ansete amerikanske fagtidsskrifter, i *Agricultural History* en artikel om etnisk landbrug og i *Journal of Historical Geography* en anden om danskernes demografiske profil i Elk Horn-Kimballton.² Det har hun kun, fordi kvaliteten af hendes empiriske arbejde og de konklusioner, hun drager deraf, kan bidrage med noget nyt til den amerikanske forskningsdebat på dette felt.

Kvaliteterne i Jette Mackintoshs arbejde er for det første, at hun systematisk har oparbejdet data fra amerikanske folketællinger og landbrugsstatistik for alle danske i de to counties i Iowa, Shelby og Audubon. Her får vi for første gang en solid database for et helt, stort dansk settlement. Herigenem kan det vises, at der opstod en markant forskel på landbruget i de to samfund rundt om og i de to byer. Populært sagt var Kimballtons grundtvigianske farmere de dygtigste, rigeste og mest produktive. Der viser sig en demografisk profil med mange børn og få gamle. Farmergruppen udviste en ret stor bofasthed over en tiårsperiode, medens andre socialgrupper typisk nok var mindre etablerede og udviste stor mobilitet. Og som nævnt fik altså indremissionske kvinder i Elk Horn by gennemsnitligt flere børn end deres grundtvigianske nabosøstre i Kimballton. I sammenligning med andre etniske farmere i de to counties havde danskerne relativt set de mindste farme, en tendens til at holde mere kvæg end andre og et stort arealudbytte. Fornuftigt nok mener Jette Mackintosh, at danskerne kom med en god landbrugsuddannelse hjemmefra, men jeg vil derimod tvivle på, at hun derudfra kan konkludere, at der var tale om et særligt dansk, etnisk landbrug, define-

ret netop ved, at det hentede et større udbytte ud af hver arealenhed end andre etniske grupper.

Ligeledes har jeg betvivlet, at man uden videre kan bruge Kimballtons økonomiske forspring som tegn på, at det befolkedes af unge, danske grundtvigianske gårdmandsbørn med en bedre uddannelsesbaggrund end Elk Horns indremissionske unge med en lavere social baggrund. Det empiriske materiale er behandlet uhyre kompetent, medens derimod tolkningerne af det nogle steder kalder på indvendinger. Men Mackintosh har sine meningers mod. Hun giver klare tolkninger. Dem kan man så købe eller afvise. Den måde, Dyrbye afviser dem på, er uargumenteret og uretfærdig.

Anmeldere skal være kritiske, men kun kritisere ved hjælp af gode modargumenter. En anmelder har et ansvar for, at læserne ikke bibringes et fejlagtigt indtryk af den behandlede bog. Negativ omtale kan koste læsere og efterlader let et hastigt tilegnet indtryk hos potentielt interesserede, der får dem til at fravælge bogen til fordel for andre. Det ville være synd for Jette Mackintosh og for alle, der er interesseret i den danske oversøiske udvandring.

Noter:

1. Vedr. udvandrerbreve: Karl Larsen: *De, der tog hjemmefra* 1-4, 1912-14; M. Hjordt Hansen m.fl.: *Brev fra Amerika. Danske udvandrerbreve 1874-1921*, 1981; Frederic Hale: *Danes in North America*, Seattle 1984; Benedicte Mahler: *Cathrine og Valdemar, et udvandrerpars skæbne skildret gennem breve*, 1975; Anne Lisbeth Olsen og Niels Peter Stilling: *Et nyt Liv. Den danske udvandring til Nordamerika i billeder og breve*, 1985 (revideret engelsk udgave: *A New Life. Danish emigration to North America as described by the emigrants themselves in letters 1842-1946*, 1994); Niels Peter Stilling: *Letters from America. The Emigrant Letter – An Emigration Stimulus, Danish Emigration to the U.S.A.*, udg. B.Fl. Larsen og H.Bender, (Udvandrerhistoriske Studier 4), 1992. – Vedr. dansk-amerikan-

ske kirker og højskoler f.eks. Enok Mortensen: *The Danish Lutheran Church in America. The History and Heritage of the American Evangelical Lutheran Church*, Philadelphia 1967 (Kirkehistoriske Studier 25); samme: *Schools for Life. A Danish-American Experiment in Adult Education*, Danish-American Heritage Society 1977; Paul C. Nyholm: *The Americanization of the Danish Lutheran Churches in America*, Minneapolis 1963 (Kirkehistoriske Skrifter 16); Henrik Bredmose Simonsen: *Kampen om danskheden. Tro og*

nationalitet i de danske kirkesamfund i Amerika, 1990. I øvrigt: Erik Helmer Pedersen: *Drømmen om Amerika*, 1985; Samme: *Pionererne*, 1986.

2. Jette Mackintosh: *Ethnic Patterns in Danish Immigrant Agriculture. A Study of Audubon and Shelby counties, Iowa*, *Agricultural History* 64, 1990; Jette Mackintosh: *Migration and Mobility among Danish Settlers in Southwest Iowa*, *Journal of Geographical History*, Spring 1991.

Anmeldelser

Lokalhistoriens mangfoldighed belyst ved fire nye lokalhistoriske fremstillinger

Svend Esbech: Ølstykke – til alle tider – Ølstykke Kommune 1994. 127 s.

Henrik Gjøde Nielsen: Blot Brudstykker. Historisk strejftog i Hals Kommune. Hals Kommune 1994. 112 s.

Lene Dige: Dronninglund i 1700-tallet. Nord-Press 1994. 153 s.

Inger Kjær Jansen og beboere fra Ullerup: Til Ullerup. Landsbyliv og bygningsregistrant. Tårnby Kommunes Lokalhistoriske Samling 1994. 179 s.

Lokalhistorie er langt fra noget entydigt begreb, og spørgsmålet *Hvor går lokalhistorien hen?* var da også hovedemnet på det fælles møde, som Dansk Historisk Fællesråd og Dansk Lokalhistorisk Forening afholdt i april 1995. Hvor forskellige veje, dansk lokalhistorie betræder, skal i det følgende illustreres med fire helt nye lokalhistoriske fremstillinger, der egentlig ikke har mere til fælles, end at de hver for sig behandler et afgrænset geografisk områdes historie. Jeg skal nok vogte mig for at give de enkelte bøger karakterer, men på den anden side kan jeg heller ikke skjule, at der er nogle former for lokalhistorie, jeg synes bedre om end andre.

Ølstykke, der er en stationsby mellem København og Frederikssund, har oplevet en voldsom ekspansion med hensyn til bebyggelse og befolkning siden 1960, og der er givetvis både hos de mange tilflyttere og hos de relativt få indfødte behov for viden og oplysning om deres bys historie. Det er egentlig mærkeligt, at der aldrig tidligere er skrevet noget sammenhængende om Ølstykkes historie, og det er da glædeligt, at Svend Esbech, der er stadsbibliotekar på Frederiksberg, har påtaget sig opgaven at skrive en samlet fremstilling af Ølstykkes historie lige fra de ældste tider og indtil ca. 1960.

Svend Esbech har forstået opgaven helt bogstaveligt og begynder derfor med istiden! Desværre har forfatteren kun 119 sider til sin rådighed, så han har jo måttet træffe nogle ganske svære valg og har måttet udelade mere, end der kunne komme med i bogen. Det er naturligvis vigtigt at kende de naturgeografiske forudsæt-

ninger for en egns historie, men når man som her kun kan bruge et par sider på formålet, så bliver resultatet derefter. Det er da også vigtigt at få oldtidens historie belyst, men det er bemærkelsesværdigt, at Svend Esbech har valgt at give omfattende uddrag af pastor K.E. Møhls *Historisk Antiquarisk Beskrivelse* fra 1836 (!) om sognets siden da for en stor del forsvundne gravhøje, hvorimod der ikke ofres en linie på bebyggelseshistorien.

Gennemgangen af middelalderen i Ølstykke indskrænker sig til en skildring af slaget ved Værebros (1133) og dets forhistorie, lidt om ejendomsforholdene og noget mere om kirkens historie. Landboforholdene behandles ret udførligt, men det er tydeligvis ikke Svend Esbechs stærke side, hvilket følgende citater afslører: *Fæstevæsenet indledtes for først at ophøre endeligt ved stavnbandets ophævelse 1788* (side 34), og *Hver gård fik ved lodtrækning en lod af hver vang* (side 55). Begge udsagn er forkerte i enhver henseende.

Forfatteren bliver langt bedre, da han når til kapitlerne om Ølstykke i 1800- og 1900-årene, hvor han er fortrolig med stoffet, og hvor en række gode fotografier kan støtte teksten, så det ender med at blive en ganske god bog. Dog kunne man godt have forventet af en stadsbibliotekar, at bogen havde været forsynet med kildehenvisninger og en litteraturfortegnelse.

Hals er det sydøstlige hjørne af Vendsyssel ved Limfjordens udmunding i Kattegat. Området har altid haft en vigtig strategisk placering, hvorfor der har været befæstningsanlæg på stedet lige fra 1656 til 1945. Henrik Gjøde Nielsen har bevidst afstået fra at skrive historien om Hals kommune i dens helhed. Til gengæld er det måske overdrevent beskedent, når han kalder bogen *Blot Brudstykker*, for han bestræber sig på at fortælle *de gode historier*, og med dette mener han såvel de meget typiske som de helt specielle begivenheder, og ydermere spreder han historierne ud over de enkelte sogne og bebyggelser, som fra 1970 har udgjort Hals kommune.

Forfatteren forstår faktisk at fortælle 'gode historier'. Rystende (men yderst karakteristisk for tiden) er således beretningen om Lange Maren fra Øster Hassing, der blev dømt som heks i 1620 og lovformelig brændt på Kær herreds ting i Hammer Bakker. Derfra er der naturligvis et spring til beretningen om den *mageløse mergel* og dens betydning for den økonomiske og sociale udvikling i 1800-tallet, men det er faktisk også en 'god historie'.

Bedst af historierne synes jeg som anmelder, nu alligevel er beretningen om, hvordan 2. verdenskrig i Europa faktisk først sluttede i Hals den 17. maj 1945, mens alle andre forlængst var færdige med at fejre befrielsen. Det var nemlig først denne dato, at der kunne fremskaffes en engelsk officer af passende rang, til hvem den tyske kommandant på den veludrustede fæstning Hals med tilhørende kampklare besætning kunne kapitulere, for selv om den lokale styrke af frihedskæmpere bestod af 15 tapre mænd, så kunne de med deres håndvåben intet stille op med tyskerne. Det tjener begge parter til ære, at alt forløb i ro og orden.

Lige nord for Hals ligger *Dronninglund sogn*, om hvilket Lene Dige har skrevet en bog, som er af en helt anden karakter end de foregående. Uden at det direkte nævnes i bogen, så kan det oplyses, at den oprindelig er skrevet som speciale til eksamen i historie ved Åbent Universitet i Århus, og det bærer bogen naturligvis præg af. Undersøgelsen er skarpt afgrænset til kun at handle om Dronninglund sogn i 1700-tallet, men det er også slemt nok, for Dronninglund var Danmarks største sogn, og det hørte i sin helhed til en af Danmarks største herregårde, nemlig Dronninglund gods, der både havde kongelige ejere (dronning Charlotte Amalie, kong Frederik 4., prinsesse Sophie Hedvig) og senere tilhørte den driftige entreprenør Jacob Severin, statsminister greve A.G. Moltke og endelig den sagnomspundne William Halling.

Bogen indeholder ingen 'gode historier', men til gengæld en meget systematisk ordnet analyse af Dronninglund sogns demografiske, økonomiske og sociale udvikling, idet Lene Dige programmatisk erklærer i indledningen (s. 12), at hun er inspireret af og tilsyneladende accepterer Tor-kild Kjærgaards fremstilling om 'den grønne revolution', ifølge hvilken Danmark i midten af 1700-tallet var inde i en dyb *energi-, råstof- og fødevarekrise af uoverskuelig rækkevidde*. Det mærkelige er dog, at den grønne revolution ifølge Lene Diges egne resultater først kommer til Vendsyssel efter *landboreformerne*: mergel fra 1790'erne og kløver først efter 1800, og afvandingen af markerne begyndte først endnu senere (s. 59). Ligeledes er det påfaldende, at hun åbenbart vil se en voldsom krise for skovene i sognet, for i realiteten kan hun ikke i kildematerialet finde nogen dokumentation for en sådan, væsentlig tilbagegang i skovarealet eller i skovens kvalitet, mens der tværtimod er mange udsagn om bestræbelserne på at forbedre skovene, ikke mindst af A.G. Moltke.

Forfatteren har været så heldig, at A.G. Moltke lavede en meget nøjagtig overtagelsesforretning i 1753, som beskrev hver eneste fæstegård med angivelse af beboernes navne, alder m.v., så hun har et usædvanligt godt grundlag for de demo-

grafiske analyser, sammen med folketællingerne og kirkebøgerne. På den anden side er det en betydelig svaghed, at der hverken findes retsprotokoller eller skifteprotokoller fra perioden. Resultatet er dog ret entydigt: Der var en betydelig vækst både i befolkningen og i det dyrkede areal i anden halvdel af 1700-tallet, og væksten skete især inden for husmandsgruppen. Det er dog påfaldende, at Lene Dige tilsyneladende ikke er opmærksom på den forskellige anvendelse af begrebet husmand i folketællingerne 1787 og 1801, ligesom læseren får en ubehagelig fornemmelse af, at hun tror, at tønder hartkorn er et udtryk for størrelsen af det dyrkede areal (s. 16 og 20).

Det er ikke nemt at lave bebyggelsesstatistik, og forfatteren har ikke gjort det nemmere ved at undlade præcise definitioner af begreberne gård og hus. Derfor kan man godt blive lidt betænkelig ved værdien af de mange tabeller, når der for 1753 regnes med 71 gårde på under 1 td. htk. (heraf 46 gårde på under ½ td. htk.!), idet man normalt regner en gård for en bedrift på over 1 td. htk.

Bogen afsluttes med en række bilag, herunder biografier over ejerne af Dronninglund gods i perioden. Det er ejendommeligt at konstatere, at hun som kilde hertil bl.a. bruger *Allers illustrerede Konversationsleksikon* fra 1909, *Dansk Biografisk Leksikon* i 2. udgave fra 1939 og *Trap: Danmark* i 3. udgave fra 1901. Mon de nye udgaver af håndbøgerne ikke er nået nord for Limfjorden?

Bortset fra en ulæselig kopi af Videnskabernes Selskabs kort er de eneste kort i bogen to gengivelser fra *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660* (bilag 3 og 4). Desværre er teksten på kortene helt misvisende. På bilag 3, der gengiver den matrikulære inddeling 1820, er overskriften *Dronninglund sogns 5 fjerdinge* (der var i øvrigt 6), og for bilag 4, der er den rekonstruerede situation 1683, lyder teksten *Landsbyerne i Dronninglund sogn*. Såfremt forfatteren havde bedt om tilladelse til at reproducere kortene, er jeg sikker på, at en sådan misforståelse var blevet rettet.

Lene Diges store arbejde om Dronninglund sogn har da bestemt tilført megen ny viden, men det er irriterende med de mange elementære fejl og misforståelser.

Ullerup er en lille landsby ved Kongelunden på Amager, der næsten helt er blevet opslugt af den store, grådige nabo: Københavns Lufthavn. Ikke desto mindre har de store, årlige heste- og kræmmermarkeder gjort Ullerup landskendt, og en del af indtægterne fra markedet er blevet brugt til at publicere en meget flot bog om Ullerup og byens nyere historie. Denne bog har igen en helt anden tilblivelseshistorie og karakter end de foregående. Igennem en årrække har en kreds af beboere været forsamlede til en studiekreds om Ullerups historie under ledelse af Inger Kjær Jansen, der

er leder af Tårnby kommunes Lokalhistoriske Samling. Resultatet af studiekredsen er blevet en lang række meget veloplagte og levende indlæg fra deltagerne, som Inger Kjær Jansen nænsomt har redigeret og gengivet uden at ændre på den originale sprogton og lokale udtryk.

Ud over disse beretninger om livet i Ullerup tilbage til 1. verdenskrig og frem til i dag består bogen af en registrant over de bevarede, gamle bygninger i området, hvor arkitekt Birgit Petersen fra Tårnby kommunes byplanfunktion har leveret de tekniske beskrivelser over bygningernes nuværende udseende og tilstand, mens Inger Kjær Jansen har givet en redegørelse for hver enkelt ejendoms historie med lister over beboerne tilbage til folketællingen 1787. Ved siden af en række gamle fotografier er fotograf Dirch Janssens fremragende optagelser af bygninger, landskaber og mennesker med til at løfte bogen op på et særligt niveau.

Denne bog sigter naturligvis ikke mod nogen systematisk beskrivelse af Ullerups historie, men den giver et meget fint indtryk af en særpræget lokalitet med en helt speciel erhvervskultur, nemlig produktionen af grønsager til det nærliggende københavnske marked.

Alle disse fire lokalhistoriske fremstillinger har i deres forskellighed mange fortrin og visse mangler, alt efter hvad læseren ønsker og forventer af en lokalhistorisk bog. Det er dog nok uomtvisteligt, at bogen om Ullerup har udfyldt et behov bedre end de øvrige tre bøger, nemlig at aktivere en gruppe mennesker i arbejdet med deres bys historie og derved øge forståelsen for den lokale identitet.

Karl-Erik Frandsen

Øvrige anmeldelser

*The Archaeology of Gudme and Lunde-
borg. Papers presented at a Conference
at Svendborg, October 1991. Red. P.O.
Nielsen, K. Randsborg & H. Thrane.
Arkæologiske Studier 10. Akademisk
Forlag 1994. 216 s., 220 kr.*

*Per O. Thomsen, Benno Blæsild, Nis
Hardt & Karsten Kjer Michaelsen:
Lunde-
borg – en handelsplads fra jer-
nalderen. Skrifter fra Svendborg &
Omegns Museum 32. Svendborg. 120
s., 150 kr.*

I mange år har arkæologerne været klar over, at Gudme på Sydøstfyn måtte have spillet en sær-

lig rolle i jernalderen. Siden 1820'erne er der nemlig inden for et forholdsvis begrænset område øst for Gudme by fremkommet et påfaldende antal guld- og sølvfund, herunder mange romerske mønter. Danmarks største guldfund efter guldhornene, Broholmskatten på over 4 kg, stammer da også herfra. Endvidere er det i dette område, man finder landets største gravplads, Møllegårdsmarken, hvis mere end 2.200 grave, heraf mange med kostbart gravgods, tilsammen dækker tidsrummet fra 1. årh. f.Kr. til 5. årh. e.Kr. I Langå nord for Gudme er der udgravet en ganske lille gravplads med blot fem grave, der til gengæld er de rigeste, der kendes fra Danmarks førromerske jernalder. Endelig indikerer flere stednavne med religiøst indhold, foruden Gudme (»Gude-hjem«) også Gudbjerg, Albjerg og Galdbjerg, at egnen i forhistorisk tid har været centrum for kultiske aktiviteter.

I 1982, efter at der længe havde været stille omkring Gudme, gjorde to lokale amatørarkæologer, udstyret med en af de nye metaldetektorer til privat brug, der på det tidspunkt var kommet på markedet, et opsigtsvækkende fund: En guldskat, hovedsagelig bestående af brakteater. Og i den følgende tid dukkede der – ved metaldetektorens hjælp – mange flere fund af ædelt metal op på markerne omkring Gudme. I 1986 stødte man så i forbindelse med et tilfældigt anlægsarbejde ved kysten nord for Lunde-
borg, 5 km fra Gudme, på tykke kulturlag, der hurtigt viste sig at være resterne af en handelsplads fra romersk og germansk jernalder. Handelspladser var ganske vist ikke i sig selv noget ukendt fænomen, men de var aldrig før blevet påvist fra en så tidlig periode af jernalderen. Opdagelsen af Lunde-
borg-pladsen blev den direkte anledning til formuleringen af et stort og ambitiøst forskningsprojekt, der skulle søge at klarlægge forholdene omkring Gudme og Lunde-
borg i perioden 200-600 e.Kr. Projektet, der med en stor fondsbevilling i ryggen blev påbegyndt i 1988, har kørt som et samarbejde mellem flere institutioner, bl.a. Nationalmuseet og Svendborg & Omegns Museum, og også naturvidenskabsfolk har været inddraget i undersøgelserne.

Ved udgravningerne i Gudme, som blev tilendebragt i 1992, er der afdækket dele af en vidtstrakt centralbebyggelse på over 500.000 m² og med anslået ca. 50 gårdsenheder i områdets blomstringstid fra 200 til 600 e.Kr. På baggrund af de mange rige fund, deriblandt en del importgenstande og spor af metalhåndværk, er der ikke tvivl om, at det var jernaldersamfundets elite, der var bosat her.

På Lunde-
borg-pladsen afslørede den store mængde fund, som det 900 m lange og 80-100 m brede kulturlag indeholdt, at der fra ca. 200 til 550 e.Kr. (den nordlige del af pladsen var dog i funktion helt frem til ca. år 800) havde fundet en omfattende håndværksproduktion sted. Både

smede, tømrere, skibsbyggere, bronzestøbere, guldsmede, kammagere, ravslibere og pottemagere havde haft deres værksteder på stranden. Samtidig er der talrige vidnesbyrd om handelsaktiviteter i form af romerske mønter, glasperler samt skår af drikkeglas og keramik (*terra sigillata*), der åbenbart ikke havde klarert turen fra de romerske provinser til de fine folk i Gudme. Denne 'handel' skal dog vel at mærke ikke tages som udtryk for en markedsøkonomi. Der er ikke i Lundeberg fundet egentlige hustomter, men udelukkende spor af lette hyttekonstruktioner, der vidner om, at pladsen kun kan have været benyttet forår og sommer, måske blot i få uger om året. Til gengæld tyder store mængder dyreknogler på, at et betydeligt antal mennesker er blevet bospist, mens sæsonen varede. Endelig har man i Lundeberg fundet 102 guldgubber (bittesmå guldplader med billede af en mand og en kvinde), der bestyrker antagelsen om, at Gudme tillige med at være sæde for den politiske magt også har været et religiøst centrum.

Efter at de planlagte udgravninger i Gudme var afsluttet, blev der i forbindelse med en prøvegravning i 1993, forud for opførelsen af en ny sportshal i byen, atter registreret rester af jernalderbebyggelse, og ved den efterfølgende udgravning fremkom sporene af det, som mange længe havde håbet på: En bygning af virkelig storslåede dimensioner, ca. 47 m lang og 10 m bred; en 'kongehal' fra 3. årh. e.Kr.! Naturligt nok har fundet givet diskussionen om den sene jernalders samfundsstruktur og om eksistensen af en tidlig kongemagt et ordentligt skub fremad (se bl.a. Lars Jørgensen, *Fortid og Nutid* 1995). Begge de bøger, der her skal anmeldes, er dog lige nøjagtig for gamle til at have denne seneste udvikling med.

The Archaeology of Gudme and Lundeberg er en samling af de indlæg, som blev holdt af danske og udenlandske forskere ved en konference i Svendborg i efteråret 1991. De i alt 27 bidrag, der er dels på engelsk, dels på tysk, må siges at belyse hovedtemaet fra vidt forskellige vinkler. Der er indledende oversigtsartikler om Gudme-forskningens historie samt om det igangværende projekt og de hidtidige resultater. Der fremlægges detailanalyser af fundmaterialet, fra et enkelt og meget specielt, delfinformatet smykke til dyreknoglerne fra Lundeberg. Der er præsentationer af andre europæiske jernalderbebyggelser, der ligesom Gudme-Lundeberg har kunnet sættes i forbindelse med en stedlig overklasse. Og sidst, men ikke mindst er der de mere overordnede betragtninger over samfundsorganisationen og forudsætningerne for, at en sådan social elite kunne etablere sig.

Guldbrakteaterne fra 5.-6. årh. behandles i flere af indlæggene. Mens Morten Axbøe har arbejdet med at opstille en ny, computerbaseret kronologi, har Karl Hauck studeret brakteaternes

figurfremstillinger og er kommet frem til, at det er Odin og beretninger fra den nordiske mytologi, der er gengivet på nogle af guldbrakteaterne fra bl.a. Gudme; asa-troen må med andre ord være opstået længe før vikingetiden. Nancy L. Wickers bruger guldbrakteaterne som eksempel i en diskussion af guldsmedens sociale placering i det sene jernaldersamfund i Europa, og hun opridser desuden de muligheder, materialet fra Gudme og Lundeberg giver for en videre analyse af håndværksproduktionen og dens organisering. Endelig beskæftiger Charlotte Fabech sig i sit indlæg bl.a. med den ændring i den rituelle praksis, der sker i løbet af ældre germansk jernalder. De kollektive frugtbarheds- og krigsbytteofre i søer og moser forsvinder i 5.-6. årh., og i stedet dukker guldbrakteater og guldgubber op som udtryk for en ny type religionsudøvelse i tilknytning til de herskende familiers bosættelser. Der synes samtidig at være en vis overensstemmelse mellem fund af guldbrakteater/-gubber og sakrale stednavne.

The Archaeology of Gudme and Lundeberg giver i sagens natur ikke noget samlet bud på en tolkning af komplekset; det nærmeste, man kommer en sådan, er Klavs Randsborgs interessante afslutningsindlæg, hvori han sætter den hjemlige udvikling i sammenhæng med den, der fandt sted på kontinentet før og efter Romerriget's fald. Set i bakspejlet virker forskernes konklusioner generelt noget forsigtige, og der er næppe tvivl om, at begreberne 'kongedømme' og 'centralmagt' ville have været mere i fokus, hvis det var i dag, konferencen var blevet afholdt. Alt i alt indeholder bogen dog så mange spændende og forskelligartede input til den fortsatte diskussion af Gudme-Lundeberg og af dansk og europæisk jernalder i det hele taget, at den vil være en vigtig inspirationskilde for forskere og studerende i mange år frem. Til slut en kritisk bemærkning af de mere pedantiske: Det er synd, at det trods bogens forholdsvis lange produktionstid ikke har været muligt lige at løbe korrekturen igennem for orddelingsfejl, som der er rigtig mange af – ja, man er lige ved at tro, det er en avis, man har fået i hånden, og ikke et videnskabeligt værk!

Mens *The Archaeology of Gudme and Lundeberg* nok fortrinsvis vil have interesse for fagfolk, retter *Lundeberg – en handelsplads fra jernalderen* sig mod en langt bredere målgruppe. De fire forfattere burde måske have overvejet en mere åben og mindre konkret titel til deres bog, for det er nemlig kun dens sidste tredjedel, der direkte omhandler Lundeberg-udgravningerne. Bogen er opbygget som en rejse, der starter i Romerriget, går gennem det såkaldte frie Germanien på den anden side af Rhin-Donau-grænsen (*Limes*) til Sydøstfyn for endelig at slutte på handelspladsen ved Lundeberg.

Det har tydeligvis været målsætningen at se Sydøstfyn og Lundeberg i et større europæisk

perspektiv, som del af det 'barbariske' Germanien, der i århundrederne efter Kristi fødsel var nabo til det mægtige Romerrige. Det indledende kapitel er en ret omfattende gennemgang af romersk politik, samfundsforhold og materiel kultur, særligt i imperiets nordvestlige provinser, der i denne sammenhæng er de mest interessante. Kapitlet om Germanien beskæftiger sig primært med mødet mellem romersk og germansk, det krigeriske såvel som det fredelige, der bl.a. bragte glas og bronzevarer nordpå til Danmark. »På Sydøstfyn« er en oversigt over fund og udgravninger i det guldrige Gudme-område og et forsøg på at tegne et totalbillede af jernalder-samfundet her. Det virker imidlertid, som om der er lidt rod i proportionerne, når afsnit om »Forfængelighed« og »Fritid« optræder side om side med afsnit om »Det økonomiske grundlag« og »Bebyggelse og politisk struktur«. Som før nævnt sluttet der af i Lundeborg med en grundig præsentation af udgravningerne og fundmaterialet, efterfulgt af en sammenfatning, hvori der navnlig lægges vægt på at udråde begrebet 'handel' i det forhistoriske samfund.

Forfatterne står hver især for et af de fire hovedkapitler og har måske arbejdet lidt for uafhængigt af hinanden, i hvert fald er bogen ikke helt fri for gentagelser. Men ellers er *Lundeborg – en handelsplads fra jernalderen* med sine mange velvalgte illustrationer et glimrende forsøg på at give en sammenhængende forklaring på et kompliceret arkæologisk fænomen.

Vibe Ødegaard

Jens Riise Kristensen: Havets Heste. Skibsbygning og sejlads i vikingetiden. Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck. 1994, 96 s., 228 kr.

Jens Riise Kristensen har på grundlag af mange års fascination af vikingernes skibsbygningskunst begået en fin lille bog om vikingernes skibsbygning og sejlads. Det er ikke hver dag, man ser en ny bog om dette smalle emne, så den bør mødes med interesse. Om den bør anmeldes i et fagtidsskrift er en anden sag; anmelderen føler sig som legemliggørelsen af den skrappe frøken med den spidse pen (håret stryges strammere sammen i knolden, og der rodes efter de uindfattede briller i tasken) – der måler en entusiastisk indsats med en firkantet målestok, som ikke i første omgang var tiltænkt denne brug.

Bogen giver sig ikke ud for at være en lærebog eller en bog for specialister, men hele dens understyr og opbygning gør det oplagt at overveje den til undervisningsbrug i gymnasieskolen. Lad det dog være sagt med det samme: Som undervisningsbog mangler den præcision, og den kan ik-

ke alene opfylde det behov, der længe har været for et undervisningsmateriale om det nordiske skib.

Bogen er overskueligt opbygget med en fornuftig og følgerigtig inddeling i fem hovedkapitler: Vikingernes verden; Bygningen af skibet; Sejl og rig; Sejladsen; Livet ombord. Der er lagt et stort arbejde i at skabe en lettilgængelig og brugervenlig bog. Forfatteren har tegnet over hundrede illustrationer, som alle er forsynet med billedtekst, der findes en emneinddelt kommentar til illustrationerne, en illustreret ordforklaring, en emneinddelt litteraturliste og et omfattende indeks. Alt sammen en god hjælp for læseren og en egenskab, der tilfører bogen en værdi som opslagsbog.

Indledningsvis gennemgår forfatteren kort vikingeskibenes historiografi: Indtil fundet af de fem Skuldelev-skibe i Roskilde fjord i 1957-1962 havde man et ensidigt syn på vikingeskibene som krigs- og rejseskibe: *Knarren* (det store handelsskib) var en betydningsfuld skibstype i vikingetiden, men er blevet overset af eftertiden til fordel for de skibstyper, man har fundet i bådgravene. *Jeg har valgt at råde bod på det forsømte ved netop at bruge knarren som eksempel i en beskrivelse af vikingetidens skibsbygning og sejlads* (s. 8). Her overser forfatteren flot den store forskningsindsats, der er gjort siden fundet af Skuldelev-skibene. Den ensidige skildring af vikingeskibet, som han føler sig nødsaget til at gøre op med, er gennem de seneste årtier erstattet af en nuanceret forståelse og beskrivelse, der i høj grad giver de specialiserede handelsskibe en plads. Det er da også resultaterne af dette arbejde, forfatteren trækker på i sin bog.

At vælge et enkelt skib som gennemgående eksempel kan forenkle fremstillingen – men det er ikke nødvendigvis en god idé. Erkendelsen af, at vikingetidens skibe var meget forskellige og specialiserede til forskellige formål og farvande, kan ikke afspejles tvangsfrit, når man lægger sig fast på en enkelt skibstype som eksempel. Fremstillingen bliver let lige så ensidig som den opfattelse, forfatteren ønsker at gøre op med.

Grundlaget for beskrivelsen af vikingetidens skibsbygning og sejlads er de arkæologisk fundne skibsvrag, samtidige afbildninger af skibe samt skriftlige beretninger. Et relativt lille, men meget forskelligartet kildemateriale, som forfatteren ikke gør meget ud af. Læseren opnår ikke et overblik over det foreliggende materiale, dets problemer og muligheder. Herudover trækker forfatteren ofte på et sammenlignende, etnologisk materiale. Det er gennem de senere års arbejde med rekonstruktion af skibenes sejl og rig samt afprøvningen af skibenes sejlegenskaber blevet praksis at støtte sig til »den nordiske tradition«. Det er naturligvis ikke uden problemer – heller ikke i denne bog, hvor der springes mellem vikingetiden og traditionen (som vi ken-

der den fra forrige og begyndelsen af dette århundrede), så læseren i nogen grad mister orienteringen.

Især når det gælder formuleringen af problemstillinger og tidsangivelser, lider bogens tekst af mangel på præcision. For eksempel i afsnittet om isætning af indtømmer (s. 31): Som en krølle på halen bringes spørgsmålet om arbejdstegninger på banen. Det er bestemt relevant at oplyse læseren om, at vikingetidens skibsbyggere ikke brugte arbejdstegninger, og at dette ikke forhindrede fremstillingen af standardiserede skibe. Det virker mindre relevant at kæde disse betragtninger sammen med en anden stor problemstilling: Introduktionen af nye skibstyper i middelalderen – hvorfor holdt man op med at bygge vikingeskibe? Der er næppe grund til at forestille sig, at det var fordi man ønskede en masseproduktion af ens skibe. Middelalderens skibe var formentlig lige så varierede i typer som deres forgængere.

Tilsvarende savnes præcision i tidsangivelserne. Der veksles ukritisk mellem begreberne oldtid og vikingetid, og der springes i perioderne. S. 27 omtales f.eks. fremgangsmåden, når skibenes plankesider bygges: *I oldtiden blev skibets form modelleret frem... Stævnsmedene byggede efter øjemål... De gamle nordiske bådebyggere* (nu er vi altså i 1800-1900-tallet, men hvor mange læsere gætter dét?) *har undertiden kontrolleret bordenes hældning med et bådvatte... Efter middelalderen gik man over til...*

Forfatteren er begejstret for vikingeskibe og for den bredbrandede havknar – men det lykkes ham ikke altid at forstå de dejlige damer på datidens præmisser. Det fører til konklusioner, der siger mere om nutidens oplevelse af skibene end om skibene selv. F.eks. s. 60, hvor han konkluderer på kapitlet om sejlads, at *Vikingskibene var velsejlende, men havde den ulempe, at de helst skulle betjenes af eksperter*. Det er en opfattelse, man ofte møder i dag, hvor råsejlet ikke længere er barnemad for optimistsejlere og hverdagskost i hver en havn. Den praktiske erfaring er sjælden, og de fleste er henvist til en mere teoretisk indfaldsvinkel. Når man har været gennem litteraturen om sug og træk og tryk, krængning og afdrift osv., må man se med ærefrygt på de få »eksperter«, der tør røre tovværket. Det var imidlertid ikke et problem for vikingerne, der gik ombord som vi i dag stiger på cyklen. (Hvem turde give sig i kast med en museums-cykel på grundlag af et teoretisk studium af de fysiske love, der gør det muligt at holde balancen og bevæge sig fremad?).

Tegningerne er lige så væsentlige for bogen som teksten. Der er lagt et stort arbejde i dem, og det har været forfatterens idé at antyde et miljø omkring et almindeligt fragtskib. Forfatterens hensigt er prisværdig, og tegningerne er fine, detaljerede og illustrative. Om man kan lide stre-

gen, vil være en smagssag, ligesom det vil være op til den enkelte at opleve de små mus, frøer og andre smådyr som levendegørende eller som di-straherende og uvedkommende.

Forfatteren har valgt en nordatlantisk/vestnorsk landskabstype som baggrund for sine miljøer. De dramatiske bjerge, klipper og skær virker grafisk godt – men lidt fremmede for en dansk læser. Valget hænger selvfølgelig sammen med brugen af det (formentlig) norskbyggede Skuldelev 1-skib som eksempel.

Miljøerne er befolkede af mennesker – påklædte mennesker. Forlæg for tøjet er samvittighedsfuldt søgt i det overleverede dragtmateriale. Søgeren har vist været indstillet på ekstrem vidvinkel: Der henvises bl.a. til et hætteslag fra 80 f.Kr. (s. 74), og i kommentaren til illustrationerne (s. 77) henvises til de dragter, der ses på et romersk relief. Her tænkes vel på Marcus-søjlen, som blev rejst i Rom i slutningen af 2. årh. e.Kr. Altså et forlæg, der i tid ligger lige så langt fra Skuldelev 1-skibet, som vor egen tid gør det. Derudover bruges bl.a. dragten fra Bjerringhøj, bedre kendt som Mammen-dragten, middelalderens spidspuldede sømandshatte og endelig færøske og norske fiskerdragter fra begyndelsen af dette århundrede. Den metodiske overvejelse er enkel: *Visse brugtning påvirkes overhovedet ikke af skiftende modeluner* (s. 74). Resultatet er en række tegninger, der i fri stil viser klædningsstykker fra Kristi fødsel til bedstefars tid (f.eks. fig. 105). Det skal indrømmes, at det er svært at klæde vikingetidens søfolk på – men det er nok en undervurdering af problemet at gribe til to årtusinders tilfældigt overleverede dragtstykker.

Tegningerne af skibene er generelt gode, og principtegningerne, der viser vendinger, vindforhold og skroget i søen, er ganske flotte. Det samme gælder de mange tegninger af tovværk, blokke og skibsdetaljer. Også her gælder det dog, at der i visse tilfælde trækkes mere på traditionen end på den arkæologiske dokumentation – f.eks. er der mig bekendt ikke fundet taklinger og belædt tovværk fra vikingetiden (fig. 53 og 54). At det nok har været brugt, er en anden sag. På samme måde kendes vindespil (fig. 67) fra nordiske middelalderskibe, og de kan have været brugt i Norden tidligere, men den arkæologiske dokumentation mangler.

Værktøjet er godt repræsenteret i tegningerne. Blandt økserne savner jeg ganske vist bredbilen, der i Danmark betragtes som bådbyggerens værktøj på excellence, og som på Bayeux-tapeetet fremstilles som bådbyggerens attribut. At den ikke er med her, skyldes forfatterens valg af det vestnorske miljø. Her arbejdede man i blødere træsorter, bl.a. fyr, som stillede andre krav til værktøjet end det hårde danske egetræ.

Alt i alt må man sige, at frøkenen med den spidse pen kan falde over en række småting, som vil springe det faglige øje i møde, og som vil være

et minus i undervisningssammenhæng. Men det er næppe ting, der vil genere den almindeligt interesserede læser. Bogen bærer præg af at være skrevet og tegnet af lyst. Det er ikke det store faglige overblik, der har båret arbejdet, men en ærlig interesse – og en stor begejstring for havknarren. Det, der har optaget forfatteren (og det er imponerende meget), er kommet med, det øvrige må læseren søge andre steder.

Bogens titel er måske lidt vildledende; med valget af Skuldelev 1-skibet som gennemgående eksempel bliver læseren ikke fortrolig med alle havets heste. Men – som når man sidder bag stolpen i cirkus og ikke kan overskue hele manegen – man bliver måske nysgerrig og får lyst til et glimt af de andre også. Skulle det ske, kan man tage til Roskilde eller slå op i bogens udmærkede litteraturliste.

Tinna Damgård-Sørensen

J. Myrdal & G. Bäärnhielm: Kvinnor, barn och fester i medeltida mirakelberättelser. Skaraborg länsmuseum 1994. 197 s.

Christian Krötzel: Pilger, Mirakel und Alltag. Formen des Verhaltens im skandinavischen Mittelalter (12.-15. Jahrhundert). Studia Historica 46. Societas Historica Finlandiae, Helsinki 1994. 393 s.

Interessen for hverdagens kulturhistorie i middelalderen er stor i disse år. Men hvordan finder man kilder til at belyse den, for det er vel næppe tilfredsstillende for en historiker blot at reproducere arkæologernes resultater og fund? Janken Myrdal, professor i agrarhistorie, har kastet sig over de mange svenske mirakelsamlinger fra senmiddelalderen for at afaske dem indsigt i hverdagens liv. Hans metode er den enkle at skære fortællingernes religiøse dimension bort for derefter at tage fortællingernes ramme og indhold for gode varer. Hvilke ulykkestilfælde berettes der om? Hvilket arbejde er omtalt? Hvad laver kvinder, hvad laver børn? Hvilke fester holdt man? Osv. Denne metode har tidligere været anvendt på især fransk og engelsk materiale af forskere som amerikaneren Ronald Finucane og englænderen Barbara Hanawalt, men det er, så vidt vides, første gang, det sker i Skandinavien.

Som titlen angiver, har Myrdal indskrænket sit synsfelt til mirakelberetningernes udsagn om kvinder, børn og fester. Det kan undre, hvorfor festerne er inddraget, for dels falder de emnemæssigt uden for de to første kategorier, dels er

det meget begrænset, hvad Myrdal formår at af-tvinge beretningerne herom. Det bliver til lidt fastelavn, markedskomsammen og øldrikning, sammenstillet med kirkens syn herpå, men det er for spredt og tyndt til at få blivende værdi.

Anderledes tyngde er der i afsnittene om kvinder og børn. Som læser føres man igennem kvinders ægteskabsindgåelse, deres alder på dette tidspunkt, fødsel og amning, børns ulykkestilfælde, kærlighed og arbejde i familien. P. Ariès' tolkning af middelalderens familieliv som koldt og uden følelser, hvor børnene i vidt omfang blev overladt til sig selv, er død og begravet, og Myrdal kan vise stor solidaritet og kærlighed mellem forældre og børn såvel som i ægteskabet.

Myrdals omgang med materialet er præget af både stringens og forsigtighed. For det første sættes de godt 650 mirakelberetninger op i over-skuelige statistikker, og de inddelinger, han anvender f.eks. i alder eller ulykkestyper, er de samme, som er blevet anvendt i udlandet. Hans resultater er derfor umiddelbart sammenlignelige med den udenlandske forskning. Fordelene er indlysende, og Myrdal inddrager gennem hele af-handlingen det europæiske perspektiv. For det andet er han meget vel klar over, hvor lidt vi alligevel ved om de enkelte hændelser i miraklerne. Flere beretninger viser f.eks., at kvinder havde frygt for at gå bryllupsnatten i møde, men Myrdal udleder ikke bastante årsagsforklaringer heraf, men opremser redeligt mulige forklaringer og finder i det hele taget en sådan frygt naturlig i et samfund, hvor overgangsriter spiller så stor en rolle. Indædte freudianere eller kvindesagsforkæmpere havde nok nået et andet resultat.

Denne forsigtighed i omgangen med kilderne betyder dog ikke, at Myrdal afholder sig fra at drage større konklusioner på baggrund af materialet. Han mener således at kunne spore en stigende alder for kvinderne, når de indgår ægteskab og føder børn, en ændring, der slår igennem i løbet af 1400-tallet. Han ser dette underbygget af O.J. Benedictows nordiske skeletundersøgelse fra 1993, og den logiske slutning bliver at se den på kontinentet fremsatte tese om et ændret ægteskabsmønster i løbet af 1400-tallet bekræftet af det skandinaviske materiale. Anmelderen finder, det er en dristig tolkning. Faktisk er det kun 28 mirakel-beretninger, der angiver kvinders fødealder, og det synes at være et vel ringe statistisk materiale til at bære en så bastant teori.

Derudover rejser det mere principielle spørgsmål, hvorvidt man kan stole på mirakelberetningernes oplysninger om hverdagen. Myrdal diskuterer dette i et særskilt afsnit og påpeger de mønstre af forbilledmæssig art m.m., som kan ligge bag fortællingerne, og som kan svække pålideligheden af de angivne oplysninger. Sammenfattende er han dog ikke i tvivl om anvendeligheden. Det er der vel heller ikke grund til,

men når hele den religiøse dimension skæres bort, og fortællingerne reduceres til statistik, kræver det virkelig, at læseren har tillid til forskerens klare blik i den analysefase, der er gået forud, og det virker lidt urovækkende, at Myrdal ikke har frasorteret så meget som én mirakelberetning, fordi dens komposition lod ane, at stort set alt i den var fiktion.

De hidtil omtalte kulturhistoriske afsnit udgør nok bogens hovedafsnit, men er man mere interesseret i selve miraklerne, sluttet bogen af med et katalog over samtlige svenske mirakelberetninger og en nyoversættelse af Brynulfmiraklerne ved den latinkyndige Göran Bäärnhielm. Dette rummer tillige forklaringen på, at bogen er udgivet af Skaraborg länsmuseum, der således får det lokalhistoriske perspektiv dækket ved at få den gamle Skarabiskops vita på nutidssvensk.

Endelig burde Kerstin Holmstedts navn også have været nævnt på bogens titelblad. Hun har forsynet bogen med enkle, træsnitlignende illustrationer (skrapkartons-teknik), og hendes evne til at gå ind i fortællingerne og levendegøre episoder derfra er fremragende. Dertil kommer vignetter, store, udskårne initialer og dekorerede billedrammer, alt i grove modsætninger af sort og hvidt. Således er bogen i layout, indhold og stil et vidnesbyrd om, at nye forskningsresultater godt kan gå hånd i hånd med en bred formidling til et historisk interesseret publikum.

Samme letfordøjethed kan man ikke hævde, præger Christian Krötzls disputats om pilgrimme, mirakler og dagligdag, hvilket ikke er ment som nogen kritik, blot som en konstatering af, at genren nu en gang er tung. Forfatteren har imidlertid ikke gjort noget for at bøde på det; ikke en eneste illustration fra samtidens rige kunst er medtaget, kun en håndfuld tabeller og nogle temmelig utydelige kort, og tekstsiderne er så sammenpressede, at sidetallene er placeret på siden af siden. Undtagelsen er bogens omslag, som er yderst vellykket med teksten holdt i guld, svarende til det viste udsnit af en altertavle med guldbelægninger og en varm rød baggrund, hvortil omslagets dybe blå er fint afstemt. Af bogens formelle udstyr bør nævnes et par nyttige bilag med tabeller over samtlige fundne pilgrimstegn i Norden og over udstedte pilgrimspas. Litteraturlisten rummer kun et udvalg af den benyttede litteratur, hvorfor det kan være svært at få opløst en notes forkortelser. Endelig er bogen forsynet med et nødtørftigt register, som ikke lever op til bogens øvrige standard, og man undrer sig over dets medtagelse.

Det er den første samlede afhandling om pilgrimsvæsenet i Skandinavien, der nu foreligger. Og den skal hilses varmt velkommen. Emnet har lidt under, at historikerne ikke har anset det for at være rigtig historie, og dets hidtidige behandling har hovedsagelig bestået af opsatser i de lokalhistoriske tidsskrifter. Inspirationen måtte

derfor komme udefra, og i dette tilfælde er det næsten sket i dobbelt forstand. For det første har Christian Krötzl, der er født i Schweiz og uddannet ved universitetet i Zürich under Ludwig Schmutge, via sin finske moder haft en naturlig tilknytning til Skandinavien, og med sin ansættelse ved universitetet i Tammerfors må han nærmest betegnes som kosmopolit. For det andet er den omfangsrige, internationale litteratur om religiøsiteten i senmiddelalderen det naturlige afsæt for ham til forståelsen og behandlingen af de skandinaviske forhold.

I denne litteratur vælger han klart sit ståsted. Krötzl afgrænser sig fra de fortolkninger, der som udgangspunkt opererer med en stærk polaritet mellem elite- og folkekultur. Det er for snævert og slører for andre overvejelser, hævder han. Derimod har han ikke opgivet mentalitetshistorien, om end han ikke bryder sig om den i den franske udgave, men foretrækker de revisioner, som nu afdøde F. Graus gav den i slutningen af 1980'erne. Krötzl postulerer da, at pilgrimsvæsenet og mirakeltroen var en naturlig del af dagligdagen og forestillingsverdenen i middelalderen, og da denne dagligdag ikke længere kan rekonstrueres, bliver hans formål i stedet at se på de ændringer, der indtræffer over tid, og de sociale bindinger og forskelle, der kan iagttages på området.

Med dette overordnede udgangspunkt tager Krötzl fat og begynder med André Vauchez: *La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Age* fra 1981, som allerede da behandlede de skandinaviske helgener i sammenligning med de vesteuropæiske. En af Vauchezs mange iagttagelser var, at miraklerne i perioden 1200-1500 ikke længere var bundet til helgenens grav, men i stigende grad spredtes over lange afstande. Han forklarede dette med, at helgenbillederne blev stadig mere udbredte, og med dem fulgte miraklerne. Krötzl finder svaret utilstrækkeligt og sætter sig for at finde et mere tilfredsstillende svar, samtidig med at han får pilgrimsvæsenets og mirakeltroens plads i hverdagslivet beskrevet.

Når Krötzl vælger hele Skandinavien, skyldes det, at han opfatter området som en relativt harmonisk enhed pga. den politiske union fra 1397 og frem, ligesom kildemængden er overkommelig. Udprægede lokalkulter og alle helligkilderne vælger han dog at skære fra, da han ikke mener at besidde det fornødne geografiske kendskab, som en behandling ville kræve; specifikke forhold kan spille afgørende ind. Afgrænsningen er helt rimelig, for det hører i sig selv til sjældenhederne, at nogen tør behandle hele Skandinavien, og Krötzl fortjener ubetinget ros herfor. Middelalderen er traditionelt blevet set som arnestedet for den enkelte, nordiske nationalstat, og dette har, unionstiden til trods, skygget for at se Skandinavien som en enhed over for det øvrige Euro-

pa. Desuden kræver en samlet undersøgelse rent teknisk, at man skal kunne holde styr på flere landes kildeudgivelser, tidsskriftssystemer m.m., hvilket er sværere end som så. Krötzl har da heller ikke formået at skaffe sig et fuldstændigt overblik over den danske kildesituation. Adelsmanden Otto Ruds selvvalgte bodspilgrimsfærd til det Hellige Land efter en vistnok omfattende plyndring af Åbo Domkirke er således ikke med, ligesom adeliges rejsebeskrivelser fra det Hellige Land fra begyndelsen af 1500-tallet heller ikke er det. Det er dog småting i forhold til den kæmpeindsats, som Krötzl har gjort.

Herefter følger den egentlige undersøgelse, som består af et oversigtskapitel om skandinaviske helgener fra Knud den Hellige til Katharina af Vadstena med omtale af i alt 15 helgener. Dets funktion er samtidig at præsentere kildematerialet. Derefter kommer et mere udførligt kapitel om valfarter til hellige steder i udlandet og inden for Skandinavien ca. 1200-1500 med en god diskussion af de mange mulige motiver, som kan gives for at drage på pilgrimsfærd. Her kan Krötzl påvise en ændring væk fra de fjerne valfartsteder, Jerusalem, Rom og Santiago de Compostella, der dominerer i kildematerialet i højmiddelalderen, til nærmere beliggende, tyske hellige steder, der indtræffer i løbet af 1300-tallet. Sideløbende hermed sker der også en vækst i de interskandinaviske pilgrimsrejser. Dette skift har til følge, at også andre sociale lag end gejstlige og adelige får råd til at være pilgrimme.

Der næst følger de egentlige hovedafsnit, nemlig en analyse af de nordiske mirakelsamlings brug af de to hovedformer for pilgrimsfærd, Krötzl opererer med, nemlig taksigelsespilgrimsfærd (*Dankpilgerfahrt*) og pilgrimsrejser, hvor man ønsker at få Gud til ved en helgens grav at gribe undergørende ind i ens liv (*Bittpilgerfahrt*). Denne sondring afspejler Krötzls problemstilling, idet bønspilgrimsfærd dækker over relikviebesøg ved helgenens grav, mens taksigelsespilgrimsfærd finder sted, efter at et mirakel er indtruffet, ofte i ens eget hjem, i forbindelse med, at man har afgivet et løfte om gaver eller pilgrimsfærd til en helgens grav. Her viser de skandinaviske mirakelsamlinger helt klart samme tendens som de europæiske; taksigelsespilgrimsfærd vinder frem og er mod slutningen af middelalderen langt den almindeligste.

Det er i disse afsnit, Krötzls nye landvindinger sker. Ved at have det samme udgangspunkt som Myrdal, at mirakelsamlingerne står til troende og taler sandt også om folkets religiøse følelser og holdninger, kommer Krötzl pludselig meget tæt på religionen i hverdagen i middelalderen. Og ved at bruge statistiske optællinger, som Ludwig Schmutge og den franske hagiografiske forsker Pierre-André Sigal har gjort det, kan han dokumentere en masse vedrørende denne hverdag, bl.a. at folk hyppigst var villige til at rejse

en 40-70 km. for at komme til en helgengrav, enkelte dog helt op til 600 km. Disse tal gælder naturligvis den lokale pilgrimsfærd. Dertil kommer et væld af detaljer om helgenkult, mirakler og pilgrimsfærd, tilføjet alle de kulturhistoriske islæt, som kan levendegøre kulten, og som kun en kender kan viderebringe. Man får således at vide, at bodspilgrimme langt op i middelalderen bar tunge jernringe om armene, at skandinaverne til forskel fra mellemeuropæerne ofte kastede lod om, hvilken helgen man skulle opsøge – nærmest en hedensk praksis – og at sommeren og dens helgenfester med Johannes Døberen og den hellige Laurentius i spidsen især kaldte pilgrimmene frem i Skandinavien.

Der er dog en vis tendens til at betragte religionen for isoleret. Efter lange passager med tekstnære betragtninger over de ganske vist omfattende mirakelsamlinger havde det været rart at blive hævet op over stoffet og få forfatterens syn på religionens rolle, samfundsmæssigt set. Det gør Krötzl kun i ringe grad, og hvis det sker, da næsten altid kun på det individuelle plan. Måske mener Krötzl, at materialet taler for sig selv, og at de nødvendige betragtninger herom har været anført i indledningen, men formidlingsmæssigt set kræver det meget af læseren.

Samme forsigtighed eller jordbundethed gør sig også gældende i behandlingen af spørgsmålet om, hvorfor pilgrimsfærden udvikler sig i løbet af middelalderen. Krötzl har gemt sine overvejelser om dette til bogens forholdsvis korte, konkluderende afsnit, der egentlig mest har karakter af at være en opsamling. Pavemagtens højere krav til kanonisering af en helgen betød, at også miraklerne skulle kunne mere. Samtidig kunne kirken på valfartstederne bedre kontrollere taksigelsespilgrimme, planlægge kulten til bestemte dage, og så var man fri for bønspilgrimmenes ofte ekstatiske overnatninger ved graven i forventning om mirakler. Vauchez's forklaring, at spredningen af helgenbilleder over afstand havde betydning for miraklerne, afvises på bogens sidste halv side med ordene, at mirakelsamlingerne ikke nævner noget om sådanne billeder. Men det kunne andre kilder jo gøre, og ansatserne til en sådan undersøgelse gør Krötzl ikke. Desuden kan man mene, at Krötzl hæmmes af sin egen afgrænsning fra diskussionen om elite- og folkekultur, for en af Vauchez's påpegninger i samme bog er, at presset fra lægfolket, altså fra nedden, var så stærkt, at kirken ikke kunne kontrollere helgenkulten. I det lys kan man også se spredningen af miraklerne væk fra relikvierne ud i dagligdagen, en dagligdag hvor menneskene vel kunne have brug for under. Dette perspektiv forholder Krötzl sig imidlertid ikke til.

Disse indvendinger skal dog ikke skjule, at der er tale om en væsentlig bog, og den vil være det naturlige afsæt for fremtidig forskning på området. En sådan vil nok kunne se andre naturlige

opdelinger i mirakelsamlingerne end i bøns- og taksigelsesvalfarter, men det vigtigste er i første omgang at se nogen bruge de danske mirakelsamlinger, for siden Gertz udgav dem i 1908-1912 har de henligget i en tornerosesøvn. At prinsen, der bragte liv i dem igen, skulle komme fra Schweiz, bruge det tyske sprog til at gøre det og derved gøre dem tilgængelige for et alment europæisk publikum, hører til historiens underfundighed.

Det turde i hvert fald være vist med Myrdals og Krötzls publikationer, at mirakelsamlingerne kan bruges til at få indsigt i den middelalderlige hverdag, hvad enten man nu er interesseret i familien eller i helgenkultens forbindelse med pilgrimsfærden. Udforskningen er først lige begyndt, og nu afventes med spænding det første danske bidrag.

Lars Bisgaard

Gunner Lind: Hæren og magten i Danmark 1614-1662. Odense Universitetsforlag 1994. 300 kr.

Det er måske for mange historisk interesserede umiddelbart en ret så overraskende kendsgerning, at kimen til en egentlig dansk hær blev lagt så sent som for mindre end 400 år siden. Den spæde start var en serie kongebreve af 17. november 1614, hvorved der oprettedes nogle fodfolksregimenter *stedse og al tid at holdes her udi riget*. Det principielle brud med det gamle militærsystem lå i, at man nu fik oprettet permanente institutioner med et korps af faste, lønede befalingsmænd og med et defineret antal soldater, og hvor hver enkelt militærperson kendte sin plads. Herved skabtes en helt ny militær identitet i landet, men det tog et halvt århundrede at omsætte de nye principper til en egentlig, permanent og professionel moderne statshær med forbillede i blandt andet Sverige. Om dette halve århundrede handler Gunner Linds disputats på godt og vel 500 sider.

Den bygger, som en disputats naturligvis bør og skal, på et meget omfattende kildestudium, og forfatteren har i tidens ånd indlagt det hele i en database – således har han blandt andet kortlagt ikke færre end godt 4.000 officerers og kommissærers levnedsløb mellem 1614 og 1662. Dette enorme materiale udnyttes især i bogens tredje kapitel: Den militære stand, der alt i alt forekommer som det vigtigste og mest interessante afsnit i denne grundige afhandling. Linds enorme detailkendskab til disse mange officerspersoner er virkelig imponerende og det afgørende nye i den danske militærhistoriske forskning. De mange persondata er samlet og anskueliggjort i adskillige søjlediagrammer og andre grafiske

fremstillinger, så man periode for periode kan følge udviklingen inden for officersstanden – hvor mange var af født dansk adel, af indenlandsk ikke-adel, hvor mange var udlændige, holstenere, hvor mange var hvervede, hvor mange tilhørte rostjenesten, hvem og hvor mange opnåede dansk adelsstand, og så videre. Med over 4.000 personer i denne database siger det sig selv, at de statistiske udregninger bliver meget nøjagtige, og denne disputats' største fortjeneste er netop også, at den er et stykke solid grundforskning, som vil kunne udnyttes af kommende generationer af historikere, der så ikke behøver at bruge år på at fremskaffe disse nødvendige, basale arkivoplysninger.

For det er på mange måder en meget teknisk afhandling. Den handler om forholdet mellem hæren og magten i Danmark, Norge og Hertugdømmene. Den handler om, hvordan den danske hær igennem et halvt århundrede militariseredes mere og mere, således at den fremstod som en institution i landet på lige fod med hoffet, kirken og flåden, og den handler ikke mindst om, hvordan der i adelsvældets sidste årtier opstod en ny og stærk elite i Danmark, en ny stand i samfundets top, nemlig officersstanden, der var meget bredere sammensat end den gamle elitestand adelen, og hvortil adgangen ikke længere var fødsel og gods, men fuldt så meget erfaring, dygtighed, mod og lederevner. Som det udtrykkes i en håndbog fra 1644-1646 for uerfarne officerer: Ingen bliver kaldt oberst på grund af sin slægt og sin stand, men erhverver navnet på grund af sin dygtighed!

Denne disputats' virkelig store force ligger i beskrivelsen af den danske adelsstands militære krise i 1600-årenes første halvdel, men også af adelens forbløffende evne til at omstille sig til den nye tingenes tilstand. Oprettelsen af Sorø Akademi i 1623 var et forsøg på at højne den danske adelsstands militære kunnen, at professionalisere den danske værnestand. Tidligere havde kun ganske få adelsmænd skaffet sig en professionel militær uddannelse i udlandet. I Danmark var der ingen militære karrieremuligheder i de lange fredsperioder. Det blev der imidlertid rådet bod på med udbygningen af en stående hær i Danmark. Officerslønnen var ganske god, og for mindre herremænd blev officerskarrieren nu en absolut udmærket levevej i takt med samfundets militarisering. Mange udlændinge kom også til Danmark som officerer og blev på forbløffende kort tid optaget i adelsstanden ved ægteskab eller ved naturalisering. 1630-1660 har rekord i adling af udenlandske og indenlandske officerer.

Gunner Lind bruger heldigvis også megen plads på at forklare de mange problemer, der umiddelbart kunne ligge i den danske adels gradvise militarisering, for eksempel det store problem, der opstod, da indfødt dansk adel skulle

indordne sig under og modtage ordrer fra ikke-adelige, overordnede oberster eller majorer (akkurat som det senere var et stort problem for hvide officerer i den amerikanske hær at modtage ordrer fra sorte befalingsmænd). Denne ydmygelse varede det et par årtier for den gamle danske adel at sluge, men i de to årtier op mod enevældens indførelse i 1660 gik det mere og mere i retning af, at en militær karriere og militær rang udelukkende opnåedes gennem erfaring og dygtighed, ikke gennem nedarvede privilegier. Derved bliver udviklingen i officersstanden en vældig fin parallel til udviklingen i det politiske magtsystem i øvrigt.

Faktisk var det enevældige princip gennemført i hærens ledelse og i hærens officerskorps, endnu før enevælden blev en politisk realitet i 1660. Det er Linds tese, at netop den nye, moderne, professionelle danske hær i 1660 spillede en meget større direkte rolle i statskuppet, end den tidligere forskning har villet anerkende. Det afgørende skel ligger allerede i 1658. Fra da af havde kongen den direkte magt over hæren. Rigmarsken Anders Bille var død. Højadelen manøvreredes ud af de vigtige kommissærstillinger, der var så vigtige for det gamle rigsråds kontrol med militæret (akkurat som kommissærerne var det i Stalins hær). Kongens kup i 1660 var den store prøve på, hvor officerernes hjerte lå. De var blevet en ny, magtfuld elitestand, som altså valgte at adlyde kongen. De viste sig kort sagt at være villige redskaber for det nye system, såvel under som efter statskuppet. Linds tese forekommer aldeles rimelig. I mange år har forskningen koncentreret sig om at se de direkte sammenhænge mellem udviklingen af den såkaldte skattestat og enevældens indførelse. Bureaukriet, skatterne og hæren voksede overalt i Europa, men den loyalitet, som den enevældige kupmager nødvendigvis måtte have fra den nye samfundselite, officerskorpsset, gav sandsynligvis hæren og udviklingen i det militære apparat i almindelighed en langt større og mere direkte rolle i systemskiftet 1660. Adelen gik kun med til den nye samfundsorden under trusler om militær magtanvendelse, og netop krigen 1658 til 1660 havde aldeles udmanøvreret den indenlandske, danske adels indflydelse i hæren.

Gunner Linds disputats er opbygget omkring tre hovedkapitler, først en grundig gennemgang af selve hærens historie, dernæst en grundig og særdeles glimrende gennemgang af officersstandens udvikling og til slut en redegørelse for og analyse af hærens ledelse. Hvert af hovedkapitlerne er opdelt kronologisk i mindre afsnit – 1550-1614, 1615-1624, 1625-1629, 1630-1643, 1645-1657, 1657-1660 og 1660-1662 – hvilket faktisk giver en lang række gentagelser og unødvendige overlappinger de tre hovedkapitler imellem. Dispositionen virker stiv og formalistisk. Adskillelse af de kronologiske afsnit ender med den kon-

klusion, at der i virkeligheden ikke var sket noget af betydning i forhold til perioden før, så det havde været meget bedre at samle nogle af afsnittene inden for bredere kronologiske rammer.

Det skal nævnes som et meget stort plus, at forfatteren hyppigt laver opsamlende konklusioner, så de mange detailoplysninger og de mange tørre tal og data med jævne mellemrum samles i mere perspektiverende konklusioner. Men det er den kronologiske 'salamiteknik', forfatteren ynder, og den gør det ofte svært at følge, hvor han vil hen med de mange detaljer og statistiske data.

Gudskelov giver netop de mange delkonklusioner en vis overordnet orden i den særdeles stofmættede tekst. Det skal også nævnes, at det glimrende kapitel om officersstandens udvikling i ret høj grad er krydret med citater fra breve, erindringer og andre skriftlige kilder, som tidens militære personer har afsat, naturligvis især adelige, der i denne epriode var særdeles godt uddannede. Gunner Lind bygger i dette kapitel mange fine personkarakteristikker op af såvel danske som udenlandske officerer på baggrund af deres egne skrifter. Især falder den holstenske adelsmand Ditlev Ahlefeldts erindringer i øjnene som en virkelig god kilde til den gamle adels problemer i 1640'erne med at leve op til tidens nye, skrappe krav til professionel militær erfaring. Interessant er også ritmester Biermanns retssag fra 1661, der tydeligt viser, at officererne nu udgør en egentlig elitestand, der dækker over og beskytter hinanden over for det omgivende civile samfund. De mange fine kildecitater er på forfriskende måde med til at bløde de mange statistiske data op og skabe en ikke blot lærd, men tillige læseværdig tekst. Dette følges desværre ikke op i bogens øvrige hovedkapitler. Alligevel rækker denne lærde bog langt ud over det rent militære, idet Gunner Lind hele tiden søger at indplacere den militære udvikling i det almene politisk-sociale system, og den er især en fantastisk vigtig analyse af det gamle adelsvældes storhed og fald. Derved bliver den en meget vigtig brik i beskrivelsen af en af de vigtigste perioder i Danmarks-historien, adelsvældets sidste store periode, men altså også dets undergang og skabelsen af en helt ny magtelite i landet, og så netop set fra militærets synsvinkel. Det er en vigtig bog, Gunner Lind har skrevet, selv om den næppe får nogen stor udbredelse. Det er ikke nogen let tilgængelig bog, men det behøver en disputats jo da heller ikke nødvendigvis at være. Mange historikere vil i fremtiden kunne bruge Gunner Linds grundforskningsresultater, og derved komme gåden om statsomvæltningen i 1660 endnu nogle skridt nærmere. Mange af billederne i bogen er ganske velvalgte og hænger godt sammen med teksten, men hvorfor må vi ikke få at vide, hvorfra de stammer, eller hvor originalerne befinder sig?

Hans Bjørn

Karl-Erik Frandsen: Okser på vandring. Produktion og eksport af stude fra Danmark i midten af 1600-tallet. Skippershoved 1994. 156 s., 188 kr.

Som følge af, at produktionen af og handelen med okser stagnerede i 1800-tallet, har dette emne – som Karl-Erik Frandsen påpeger i indledningen – ikke haft historikernes bevågenhed i samme grad som især kolonihandelen, men også handelen med korn. Dette er ikke helt rimeligt, thi der kan næppe herske tvivl om, at tilførslerne af okser lige så vel som korntilførslerne har udgjort en vigtig forudsætning for Vesteuropas befolkningsmæssige og økonomiske vækst i 1500- og 1600-tallet, og såvel international som hjemlig forskning i 1960'erne og 1970'erne har da også afsløret et velorganiseret net, hvor okser i store mængder overførtes fra periferiområderne, herunder Danmark, til de vesteuropæiske centre. Siden da er oksehandelsforskningen stagneret noget, og det er derfor yderst velkomment, at dette centrale emne tages under behandling af Karl-Erik Frandsen, hvis bog om dansk studeproduktion og -eksport især er koncentreret om de økonomisk vanskelige tider i 1600-tallets midte og er baseret dels på den foreliggende forskning, dels på nye edb-analyser af større datamængder fra forskellige kildegrupper.

Fremstillingens første kapitel giver en kort oversigt over den europæiske studehandels udvikling i 1500- og 1600-tallet, hvor okser i stort tal travede fra produktionsstederne i udkantsområderne Polen, Ukraine og Ungarn til byerne i Vesteuropa. Et tilsvarende mønster med overførsler fra periferi til de økonomiske centre fandtes i Sverige, hvor skovegnene i Syd- og Mellemsverige leverede stude til Bergslagen og siden, i 1600-tallet, til den voksende Stockholm by, ligesom også produktions- og handelsstrukturen på de britiske øer svarede til det kontinentale mønster, idet Skotland, Wales og Irland forsynede de engelske vækstområder, specielt London, med okser.

Efter denne europæiske baggrund vender forfatteren sig til forholdene i Danmark. I kapitel 2 følges tyrekalvene fra fødsel til de 6-7 år senere endte i slagtehusene i de nordtyske og nederlandske byer. Den af Poul Enemark dokumenterede fundamentale omlægning af okseeksporten i 1500-tallets første årtier fra efterårseksport af sommergræssede græsøksne til forårseksport af staldfedede staldøksne til højere priser fremhæves, om end det måske nok kunne have været præciseret tydeligere, at det ikke alene var staldfedningen, der forårsagede de højere priser på okser (de tabte jo en del af vægten igen under transporten), men nok så meget opkøbernes muligheder for ved sommerfedning i marsken (som da også nævnes) af de danske halvfabrikata at

producere et virkeligt kvalitetsprodukt, som kunne afsættes til toppriser. Men gevinst var der ved dette ændrede afsætningsmønster, som imidlertid krævede en væsentlig omlægning af produktionen, hvor opstaldningen blev det centrale element, som adel og krone derfor på forskellig vis søgte at monopolisere. Adelen benyttede sin magt til i videst muligt omfang at sikre sig retten til engområder til græsning og forsyning med hø til vinterfodringen, og for at sikre forsyningen med græsøksne til staldfedningen pålagdes mange bønder de nye afgifter fodernød (pligten til at opdrætte og levere unge stude til godsejeren) eller foderokse/staldokse (den sidste staldfodring før eksport) – sidstnævnte afgift dog kun i visse egne af landet (kort s. 28-29), mens staldfedningen i andre egne altså udelukkende må være foregået på hovedgårdene.

Et andet hovedmiddel til at søge adelens (og kronens) monopol sikret var lovgivningen, hvor aktiviteten steg i takt med den stigende okseproduktion og -handel. Forfatteren gennemgår omhyggeligt de mange forordninger og administrative bestemmelser, der alle tog sigte på at hindre konkurrence fra andre samfundsgupper og udlændinge ved forbud mod borgeres opkøb af græsøksne hos bønderne og disses eksport af staldøksne, men som samtidig viser adelens kapitalmangel og deraf følgende vanskeligheder ved at finansiere opkøb og staldfedning af græsøksne fra 1620'erne, hvorfor det ved forordninger 1622 og 1623 blev tilladt borgere at opkøbe og stalde på kronens og adelens gårde mod betaling af »fodergæld« eller eventuelt direkte forpagtning af adelige hovedgårde – krone og adel fik som foderværter for borgerne staldene fyldt op og foderet fortæret, ligesom staldningsrisikoen i økonomisk vanskelige tider blev væltet over på de mere kapitalstærke borgere.

I kapitel 3 analyseres okseproduktionen på fire danske hovedgårde: Vallø, Herlufsholm, Skinnerup/Ulriksholm og Gjesingholm/Løvenholm, hvor strukturen på de tre første udviser visse fællestræk. Opkøbet af græsøksne foregik i vidt omfang hos godsets egne fæstere, der dog ikke altid har kunnet levere det nødvendige antal, så man undertiden måtte uden for godset for at skaffe græsøksne, fx måtte Vallø-fogden i 1625 til Skåne for at købe 48 græsøksne. Bønderne har formået at sikre sig en god pris på græsøksnene, som efter staldfedningen solgtes til en eller flere opkøbere (dog måtte studene nogle år gemmes til det følgende år). Opkøberne var indtil 1640'erne især danske købmænd, der dog efter Torstenssonfejden afløstes af tyske købmænd, hvad udviklingen på Skinnerup/Ulriksholm tydeligt illustrerer (s. 58). Beregningerne af fortjenesten ved studeproduktionen viser store udsving, enkelte år gav direkte tab, hyppigst på Herlufsholm, der dog som påpeget af forfatteren ikke er helt sammenlignelig med de to andre godser, idet ikke

solgte okser blot indgik i skolens forsyninger. I modsætning til disse østdanske godser fungerede Gjesingholm/Løvenholm, der ejedes af hertugdømmernes statholder Christian Rantzau, i vid udstrækning som fodervært for Randersborgeres eller holstenske og hollandske købmænds græsøksne, og de stude, som Rantzau selv havde ladet opkøbe og fede på hovedgården, blev normalt ikke solgt til mellemhandlere, men af fogden via bl.a. Rantzaus holstenske gods drevet til Wedelmarkedet – måske var hensigten med studeproduktionen på Gjesingholm at overføre kapital til hovedsædet Breitenburg, hvilket kunne forklare det af Fussing beregnede lave afkast af Gjesingholm. Det bør måske bemærkes, at ingen af de fire hovedgårde var en typisk dansk, adelig hovedgård, men om det har betydning for resultaternes repræsentativitet, kan det være vanskeligt umiddelbart at vurdere.

Da adelen øjensynlig har været bekymret for, at købmændene skulle søge at omgå 1623-forordningens bestemmelser om deres ret til at stalde på kronens og adelens gårde, udstedtes 1639 en forordning, ifølge hvilken den adelige godsejer (evt. dennes foged med to »dannemænd«) eller, på krongodset, lensmanden skulle udstede en attest til fremvisning ved toldstederne, indeholdende oplysninger om, hvor og hvornår okserne havde været opstaldet, hvem ejeren var (godsejeren eller en købmand) etc. – en bestemmelse, som 1641 suppleredes med et årligt eftersyn af staldene i november måned med angivelse af, hvor mange dyr hver enkelt havde staldet; dette kunne siden sammenholdes med toldsedlerne. Disse regler har afsat et omfattende og detaljeret materiale 1640-1655 (med enkelte lakuner) fra toldstedet i Assens, på grundlag af hvilket forfatteren foretager en grundig analyse af produktionen og af handelen med stude, eksporteret via Assens, som årligt lå på ca. 6.000 stk.

Kapitel 4 om okseproduktionen viser ikke overraskende, at langt hovedparten af de via Assens eksporterede stude var opstaldet på Fyn, nemlig godt 70%, mens Sjælland og Skåne tegnede sig for de resterende, med de fleste (ca. 20%) fra Sjælland, men – som det påpeges – må der i disse to landsdele have været en større produktion, som blot er blevet udført ad andre veje. På Fyn spillede købstadsborgere en ikke helt ubetydelig rolle i produktionen med godt 2.100 stude i hele perioden, hvoraf Assens- og Odenseborgere tegnede sig for de 1.400 med Assens som den førende af de to købstæder (de ca. 750 stude fra Odense s. 69 må vel være fejl for 550, jfr. tabellen s. 67). Men langt hovedparten af de fra Fyn eksporterede 44.515 okser, der er registreret i det bevarede materiale, var blevet staldfedet på de fynske godser med Jørgen Brahe (godt 2.900 stk.), Anders Bille (godt 2.000 stk.) og brødrene Frands og Kaj Lykke (ca. 2.000 stk.) som de største leverandører, mens det største enkeltgoods var

Jørgen Brahes Brahesborg (1.453 stk.), tæt fulgt af Mogens Sehesteds Mullerup (1.268 stk.). På en hel del især mindre hovedgårde var opstaldningen overdraget til forvaltere, forpagtere eller fogder, men hverken disse eller de ovennævnte borgere udgjorde nogen alvorlig konkurrence til den adelige produktion, der var altdominerende på Fyn. Skønt krongodset i 1662 udgjorde 21% af øens hartkorn, stod lenene kun for ca. 10% af det samlede antal eksporterede stude. Omvendt forholdt det sig på Sjælland, hvor lenslottene – med Kalundborg som langt den største leverandør – spillede hovedrollen i opstaldningen, vel at mærke for den del af den sjællandske okseproduktion, som udførtes over Assens. I modsætning til Fyn spillede de sjællandske købmænd eller andre borgere ingen rolle, mens den sjællandske (og skånske) adels stude, der eksporteredes via Assens, hovedsagelig kom fra hovedgårde med en ret beskeden produktion.

Dernæst analyseres Assensmaterialet i kapitel 5 med henblik på handelen. En undersøgelse af drivningstidene afslører et velorganiseret system, hvor de fynske okser var maksimalt fem dage om at nå til Assens, ligesom transporterne fra det østlige Skåne kun var 18-23 dage undervejs; samme effektivitet prægede toldbehandlingen/overførslen i Assens, hvor der adskillige dage (også søn- og helligdage) indførtes omkring 800 okser i toldbogen. Materialet tillader også en bestemmelse af studekøbmændenes hjemsted og deres foretrukne leverandører (krone eller adel). Blandt de danske studehandlere dominerede de københavnske købmænd, især Steffen Rodes arvinger, der med godt 6.000 stude i perioden 1640-1655 (hvoraf mere end halvdelen opkøbt på Sjælland, især hos kronen) eksporterede mere end dobbelt så mange over Assens som de øvrige københavnske købmænd tilsammen. På Fyn dominerede købmændene fra Assens og især Odense helt billedet med sammenlagt knap 75% af de stude, der eksporteredes af fynske købmænd, blandt hvilke rådmænd Jørgen Bang fra Assens (22%) og Odensekøbmanden Knud Knudsen (25%) var de absolut mest fremtrædende (således fig. 44 s. 93, men hvorfor er de fynske købmænds samlede eksport her i alt 5.220 stude, mens fig. 42 s. 87 angiver 6.381 stk.? Er der tale om et kiks, og hvilket tal er i givet fald rigtigt, eller er der en forskel i opgørelsesmåde, som ikke umiddelbart fremgår?). Langt størsteparten af eksporten over Assens blev dog perioden igennem forestået af tyske købmænd, mens hollandske købmænd ikke spillede nogen væsentlig rolle i studeeksporten fra Østdanmark; de tyske købmænd kom fortrinsvis fra Bremen, Stade og Slesvig, blandt hvilke de slesvigske udgjorde den største enkeltgruppe, men de var til gengæld i modsætning til de øvrige områder med en enkelt undtagelse, studematadoren Otte Hey, alle ganske små, med en del bondekøbmænd iblandt. Og

den tyske indflydelse var stærkt stigende i perioden, idet danske købmænds andel af eksporten over Assens faldt fra ca. 50% i 1640 til kun 15% i 1650 (!), mens købmænd fra især Bremen og Stade satte sig på en stadig større andel.

Et tilsvarende materiale findes desværre ikke fra de øvrige, store toldsteder. Fra Ribe findes derimod en række havnekæmnerregnskaber, som tillader et indblik i den søværtstudeeksport fra Ribe 1595-1660, samt for et enkelt år, som bilag til lensregnskabet 1641, en protokol over alle okser fortoldet i Ribe (jfr. hertil Ole Degn: *Rig og fattig i Ribe*). Bearbejdelsen af dette materiale i kapitel 6 viser for begge kildegrupper Ribekøbmændenes klare dominans. De okser, Ribekøbmændene eksporterede i 1641, havde været opstaldet langs Vestkysten, hvor de blev opkøbt hos såvel adel som bønder, hvilket sidste var et særligt, hævdvundet privilegium for Ribes borgere, som de formåede at fastholde under 1600-tallets lovgivning. Ved siden af Ribekøbmændene havde også Vardes købmænd stor betydning for okseeksporten over Ribe 1641, mens købmændene fra den store studehandelsby Ålborg kun tegnede sig for en forholdsvis beskedne andel fra Vendsyssel og Himmerland; men Ålborgkøbmændene har dette år primært udført stude via Kolding – i 1650 blev knap 50% af studeeksporten via Ribe varetaget af købmændene fra Ålborg (s. 111 og 127). Der var i øvrigt i 1641 den markante forskel mellem studekøbmændene fra de to byer, at mens langt hovedparten (79%) af Ålborgkøbmændenes stude var opstaldet af købmændene selv, der altså benyttede hovedgårdene som foderværter, gjaldt dette kun en forsvindende del (4%) af de stude, som Ribekøbmændene eksporterede via Ribe.

Man må dele forfatterens beklagelse af, at der ikke findes tilsvarende detaljeret materiale som i Assens fra de øvrige store toldsteder (for 1600-tallets største toldsted i Kolding findes intet), men takket være betalingen af transittold ved de sydligere toldsteder indtil Rendsburg kan oksetransporterne fra Assens følges videre sydpå og sættes i relation til den samlede jyske okseeksport, hvilket er emnet for det afsluttende kapitel 7, hvor oplysninger fra Haderslev og Gottorp analyseres for et enkelt år, nemlig 1650. Gottorp-materialet viser tydeligt, at hovedparten (41%) blev eksporteret via Kolding, svarende til eksporten over Assens og Ribe tilsammen, og at købmænd fra de østjyske købstæder Kolding, Vejle, Horsens og Århus stod for ca. en tredjedel af eksporten over Kolding, hvor også udenlandske købmænd var stærkt repræsenteret (41%), primært hollændere (28%). Oplysningerne fra toldstedet i Haderslev, hvor Assensstudene mødtes med flokkene fra Kolding, er interessante i sammenligning med Assensmaterialet; den overvægt af tyske købmænd fra Bremen og Stade, som fandtes i Assens, genfindes slet ikke i Haderslev-

materialet, hvor de jyske købmænd var klart dominerende, efterfulgt af slesvigske og hollandske studehandlere. Bremen- og Stadekøbmændene har åbenbart koncentreret deres studeopkøb i Østdanmark.

Efter den store blomstring i det sidste par årtier før 30-årskrigen faldt okseeksporten til et væsentligt lavere niveau efter Kejserkrigen, hvilket dog – som forfatteren påpeger i konklusionen – ikke var nogen stor ulykke, idet den store okseproduktion fra midten af 1500-tallet og frem må have bevirket en kraftig overudnyttelse af de danske græsningsressourcer. Tilbagegangen ramte især den østdanske produktion på Øerne (Skåne fortsatte nogenlunde uændret), hvorfra eksporten næsten synes ophørt efter 1660, så studeeksporten blev et rent jysk anliggende. I almindelighed har man vel forbundet dansk okseproduktion og -eksport med jysk landbrug, men Karl-Erik Frandsen har med denne bearbejdelse af et omfattende arkivmateriale dokumenteret, at der også i det østlige Danmark var en ganske stor produktion af og en velorganiseret handel med stude i første halvdel af 1600-tallet. Bogen, der er forsynet med engelsk resumé og navneregister, indeholder mange interessante oplysninger om de enkelte producenter og købmænd og rummer i sagens natur en mængde tal, hvis overskuelighed sikres ved gode tabeller og især mange illustrative diagrammer.

Jens Villiam Jensen

Jens Vellev: Bruunshaab gamle Papfabrik. Viborg 1994. 72 s., 99,50 kr.

Pap eller papproduktion er langt fra hovedsagen i Jens Vellevs bog om Bruunshaab gamle Papfabrik, og på den måde kan titlen virke en smule misvisende. Kun omkring halvdelen af bogen handler om tiden med papfabrikation på den gamle industrivirksomhed. Til gengæld er ordet *gamle* dækkende for bogens behandling af papfabrikkens historie, for Jens Vellev gennemgår kronologisk bygningernes historie fra middelalderens kornmølle til nutidens arbejdende fabriksmuseum. En stor del af historien er allerede skrevet andre steder, men Vellevs fortjeneste består i, at den nu er samlet i én bog.

Desværre bliver fremstillingen aldrig helstøbt. Den præges i overdreven grad af alenlange kildecitater, som får lov at styre udviklingen i bogen. Et enkelt eksempel: Vellev beskriver de problemer, som fabrikant Bruun – der i 1821 ombyggede den middelalderlige Aale Mølle til klædefabrik – havde med at skaffe arbejdskraft til fabrikken. De lokale bønderkarle var ikke sindet til fabriksarbejde, og derfor forsøgte Bruun sig med at importere preussiske arbejdere. Det gik

heller ikke, og afsnittet afsluttes således på side 20: *I 1848 var ingen af de tyske familier tilbage, de kunne ikke klare den drastiske omstilling.* Herefter vil den interesserede læser vente et svar på, hvordan Bruun så klarede problemet med arbejdskraften. Men nej, det forbliver en hemmelighed. Derimod fortsætter historien således: *I 1896 oprettede en række danske brandforsikringsselskaber 'Dansk Tarifforening'...*, hvorefter der følger en halv sides præsentation af denne velkendte, industrihistoriske kildegruppe.

Skuffelsen over den udeblevne forklaring på arbejdskraftproblemet glider over i undren over, hvorfor Tarifforeningens inspektionsberetninger skal præsenteres så indgående. Men den undren tilsidesættes allerede på de følgende tre sider, der er fyldt med ordrette kildeafskrifter af de beretninger, Tarifforeningens inspektører lavede på klædefabrikken i 1902 og 1910.

Vel er materialet fra Tarifforeningen yderst velegnet til industrihistorie. Inspektørernes minutiøse gennemgang af fabriksanlæggene giver et fantastisk indblik i produktionen og dens tilrettelæggelse. Men materialet kan ikke stå alene, når det drejer sig om at beskrive produktionsgangen. Inspektørerne interesserede sig jo i sagens natur kun for den brandfare, der kunne tænkes at findes i fabrikken, og meget er derfor holdt uden for beskrivelsen. Ideelt set kan beskrivelsen suppleres med andre kilder, men tiden sætter naturligvis sine grænser for, hvor mange kildestudier forfatteren kan lave.

Til gengæld kunne læseren vel forvente en bearbejdning af beretningerne, hvor forfatteren sondrede mellem væsentligt og uvæsentligt i de omfattende inspektør-skriverier. Hvorfor skal læseren have at vide, at inspektør Tyekjær i 1902 foreslår, hvordan de enkelte bygninger skal risikovurderes, formuleret på følgende måde: *Risikoinddeling og Naboskab: Det foreslåes at betragte A-H som 1, J og K som 1 L, M og N som 1, P Q R og S som 1 og O, T og U som hver 1 Risiko.* Alene tegnsætningen, der er uhørt inkonsekvent, giver problemer, men måske er det Jens Vellevs måde at kommunikere datidens tegnsætning ud til sit stadig mere undrende publikum. Som et mindstemål bør inspektionsberetningerne skrives sammen, så læseren præsenteres for en beskrivelse af klædeproduktionen og ikke selv må gennem kildestudier for at finde frem til historien.

Desværre virker denne bog, som om lokalhistorien ikke har flyttet sig meget siden sognebeskrivelserne, med meget rundhændede kildeafskrifter af i dette tilfælde tarifforeningsberetninger. Senere i bogen følger fem sider med afskrifter af inspektørberetninger fra den tid, hvor Bruunshaab overgik fra klædeproduktion til papfabrik.

Det virker umiddelbart, som om forfatteren er blevet voldført af kilderne. Overrasket over det

righoldige materiale i Tarifforeningens arkiv har han valgt at trykke det hele uden smålig skelen til, om det er anvendeligt i den form, hvori det findes. De lange kildeafskrifter er med til at gøre bogen uoverskuelig, og den totale mangel på kapitler, afsnit, overskrifter og indholdsfortegnelse er heller ikke ligefrem befordrende for overblikket. Billedteksterne, der er sat med nøjagtig samme typografi som brødteksten, gør det også vanskeligt at navigere rundt mellem ordene. Men derudover må det siges, at billedvalget har været heldigt.

I stedet for at bruge så mange sider på kildecitater kunne forfatteren have brugt pladsen på at uddybe nogle af de små, indforståede henvisninger, der optræder adskillige steder i teksten. Hvorfor var den engelske fabrikant John Cocke-rill *mærkelig*? Hvordan er Clasonsborg Klædefabrik (hvorfra Janus Smidt kom til Bruunshaab som papfabrikant) et *mærkeligt samfund*? Og hvori bestod Janus Smidts adoptiv søn Oscar Smidts *store og rige evner*?

Tilbage til den fraværende papproduktion: Det skal anføres, at historien om selve Bruunshaab Gamle Papfabrik fylder 32 af bogens 72 sider. Heraf er langt hovedparten illustrationer med en række gode tekster, inspektionsberetninger og avisreferater om fabrikkens produktion. Så den læser, der søger historien om papfabrikkens ageren på det danske papmarked eller et detaljeret billede af papproduktionen syd for Viborg, skal ikke søge oplysninger i denne bog, som udelukkende handler om bygningernes historie.

Allan Leth Frandsen

Finn Grandt-Nielsen: Huse i Odense – en guide om arkitektur, byudvikling og kulturhistorisk interessante bygninger i Odense Centrum. Odense Bys Museer. 1995, 160 s.

Bogen er i et praktisk lommeformat, så man kan tage den med på byvandring. Den består af en kort indledning, hvor det centrale Odenses topografiske udvikling fra middelalderen til i dag op-rides på seks sider, fulgt af ti afsnit eller 'ture' til hver sin del af byen. Hvert afsnit indledes med en kort beskrivelse af områdets topografi. Herefter følger en gennemgang af udvalgte bygninger, i alt 134. For hver ejendom oplyses bygherre og arkitekt, adresse og opførelsesår, om den er bygningsfredet eller ej, derimod oplyses det ikke, om der er bevarende planbestemmelser eller ej. Hertil kommer en kort karakteristisk og nyttige litteraturhenvisninger. Bogen afsluttes med en fortegnelse over arkitekter og bygmestre i Odense, en litteraturliste samt registre. Der er paralleltekst på engelsk efter indledningen og de

topografiske beskrivelser. Udvalget af bygninger virker rimeligt.

Det er den ene halvdel af guiden. Den anden halvdel bruges til kort og fotografier. Foran hvert afsnit er der et kort over delområdet, hvoraf bygningernes grundplan fremgår, og hvor de omtalte bygninger er markeret. Kortene er lette at aflæse. På omslagets indersider findes oversigtskort over hele det centrale Odense. Øver man sig, kan læseren efterhånden placere delområderne på de to oversigtskort.

Korte karakteristikker er altid vanskelige at skrive, men jeg synes, at de stort set fungerer her. Prisen er, at man ikke hører så meget om husenes indretning. Enkelte steder er ejendommen dog for stor og teksten for kort. Det gælder eksempelvis Fyns Glasværk. Den korte form giver også problemer i indledningen. Hele udviklingen i dette og forrige århundrede står der ikke meget om. At bygningerne i forrige århundrede var påvirket af middelalderens og renæssancens byggemåde, er ikke rigtig nok til at karakterisere historicismens byggeri. Det var vel også oplagt at sammenfatte kommunens arbejde med byplanlægningen. Om det voldsomme gadegenembrud, der skærer centrum over, Albanigade-Torvegade-Thomas B. Thriges Gade, får læseren alene at vide, at det vidner om den seneste generations planer og ønsker for byens indretning. Tilsvarende er det ærgerligt, at bevarende planbestemmelser ved de enkelte ejendomme ikke er taget med, for det ville give et indtryk af kommunens rolle på bygningsbevaringsområdet. Ved alene at oplyse, om bygningerne er fredet, får læseren kun oplysning om statens initiativer.

De 85 fotografier er alle i farver og optaget i maj måned under og lige efter løvspring. De viser de udvalgte bygninger i deres umiddelbare omgivelser. Der bringes ikke detaljer eller udsnit. Den største variation er, at der ud over gadepartier også gengives gårdpartier. Bygningerne står i varme farver, ofte rød blankmur, op mod en blå himmel, på enkelte billeder oplivet af hvide lammeskyer. De nyudsprungne træer understreger med deres lysegrønne løv ønsket om at fortolke Odense som byen med et evigt 'fynsk forår', eller som en by, der egentlig burde være opført i henhold til Landsforeningen Bedre Byggeskiks idealer. En tolkning, der ikke rigtig kan bruges ved Thomas B. Thriges Gade, som da heller ikke afbildes. Hvis alle bygningerne levede op til Landsforeningen Bedre Byggeskiks krav, var det måske ikke noget problem, men det gør de jo ikke. Forfatterens og fotografens æstetiske horisont er for begrænset. Denne snævre synsvinkel gør, at bogens billedside ikke er nogen heldig introduktion til at opleve, endstige forstå bygningerne i Odenses centrum.

Caspar Jørgensen

Søren Eigaard: Husligt Arbejder Forbund i Odense gennem 60 år. Forbundet af Offentligt Ansatte, Odense Afdeling og Stadsarkivet 1994. 147 s.

Den odenseanske afdeling af Husligt Arbejderforbund har en historie, som ikke ligner de fleste fagforeningers. Ganske vist indeholder den alle en fagforeningshistories traditionelle komponenter – brydsom organisering, arbejdskampe, nederlag, sejre og såmænd også svig og kassebeholdning – men dels finder man ikke den sædvanlige sammenhæng mellem arbejdskamp og organisering, dels er arenaen for de første store arbejdskampe henlagt – ikke til 1880'erne, men til 1980'erne.

I 1880'erne var der næppe nogen i Odense, som havde gjort sig den formastelige tanke, at tjenestetyendet skulle kunne organisere sig. Men i 1904, fem år efter, at Københavns Tjenestepigeforening var dannet, nåede bevægelsen til Odense. Derefter gik der dog tredive år, inden en nogenlunde levedygtig fagforening fik fodfæste. Husassistenternes organisering blev en særdeles brydsom affære – og som nævnt havde organiseringen ikke nogen forbindelse med arbejdskampe i udbrud. Der var ingen konflikter om organisationsretten. Det var ikke husassistenternes pres, som tvang arbejdsgiverne til forhandlingsbordet, og forkvinden måtte f.eks. ved forhandlingerne i 1939 klare sig uden den styrke, som medlemmernes tilslutning og støtte kunne have givet hende. Nej – når det lykkedes at opnå en overenskomst, skyldtes det primært, at arbejdsgiveren tit og ofte var kommunal eller amtskommunal. En socialdemokratisk kommune og en borgmester, som tidligere havde været formand for byens fællesorganisation, optog naturligvis forhandlinger med arbejdernes organisation. Amtssygehusets ledelse kunne vel heller ikke undslå sig, selv om begejstringen her var mindre. Det faktum, at sygehusets ledelse ikke krævede medlemskab af fagforeningen (s. 51) i 1930'ernes slutning, var for en del husassistenter tilstrækkelig anledning til ikke at betale fagforeningskontingent. Overenskomsterne med 'det offentlige' kom nærmest, før husassistenterne lod sig organisere. Det vil sige, at det også var med andre bevæggrunde, at husassistenterne meldte sig i fagforeningen, end når arbejdere i andre fag gjorde det i deres fagforeningers genembrudsår. Søren Eigaard skriver på side 78: *Organiseringen af husmoderafløserne kom i løbet af 1954 ind i fastere rammer gennem forhandlinger med kommunen. Det aftales, at ansøgere skulle vise deres fagforeningsbog for overhovedet at komme i betragtning til en stilling...*

I sin indledning omtaler Søren Eigaard baggrunden for, at tjenestepiger og husassistenter omkring århundredskiftet så vanskeligt lod sig

organisere. Dette væsentlige aspekt følges imidlertid ikke op. Måske har han ikke ment, at husassistenternes organisationsmodvilje var noget at beskrive i en bog i anledning af organisationens 60 års jubilæum?

Frem for de modvillige husassistenter beskriver Søren Eigaard hine enkelte stædige og stærke kvinder, som trak læsset gennem årtier. Umiddelbart er heltinderne måske en bedre 'historie' – i tidens ånd? – men for fremstillingens troværdighed er det ikke desto mindre uheldigt at dølge forhold og kræfter, som i høj grad har været bestemmende for organisationens udvikling. Ligesom man må undre sig over den lidt gammeldags 'forkvindernes historie' – mens medlemmerne, de kvinder, som trods alt og efterhånden blev medlemmer, tilsyneladende ikke har nogen historie. Eller er det sådan, at kvindernes motiver, når de lod sig organisere, er blevet et kriterium for, hvornår de har ret og krav på en historie – og er herunder praktiske hensyn på bekostning af overbevisning diskvalificerende?

De forhold, som skabte organisationsmodvilje, er altså ikke blevet undersøgt. Søren Eigaard har heller ikke foretaget nogen generel vurdering af den betydning, det måtte have for organisationen, at arbejdsgiveren i mange tilfælde var en socialdemokratisk kommune. Nu må læseren så halvt om halvt gætte sig til, at det var en af grunnerne til, at organiseringen alligevel lykkedes.

Et jubilæumsskrift har, som det bestillingsarbejde det er, nogle begrænsninger. Men formentlig havde Søren Eigaard alligevel med fordel kunnet spørge sig selv: Hvilke kræfter spiller ind? Bogen er jo skrevet ind i og er en del af en tradition. På ét plan i det mindste ligger der et koncept klar, når en arbejderhistoriker giver sig i kast med at skrive organisationshistorie. I det koncept er modbillederne ikke til at tage fejl af. Der er arbejdersolidariteten – og så er der kapitalisternes profitjagt. Med disse poler underforstået (og ikke imødegået) opstår der en indre modsigelse i fremstillingen, når der i virkelighedens verden næppe er nogen solidaritet og arbejdsgiveren slet ikke er kapitalist.

Den samme friktion møder fremstillingen ikke, når der er anderledes overensstemmelse mellem koncept og virkelighed. Søren Eigaards bog fungerer godt og troværdigt i den sidste del, som handler om tiden efter 1982. Overordnet er det historien, som 'vi kender den': Et fags arbejdere, som imod en ydre fjende, her Schlüters nedskæringspolitik, bliver bevidste om deres fag, og sammenholdets værdi, og som derefter også kæmper i solidaritet. Mere konkret er det også historien om dannelsen af klubber og af arbejderkollektiver for hjemmehjælperne. Søren Eigaard fortæller dette stykke samtidshistorie på en spændende og vedkommende måde – og med god forståelse for konsekvenserne i hverdagen af rationaliseringer og effektivisering.

Selv om der er lagt vægt på organisationens historie, så indeholder jubilæumsskriftet dog mere end det. Arbejdets og arbejdslivets historie beskrives i glimt, som illustrationer i form af erindringer og af fotos (primært Åge Fredslund Andersens serie fra 1930'erne om husassistenterne). At arbejdet og arbejdslivet hører med, når et fag fejres, er så småt almindelig anerkendt blandt arbejderhistorikere. Det er tillige blevet mere eller mindre naturligt at søge at sætte fagets og organisationens historie i sammenhæng med den samfundsmæssige udvikling. Også her er det lykkedes bedst for Søren Eigaard i bogens sidste halvdel, hvor kapitlerne i flere tilfælde er bygget op med en indledende præsentation af tiåret, af konjunkturerne, lovgivningen, og hvad der i øvrigt måtte have betydning for faget og for organisationen. På den måde får man f.eks. gode introduktioner til de nye 'fag' – husmoderafløserne i 1940'erne og hjemmehjælperne i 1950'erne og 1960'erne. Derimod er fremstillingen noget flad i den nogle steder næsten bevidstløse opremsning af kuldastede organisationsforsøg mellem 1904 og 1934.

Det er nævnt, at erindringerne tjener som en illustration af arbejdslivet. De illustrerer dog ikke kun, de fører også i flere tilfælde som en bro fremstillingen fra det ene afsnit til det andet. Et eksempel på dette er den elegante overgang fra indledningsafsnittet om københavnerforeningens dannelse til forsøgene på oprettelse af en afdeling i Odense. Søren Eigaard har i Nationalmuseets arbejder- og håndværkerundersøgelse fra 1950'erne fundet en tjenestepige, som i 1910 flyttede fra København til Odense. Johanne Hansen fortæller bl.a. om sin glæde ved at gå tur i Fruens Bøge – tidligere havde der ved indgangen været et skilt: *Tjenestepiger og Hunde forbydes Adgang*, men tjenestepigeforeningen havde ifølge erindringer fået udvirket, at skiltet blev fjernet.

Søren Eigaard fortæller i det følgende afsnit, at skiltet var en af de værste anstødssten for den første tjenestepigeforening i Odense – den, der blev dannet i 1904. Skiltet blev fjernet året efter, men om tjenestepigernes indflydelse på beslutningen melder historien nu intet. Måske initiativet var fortørnede etatsrådsfruers – pænt har det jo ikke set ud, at mokken blev nævnt efter tyndet.

Annette Østergaard Schultz

Jørgen Hesseldahl: I Toldstrups tjeneste. En jydsk students eventyr, 1943-1945. Frihedsmuseets Venners årsskrift 1994, 90 s.

I den efterhånden lange række af årsskrifter for Frihedsmuseets Venner er der endnu en gang ta-

le om et personligt erindringsbidrag. Forfatteren, cand.jur. Jørgen Hesseldahl, tidligere direktør for Odense Tekniske Skole, anslår allerede i sin titel sit syn på modstandskampen – han var 100% Toldstrups mand og ser i dag sine oplevelser under besættelsen som værende *eventyrlige*.

Det sidste bunder sandsynligvis i, at han til støtte for hukommelsen dels har anvendt egne foredragsnotater, dels en artikel, han for 50 år siden skrev til bogen *Vor vej til 5. maj*, udgivet af redaktør N.A. Ejgenbroth i 1945. Forfatteren har desuden, ifølge forordet, støttet sin egen erindring på Toldstrups bog *Uden kamp ingen sejr* fra 1963 og Niels Åge Nielsens *Mellem jyske modstandsfolk 1941-1945* fra 1980 samt relevante kig i *Aarhus Stiftstidende* og *Aalborg Stiftstidende*. Undervejs i bogen afslører forfatteren dog, at han også har smugkigget i andre aktørers erindringer.

Bogen er opbygget tematisk-kronologisk, idet erindringerne er samlet i 11 hovedtemaer, som dernæst er tilstræbt ordnet i kronologisk rækkefølge. Derved sikres en logisk, fremadskridende handling, uden at historien får dagbogspræg.

Bogen dækker tiden omkring 1939 til den 15. august 1945, VJ-dagen. Forfatteren beskriver, hvordan han allerede i barndommen var præget af en antifascistisk holdning. Den tyske besættelse af Danmark i 1940 og de første års afmagt samt en politisk og menneskelig modning i gymnasiet resulterede i, at forfatteren gik fra passiv til aktiv modstand i en alder af kun 19 år. Anledningen var samarbejdspolitikens sammenbrud den 29. august 1943. I forbindelse med talrige tyske arrestationer i Jylland i foråret 1944 gik forfatteren under jorden den 18. maj 1944. Som følge af en veludviklet sans for 'security' blev han ikke taget af det tyske politi, selv om det var tæt på flere gange.

Bogen ligner i indhold og sprogtonen de udgivelser, der kom om modstandskampen umiddelbart efter befrielsen. Dette er ikke overraskende i betragtning af det materiale, forfatteren bygger på. Det bevirker dog, at de 'gode' gamle modstandshistorier serveres i en scenografi, der i væsentlig grad er præget af befrielsessommerens ret firkantede syn på de 'gode' og de 'onde'. Alle tyskere var per definition livsfarlige, ondskabsfulde fjender, og danske tyskertøse var en latent risiko for modstandsbevægelsen.

Det sidste nævnes i forbindelse med omtalen af en politibetjent, der var gået under jorden efter den 19. september 1944. Et vådeskud i benet medførte, at han efter lægebehandling blev flyttet rundt fra logi til logi, indtil han kunne sendes til Sverige. Dette holdt han imidlertid kæresteren orienteret om. Da han var ankommet til Sverige i god behold, fandt hans kæreste sig hurtigt en afløser i skikkelse af en tysk soldat, som hun straks fortalte alt om eks-kærestens skæbne. Dernæst fik Gestapo besked om alle adresserne.

Jo, de tyskertøse var farlige! Men politibetjentens manglende 'security' kunne også være nævnt som en medvirkende årsag!

Med forfatterens helhjertede skildring af Toldstrup som den effektive og karismatiske modstandsleder, han var, er det påfaldende lidt, der berettes om den såkaldte *Jyllandskonflikt* mellem Bennike og Toldstrup. Konflikten stod mellem officeren og den civile modstandsmand, mellem de danske politikeres sikkerhedsnet (Frihedsrådet) og de allieredes kamp, mellem 'systemets' tjenestemænd og SOE's agenter. Konflikten delte mange steder de lokale modstandsgrupper i to lejre: Dem, der udelukkende rettede sig efter Frihedsrådets ordrer, og dem, der så sig selv som en del af den allierede kamp mod nazismen, og som dermed i første omgang rettede sig efter SOE's retningslinier. Dette sidste var især udtalt blandt våbenmodtagegrupperne, da de bogstavelig talt så, hvorfra våbnene kom. Flere steder i bogen kan man ane konflikten, men den bliver desværre ikke synlig.

Mange steder anvender forfatteren parenteser for at kommentere eller udbyde en forklaring. I langt de fleste tilfælde er parenteserne aldeles unødvendige, og i resten af tilfældene kunne der eventuelt have været henvist til en note.

Men bortset fra disse mindre hjertesuk, er bogen særdeles anbefalelsesværdig som en personlig, spændende og underholdende skildring. Den tilfører ikke nogen ny viden om besættelsestiden, men giver et godt indblik i en ung mands gradvise inddragelse i den aktive modstandskamp. Forfatteren kæmpede efter eget udsagn *ikke* for 'Danmarks ære', 'aldrig mere 9. april', 'udrensning', 'Sydslesvig', 'verdenskommunismens sejr' eller lignende sager. Han kæmpede til gengæld *imod* den totale ondskab, som Hitler og nazismen stod for, og for at bevare sin selvrespekt – og det gjorde han så.

Frank Weber

Besat og befriet. Erindringer fra besættelsestiden i Kolding. Kolding Stadsarkiv, Kolding Kommune 1995. 195 s.

Denne bog består, som dens undertitel antyder, af spredte erindringsglimt fra besættelsestidens Kolding. Den er således ikke en ny, opdateret version af bogen *Kolding under besættelsen*, som udkom i 1946, men en samling erindringsbilleder, der for de flestes vedkommende er indsamlet i 1970-1995.

Bogen er inddelt i 19 kapitler, fulgt af et navnerregister. De første fem kapitler udgør imidlertid en gedigen kerne, bestående af mere end halvdelen af bogens sidetal. De efterfølgende ti kapitler supplerer på en udmærket måde de fo-

regående med personlige oplevelser med relation til en eller flere af besættelsestidens mange facetter. De sidste fire kapitler består af meget kortfattede glimt, et par stykker er på kun 3-4 linier, samlet under følgende overskrifter: Den 9. april i glimt; Dagligliv under besættelsen; Befrielsen; og De allierede.

Modstandskampen kom ret sent i gang i Kolding, bl.a. på grund af et større antal tyske tropper i byen og især Gestapos tilstedeværelse på Staldgården ved Koldinghus. Men bruddet med samarbejdspolitikken i august 1943 har i de fleste tilfælde været startskuddet til en aktiv indsats. Arrestationen af det danske politi i september 1944 gav også modstandsbevægelsen et skub fremad. Dels gik mange politifolk ind i det eksisterende modstandsarbejde, dels blev mange nidkære politifolk, som bl.a. havde bistået de tyske myndigheder mere end fornødent, sat ud af spillet. Da de enkelte kapitler er skrevet af aktørerne selv, uanset om de var med i modstandsbevægelsen som kommunist, antifascist, national, officer, engelsk agent, borgmester eller præst, er også skrivestil og emnevalg forskelligt. Flere af kapitlerne er causerende, mens andre er meget beskrivende efter en mere eller mindre stram disposition.

Der er selvfølgelig enkelte misforståelser og fejl, som ville være luget væk, hvis de enkelte bidrag var blevet betragtet som kilder til et stykke Kolding-historie, som så kunne stykkes sammen til en mere traditionel, historisk skildring. F.eks. mener Paul E. Lebech på side 18, at Frimodt Chr. Houborg, der fungerede som en slags kasserer for flere modstandsgrupper, ikke for alvor var ansat i den lokale afdeling af Nationalbanken. Det var sandsynligvis bare et skalleskjul. Eskild Wind skriver i kapitlet efter, at Houborg var ansat i banken, hvilket bekræftes på side 102 i Bodil Boghs kapitel: Ansat i Nationalbanken.

Når Eskild Wind i kapitlet: I efterretningstjenesten, skriver, at det tyske SD (Sicherheitsdienst) var en slags industrispionage, er det noget af en underdrivelse. SD tog sig af efterretningstjeneste, herunder spionage, på alle felter og arbejdede efter august 1943 i tæt samarbejde med Gestapo. Det var således SD's sabotageafdeling, der stod bag modterroren i form af clearingmord og schalburgtage. Når det i afsnittet om våbennedkastning hedder, at modtagepladserne blev indtegnet på britiske generalstabskort og givet kodenavne af de lokale grupper, er det af indlysende grunde ikke korrekt. Det var danske kort, og selvfølgelig gav SOE pladserne navne, eftersom det var upraktisk at have 25 nedkastningspladser med kodenavnet ELSE!

Mange af de brikker, som de enkelte forfattere hver især mangler hist og her, findes i nogle af de øvrige kapitler. Derved får læseren undervejs et ganske godt og dækkende billede af modstandsarbejdet i Kolding; et overblik, som forfatterne

hver for sig ikke selv har haft! At der enkelte steder er lidt indforstået besættelsestidssnak og ord, som vil være sort tale for nutidens ungdom (f.eks. ordet autoklave), er tilgiveligt. Bogen er først og fremmest en guldgrube af tidstypiske erindringsglimt fra den generation, der oplevede besættelsestiden i Kolding. Her er der rig lejlighed til at genopfriske både gode og dårlige minder. For de yngre generationer vil der til gengæld være god anledning til at stille spørgsmål til de ældre!

Bedste, hvad lavede du under besættelsen?

Frank Weber

Birthe Nordentoft Feilberg: Kære Far. Odense Universitetsforlag 1995.

Dette er beretningen om lægen og modstandsmanden Knud Nordentofts liv, fra han blev taget til fange af tyskerne i sit hjem i Varde den 9. februar 1944, til han omkom i Husumlejren, en arbejdsafdeling af koncentrationslejren Neuen-gamme, den 1. december 1944. Han havde praksis i Varde og var involveret i modstandsarbejde, herunder våbentransport, som han foretog med sin lægebil. Hans datter Birthe Nordentoft Feilberg har sat sig det mål at sætte sig ind i farens situation og følelsesliv under fængselsopholdet og fortælle om familiens reaktion på hans fjernelse fra hjemmet. Det gør hun ved anvendelse af blandt andet følgende kildegrupper:

- 1) De efterladte papirer fra Knud Nordentoft, herunder breve og hans dagbog fra Vestre Fængsel (skrevet på toilet-papir.);
- 2) breve til familien;
- 3) den lille piges egne erindringer;
- 4) lokalaviser.

Af de primære kilder er Knud Nordentofts breve og dagbog interessante. Gennem dem tegner bogen et billede af et menneske med en meget fin menneskeindsigt og ikke mindst af en, der forstod, hvor vigtigt det var at holde tankerne fast under det hårde pres, som han udsattes for blandt andet under isolationsfængslingen i Vestre Fængsel. Han kaster sig her over broderiarbejde og digtning som værn mod de usle forhold. Slående er det også, at Knud Nordentoft under sit ophold i Vestre Fængsel ikke rigtig var klar over, at han var i en dødsensfarlig situation. I dagbogen skriver han således, at tyskerne nok i værste fald vil sætte ham til noget straffearbejde, men troen på tyskerne som en retsbevidst nation er til stede hos ham. Derfor kan han også over for forhørslederen sige sandheden lige ud, formodentlig med det håb, at det vil mildne dommen – for tysk retssystem er vel ligesom det dan-

ske. Knud Nordentoft tog fejl – han blev ført til Frøslevlejren. Her havde han det godt. Men i forbindelse med den skærpede situation i 1944 føres han og 200 fanger stik imod aftalen med den danske regering til et ukendt sted i Tyskland. Tilbage sidder den lille pige og hendes familie, som ikke kender farens opholdssted. Gennem forskellige kilder får de at vide, at faren er ført til Neuengamme og senere til Husumlejren. Det er typisk, at familien ikke får direkte besked om Nordentofts død fra tyskerne, men gennem en dansk dame, som har set Knud Nordentofts grav, da hun besøgte sin egen mands grav.

I bogen bringes lægekollegaen Paul Thygesens beretning om forholdene i Husumlejren, som nøgternt beskriver koncentrationslejrhelvedet. Følelsesmæssigt stærkt står den lille piges oplevelser af farens arrestation, herunder en detalje som, at den lille pige oplever de mange breve og blomsterhilsner, der bliver sendt til moren efter arrestationen.

Når denne bog i det hele taget er forskellig fra andre bøger om emnet, skyldes det det personlige engagement, der er lagt i den. Man fornemmer hele tiden det tætte forhold mellem far og datter – en far, som blev fjernet fra sin familie i en alt for tidlig alder. Man forstår, hvad dette tab betyder for hans datter. Bogen tjener som sjælesorg for datteren, og for os læsere giver det anledning til at reflektere over de stærke følelser, som besættelsestiden rummer så mange af. Herudover ligger bogens betydning i, at den giver indsigt i, hvorledes forholdene var i Vestre Fængsels tyske afdeling under krigen.

For den interesserede kan bogen tjene som inspiration til studiet af forholdene i Vestre Fængsel og koncentrationslejrene. Her skal gøres opmærksom på, at vi har et banebrydende værk om de tyske koncentrationslejre i Jørgen Barfods bog *Helvede har mange navne*, og at der findes en del bøger fra kort efter krigen om forholdene i Vestre Fængsel. Bogen kan således ikke betegnes som banebrydende, men som inspirationsgivende.

Hasse Neerbek

Nils Vollertsen: Det danske mindretal. En række studier om det danske i en tysk stat. Odense Universitetsforlag 1994. 166 s., 150 kr.

Niels Vollertsen: Sydslesvig. En landsdel i nationalt opbrud 1945-1948. Odense Universitetsforlag 1994. 298 s., 250 kr.

Nils Vollertsen præsenteres i det medfølgende reklamemateriale som hørende til *de yngre slesvigske historikere*. Lokaltilknytningen har sat si-

ne spor. Der skrives af kærlighed til grænseegnen. Begge bind er oprindelig universitetsafhandlinger, den første et speciale, den anden en Ph.D.-afhandling, som er blevet bearbejdet med henblik på udgivelse. Det udspring præger dem endnu mere en lokalpatriotismen. Det er Vollertsens projekt at skrive det danske mindretals historie i Sydslesvig fra 1945 til 1990. Det er altså kun begyndelsen til noget mere, der her fremlægges. I *Det danske mindretal* bringes en række 'småstudier', seks i alt, som angiveligt *tilsammen giver hovedtrækkene i mindretallets politiske og sociale udvikling fra 1945 til 1990*. De seks studier er af varierende tyngde og omfang. Der indledes med *Den britiske, tyske og danske Sydslesvig-politik*, side 11-32, som bygger på foreliggende, trykte fremstillinger, og hvor især den britiske politik bliver meget knapt og stedmoderligt behandlet (side 11-12). Fremstillingen forholder sig ikke kun refererende på det politiske niveau og til aktørtilkendegivelser, men opererer også rask væk med 'danskerne', deres følelser for tyskerne og deres Tysklandsbillede. Et eksempel: *Danskerne så allerede i 1960'erne med blandede følelser på tyskerne. Danskerne beundrede tysk sprog, kultur, kirke og kunst, der havde sat sit præg på dansk kultur, men de var også præget af et gammelt modsætningsforhold til tyskerne, som de for tit kom til kort over for*. Bortset fra det sprogligt uheldige og det uforståelige *allerede*, så er der tale om en type udsagn, som det bliver svært at dokumentere. Jeg vil f.eks. stille spørgsmålstegn ved en udbredt dansk beundring for den tyske kirke (!) i 1960'erne, og det hjælper ikke, at Vollertsen i sin tekst henviser til en lille artikel af Poul Hartling.

Blandt de øvrige småstudier springer *Kulturvaner* side 107-110 i øjnene både ved sin lidenhed – det må der kunne skrives meget mere om! – og ved den helt igennem impressionistiske fremgangsmåde. En god bid af afsnittets tekst (side 108-110) er et langt citat fra et bestemt interview, som Vollertsen har lavet med en lokal beboer. Han slutter derpå selv af med følgende: *Jeg vil tro, at dette billede mere eller mindre gælder for en stor del af de danske, der bor ude på landet...* Det må læseren så mere eller mindre tro på.

I årene 1985-1988 lavede Vollertsen 192 interviews med personer fra det danske mindretal. I *Det danske mindretal* udnyttes de som hovedgrundlaget for det afsluttende kapitel *Et tidsbillede fra før 1945*, som forekommer mig at være bogens bedste, selv om materialet er skrøbeligt. Med den valgte disponering af stoffet får læseren et vist indblik i tiden, miljøerne, de spredte kredse og klikker, der vanskeligt kunnet være skaffet på anden vis. Her er det blevet til rigtig lokalhistorie med en national dimension. Men det er unægtelig for tiden *forud* for den periode, Vollertsen har gjort til sit felt!

Sydslesvig er en mere homogen og afrundet bog. Den omhandler tiden 1945-1948, politisk, kulturelt og socialt, og er disponeret i disse tre hovedafsnit. Det er hensigten at skrive en samlet sydslesvigsk mindretalshistorie, det gentages med få siders mellemrum, først i forordet og siden i den alt for knappe indledning (mindre end en side!). Vi får derfor kun meget lidt at vide om de overvejelser, der ligger til grund for undersøgelsen. I forordet, ikke i indledningen, skal vi således hente den information, at historien bliver set *nedefra og ud fra det danske mindretals kollektive bevidsthed*. Den kollektive bevidsthed mener Vollertsen, at han får meget godt fat i via de tidligere omtalte 192 interviews med personer fra mindretallet. Det gør han muligvis også, men retfærdigvis skal det med, at fremstillingen også bygger på den foreliggende litteratur, de vigtigste aviser og tidsskrifter samt flere arkiver bl.a. fra lokale foreninger. Der er et samtidigt materiale at holde de senere interviews op imod. Om det så er ensbetydende med, at han skriver *nedefra*, er spørgsmålet. Er det ikke snarere mindretallet *indefra*?

Afhandlingen rummer ingen overvejelser om mindretallet som en fælleseuropæisk problematik. Der er ingen henvisninger til mindretalsundersøgelser i andre dele af Europa, og dermed fraskriver Vollertsen sig den inspiration og de muligheder for sammenligninger, der kunne have gjort fremstillingen til mindretallets lokalhistorie på en anden måde.

Skal jeg med nogle få ord pejle nogle af de centrale strømninger, som Vollertsen afdækker, må det blive *kaos* og *nationalt opbrud*. Kaos er udgangspunktet (se side 11, 15, 257); Tysklands sammenbrud gav grobund for et nationalt op-

brud, kredse i Sydslesvig ønskede løsrivelse fra det slagte Tyskland og tilslutning til Danmark, en bestræbelse som blev kombineret med en hjemstavnsbevægelse. I afhandlingen stiller Vollertsen disse *ny-danske* over for de *gammel-danske*, mindretallet fra før 1945. Modsætningen og spændingen mellem disse grupper og deres ledere er den røde tråd gennem fremstillingen. De gamle ledere stod over for de nye. Det blev en kamp om indflydelsen i de tre sfærer: den politiske, den kulturelle, den sociale. Dette spil følger Vollertsen på nært hold; det bliver til indsigtfuld politisk lokalhistorie, hvor vi følger de strategiske overvejelser i både partierne og foreningsnetværket. Punktvis kan fremstillingen forekomme overlæst, når materiale fra interviewene tilsyneladende partout har skullet med, eller når flest mulige informationer har skullet presses ind i samme sætning. Et eksempel: *Her tog De Sydslesvigske Husmoderforeninger, stiftet i 1948 og som arbejdede i byerne, og Den slesvigske Kvindeforening fra 1922, der virkede på landet, fat* (side 222).

Kampen mellem gammel- og ny-danske førte i periodens slutning til en arbejds- og interessedeling, hvor de gamle ledere kom til at dominere den kulturelle og sociale sfære, mens de ny-danske hjemstavnsledere tog sig af det politiske. Den ny-danske bevægelse formåede som politisk fænomen for en tid at trænge tysk politik tilbage i Sydslesvig. Det er blandt hovedkonklusionerne.

Nu venter vi så på en fortsættelse for tiden 1948-1990. Det bliver et spørgsmål om at væbne sig med tålmodighed. Ifølge Vollertsen vil der nemlig nok gå ti år!

John T. Lauridsen

Bøger fra Dansk Historisk Fællesråd

Af foreningens mange udgivelser kan følgende endnu leveres:

Håndbogsserien:

Knud Prange: Heraldik og historie. Kr. 40,00.

Herluf Nielsen: Kronologi. Kr. 30,00.

Ib Kejlbo: Historisk kartografi. Kr. 30,00.

Kristian Hald: Stednavne og kulturhistorie. Kr. 30,00.

Anders Bæksted: Danske indskrifter. Kr. 30,00.

Kristian Hald: Personnavne i Danmark. I. Oldtiden. Kr. 30,00.

Sven Tito Achen: Identifikation af anonyme våbenskjolde. Kr. 30,00.

Kristian Hald: Personnavne i Danmark. II. Middelalderen. Kr. 30,00.

GENOPTRYK: *R. W. Bauer*: Calender for årene 601 til 2200. Kr. 138,00.

Andre bøger:

Sven Tito Achen og Ole Rostock: Bibliografi over heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589–1969. Kr. 40,00.

Frank Jørgensen og Morten Westrup: Dansk Centraladministration i tiden indtil 1848. Kr. 75,00.

Festskrift til Johan Hvidtfeldt. Kr. 40,00.

Historie og Lokalsamfund. En håndbog i formidling. Redaktion: *Søren Ehlers*. Kr. 75,00.

Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk I-II. Kr. 750,00.

De anførte priser er incl. moms 25%, men excl. porto. Priserne er særpriser, der gælder for Fortid og Nutids abonnenter samt medlemmer af historiske foreninger tilsluttet Dansk Historisk Fællesråd og denne forenings øvrige medlemmer.

Bøgerne og Fortid og Nutid kan bestilles ved henvendelse til Landsarkivet for Sjælland m.m., Jagtvej 10, Postboks 661, 2200 , København N.

Indhold

Aage Hoffmann: Niels Bukhs nationale gymnastikprojekt – psykohistorisk belyst	187	i vikingetiden (Tinna Damgård-Sørensen)	259	
N.H. Frandsen: Dragthistorie i retsbetjentarkiverne	220	J. Myrdal & G. Bäärnhielm: Kvin- nor, barn och fester i medeltida mirakel-berättelser (Lars Bis- gaard).....	261	
Peter Fibiger Bang: Fra gård- mandslinie til økologisme?.....	233	Christian Krötzl: Pilger, Mirakel und Alltag. Formen des Verhal- tens im skandinavischen Mit- telalter (Lars Bisgaard)	261	
Debat		Gunner Lind: Hæren og magten i Danmark 1614–1662 (Hans Bjørn).....	264	
Steffen Møller Jørgensen: Om an- meldere og amdelderens ansvar .		251	Karl-Erik Frandsen: Okser på vandring. Produktion og eks- port af stude fra Danmark i midten af 1600-tallet (Jens Vil- liam Jensen)	266
Anmeldelser		Jens Velle: Bruunshaab gamle Papfabrik (Allan Leth Frand- sen).....	268	
<i>Lokalhistoriens mangfoldighed belyst ved fire nye lokalhistori- ske fremstillinger</i>		Finn Grandt-Nielsen: Huse i Odense (Caspar Jørgensen).....	269	
Svend Esbech: Ølstykke – til alle tider (Karl-Erik Frandsen)		255	Søren Eigaard: Husligt Arbejder Forbund i Odense gennem 60 år (Annette Østergaard Schultz)...	270
Henrik Gjøde Nielsen: Blot brud- stykker. Historisk strejftog i Hals Kommune (Karl-Erik Frandsen)		255	Jørgen Hesseldahl: I Toldstrups tjeneste. En jydsk students eventyr, 1943-1945 (Frank We- ber).....	271
Lene Dige: Dronninglund i 1700- tallet (Karl-Erik Frandsen).....		256	Besat og befriet. Erindringer fra besættelsestiden i Kolding (Frank Weber)	272
Inger Kjær Jansen og beboere fra Ullerup: Til Ullerup. Landsby- liv og bygningsregistrant (Karl- Erik Frandsen)		256	Birthe Nordentoft Feilberg: Kære Far (Hasse Neerbek)	273
<i>Øvrige anmeldelser</i>		Nils Vollertsen: Det danske mind- retal. En række studier om det danske i en tysk stat (John T. Lauridsen).....	274	
The Archaeology of Gudme and Lundeborg. Red. P.O. Nielsen, K. Randsborg & H. Thrane (Vibe Ødegaard)		257	Nils Vollertsen: Sydslesvig. En landsdel i nationalt opbrud 1945-1948 (John T. Lauridsen) .	274
Per O. Thomsen, Benno Blæsild, Nis Hardt & Karsten Kjer Mi- chaelsen: Lundeborg – en han- delsplads fra jernalderen (Vibe Ødegaard).....		257		
Jens Riise Kristensen: Havets Heste. Skibsbygning og sejlads				

Forsiden: Rømpige fra Hansen, Schou & Wellers fotografiske billedserie, ud
underskorter pigen havde på, kan retsbetjentarkiverne fortælle om. Efter Er-
de nationaldragt, 1987. Se N.H. Frandsens artikel i dette hefte. (Øverst t.v.: F-
mershus i baggrunden. Foto Bornholms Kunstmuseum. Se hefte 1. – Øverst
fund fra germansk jernalder og vikingetid fra Nordfalster. Foto Nationalmus-

DIS-Danmark

1 2 3 6 6 1